December 1929

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 384.

वैशेषिकदर्शने

महर्षिकल्पप्रशस्तदेवविरचितं

प्रशस्तपादभाष्यम् ।

विद्वच्चूडामणिव्योमशिवाचार्यनिर्मितया व्योमवत्या समन्वितम् ।

वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालाध्यक्षेण पं० गोपीनाथकविराजेन न्यायोपाध्याय पं० ढुण्ढिराजशास्त्रिणा च संस्कृतम् ।

THE

PRAS'ASTAPADABHASYAM

By Prasastadevâchârya

WITH A COMMENTARY, CALLED

VYOMAVATI,

BY Vyomas'ivâchârya.

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.,

PRINCIPAL, GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE,

SARASVATI BHAVANA, BENÂRES,

and

DHUNDHIRAJ SHASTRI Nyâyopâdhyâya.

FASCICULUS VI-६.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1929

संस्कृता ।
स्कृता ॥ १ ॥
ञ्जुलदर्शना ।
दमोहितम् ॥ २ ॥

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

Agents:

1 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

2 Arthur Probsthain,
Oriental & Foreign Bookseller,
LONDON.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

कर्मोत्पन्नमण्वन्तराद्विभागं करोति तदैवाण्वन्तरेऽपि कर्म ततो यस्मिन्नेव काले विभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः तदैवाण्वन्तरकर्मणा द्व्यणुकाण्वोर्विभागः क्रियते ततो यस्मिन्नेव काले विभागात् द्व्यणुकाणुसंयोगस्य विनाशः तस्मिन्नेव काले संयोगविनाशात् द्व्यणुकस्य विनाशः तस्मिन् विनष्टे तदाश्रितस्य द्व्यणुकाणुविभागस्य विनाशः । ततश्च विरोधिगुणासम्भवान्नित्यद्रव्यसमवेतकर्मणो नित्यत्वमिति । तन्त्वंश्वन्तरविभागाद्विभाग इत्यदोषः । आश्रयविनाशात्तन्त्वोरेव विभागो विनष्टो न तन्त्वंश्वन्तरविभाग इति एतस्मादुत्तरो विभागो जायते अङ्गुल्याकाशविभागाच्छरीराकाशविभागवत् तस्मिन्नेव काले कर्म संयोगं कृत्वा विनश्यतीत्यदोषः ।

अथवा अंश्वन्तरविभागोत्पत्तिसमकालं तस्मिन्नेव तन्तौ कर्मोत्पद्यते ततोंऽश्वन्तरविभागात् तन्त्वारम्भकसंयोगविनाशः तन्तुकर्मणा च तन्त्वन्तराद्विभागः क्रियते इत्येकः कालः । ततः संयोगविनाशात् तन्तुविनाशः तद्विनाशाच्च तदाश्रितयोर्विभागकर्मणोर्युगपद्विनाशः ।

तन्तुवीरणयोर्वा संयोगे सति द्रव्यानुत्पत्तौ पूर्वोक्तेन विधानेनाश्रयविनाशसंयोगाभ्यां तन्तुवीरणविभागविनाश इति ॥

(व्यो०) प्रतीतिः प्रत्ययो ज्ञानं प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययोऽभिधानम् , तद्धेतुत्वमन्येषामपीति विभक्तग्रहणम् । तथाप्याकाशात्मभ्यां व्यभिचारपरिहारार्थं द्रव्यविशेषणत्वे सतीति द्रष्टव्यम् । तथाहि विभाग

इतरेभ्यो भिद्यते द्रव्यविशेषणत्वे सति विभक्तप्रत्ययनिमित्तत्वात् । यस्तु न भिद्यते न चासावेवम् यथा रूपादिरिति । तथा विभक्तप्रत्ययो विशेष्यज्ञानत्वान्नत्तं विशेषणाद्भवतीति परीक्षापरं वाक्यम् । न चास्य वासनाप्रभवत्वम् । तस्याः पूर्वमेव प्रतिषेधात् । विरलदेशोत्पादश्च क्षणभङ्गनिषेधादेव निषिद्धः । अथ संयोगस्यानुत्पादे विनाशे च विभक्तव्यवहाराज्ञान्यो विभाग इति चेत् । न । विभागं विना संयोगविनाशस्यैवाभावात् । तथाहि—गुणानामाश्रयविनाशाद्विरोधिगुणप्रादुर्भावाच्च विनाशोपलब्धेः, यत्राश्रयाविनाशस्तत्र संयोगस्याविनाशाच्च विभक्तप्रत्ययः स्यात् , दृष्टश्च संयोगविनाशः तेन कर्मणो गुणविनाशे सामर्थ्यादर्शनात् अन्यस्य विनाशहेतोरभावाद्विभागोऽभ्युपगन्तव्यः । संयोगाभावे च भाक्तो विभक्तप्रत्यय इति । अर्थक्रियामाह—शब्दविभागहेतुश्च । वंशदलविभागाच्छब्दोत्पत्तिः विभागाच्च विभागोत्पत्तिरिति वक्ष्यामः । अथ कथंलक्षणः कतिविधश्चेति वाच्यमिहापि सम्बध्यत इति ज्ञानं पूर्ववत् प्रतिसमाधानात् ।

लक्षणमाह—प्राप्तिपूर्विकाऽप्राप्तिर्विभागः । प्राप्तिः संयोगः पूर्वं यस्याः सा तत्पूर्विका अप्राप्तिर्विभागः । संयोगानुत्पत्तिश्चाप्राप्तिः । न च प्राप्तिपूर्विकेति । अथ प्राप्तेः पूर्वकालत्वात् किंकारणत्वम् ? सति भावो वा सति भावमात्रम् । न तु कारणत्वमिति केचित् । तत्तु न बुध्यामहे । क्रियावदन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभागजन्मनि संयोगस्यापि व्यापारोपलब्धेः । नहि क्रियावत्संयोगाभावे विभागो भवति तदभावे तु भवतीति । न चान्वयव्यतिरेकिणः संयोगस्य विभागकारणत्वे किञ्चित् बाधकमस्ति, यस्य भयादकारणत्वमिष्येत, स्वकार्यविरोधित्वं तु गुणानामिष्टं शब्दादौ, प्रत्यासन्नश्च संयोगो विभागोत्पत्तावित्यसमवायिकारणं यथोक्ता चाप्राप्तिर्विभाग इति । लक्षणे संयोगवदाक्षेपप्रतिसमाधानम् ।

स च त्रिविध एवान्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभागजश्च विभाग इति । तत्रान्यतरकर्मजोभयकर्मजौ संयोगवदिति । एतेन कर्मणा विभागेन च विभागो जन्यते, यथा स्थाणोः श्येनेनेति । अत्र हि श्येनावयविनि स्थाणुना तच्चरणाविभागसमकालं कर्मसञ्चिन्तनादुभयोः प्रत्यासन्नत्वे सति व्यापारः सम्भवतीति चिन्तनीयम् ।

विभूनां च मूर्तैरिति केवलैककर्मजः । तथा द्वाभ्यां कर्मभ्यां विभागैश्च विभागो जन्यते । यथा मल्लयोर्मेषयोर्वेति । यथाहि मेषशिरसि कर्मोत्पन्नं शिरोन्तराद्विभागं करोत्येवं तदवयविनापीत्यवयवावयविविभागत्रयमवयविविभागोत्पत्तौ प्रत्यासन्नत्वे सति सामर्थ्यावधारणात् कारणमिति । तथाविभागरहिताभ्यां विभागो जन्यते, यथा परमाण्वोरित्यतिदेशार्थः । विभागजस्तु व्याख्यायते । एतद्वैविध्यं कारणभेदादित्याह कारणविभागात् कारणाकारणविभागाच्चेति । नन्वेकस्मादपि कारणादेकं कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टमिति न कारणभेदात् भेदो युक्तः । न । सामग्रीभेदस्य विवक्षितत्वात् । तथा ह्येका कारणविभागोपलक्षिता, अन्या तु कारणाकारणविभागोपलक्षिता सामग्रीति तद्भेदाच्च विभागस्य भेदो घटत एव । सामग्रीभेदेन कार्यस्य घटादेर्भेददर्शनात् । विरुद्धधर्माधिकरणत्वा[illegible] विभिन्नप्रतिभासविषयत्वात् । तथाहि—कारणविभागपूर्वको विभागः सक्रियस्यैव कारणाकारणविभागपूर्वकस्तु निष्क्रियस्यैवेति । तथा कारणविभागपूर्वको विभागः शब्दमारभते कारणाकारणविभागपूर्वको विभागो विभागमेवेति धर्मभेदः । तद्भेदाच्चान्यत्र भेदोपलब्धेरिहापि भेदोऽवश्यम्भावी ।

कारणविभागात्तावद्विभागमाह कार्याविष्ट इत्यादिना । कार्येणाविष्टं व्याप्तमारब्धकार्यमिति यावत् । तस्मिन्कारणे कर्मोत्पन्नं न कारणमात्रे यदाऽवयवान्तराद्विभागं द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं करोति न तदाऽऽकाशादिदेशाद्यदा त्वाकाशादिदेशान्न तदावयवान्तराद्विशिष्टं विभागमिति स्थितिः विभागजविभागचिन्तायाः प्रतिज्ञाता । ननु सर्वमेतदसाम्प्रतम्, विपरीतार्थव्यवस्थायां प्रमाणोपपत्तेः । तथाहि—विशिष्टकारणकर्मावयवान्तरविभागोत्पत्तिसमकालमाकाशदेशेन विभागमारभते अवयवकर्मत्वात् । यदवयवकर्म तत्तदवयवान्तरविभागोत्पत्तिसमकालमाकाशदेशेनापि विभागमारभते यथा पद्मावयवकर्म । तथा चेतत् कर्म । तस्माद्यथोक्तसाध्यम् । एवं विशिष्टावयवा अवयवान्तरविभागोत्पत्तिसमकालमाकाशदेशेन विभजन्तेऽवयवत्वात्पद्मपत्रवत् । अवयवविभागोव्याकाशदेशो विभागेन सहोत्पद्यते अवयवविभागत्वात् पद्मावयवविभागवत् । एवमन्यदप्यूह्यम् । न चात्र पक्षधर्मत्वादीनामुपलब्धे-

बाधकमस्तीति। असदेतत्। बाधकोपपत्तेः। तथाहि-यत्र विभागद्वयजनकत्वं कर्मणो दृष्टं तत्र द्रव्याविनाशो द्रव्यारम्भकसंयोगाविनाशस्तद्विरोधिविभागानुत्पादोऽवयवस्यास्वातन्त्र्यं तद्वृत्तित्वं च कर्मण इति व्यापका धर्मा दृष्टास्ते च व्यावर्त्तमानाः स्वव्याप्तं विभागद्वयजनकत्वं गृहीत्वा व्यावर्त्तन्त इत्यन्यथासिद्धम्। न चैवं विशेषविरुद्धानुमानमेतद्धर्माणामव्यभिचारात्। यत्र हि व्यभिचारिणो धर्मास्तदेव विशेषविरुद्धानुमानमिति। यदि वान्यत्र कार्यविशेषेण कारणविशेषप्रसिद्धेः कार्यविशेषप्रतिपादनार्थं तत्। एकत्र द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोऽन्यत्र विभागमात्रं न तु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यमात्रमेवेति। न च कार्यविशेषः कारणविशेषं व्यभिचरतीति द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागसम्पादने विभागमात्रजनने च कर्मणो विशेषोऽभ्युपगन्तव्यः। स तु क्षणिकैकद्रव्यवृत्तित्ववादिनामुभयत्रापि सम्भवात् एकत्राकाशदेशे विभागजनकत्वमन्यत्राजनकत्वमेव विशेष इति कल्प्यते। तेन यदि स्वतन्त्रावयवकर्माकाशदेशे न विभागं कुर्याद्द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनो विभागस्यानुत्पत्तिरिति संयोगाविनाशे द्रव्याविनाशः स्यात्। न चात्रावयवविनाशात् कार्यद्रव्यस्य च विनाशः तदवयवकर्मणोऽप्याकाशदेशेन विभागजनकत्वाभ्युपगमेऽवयवान्तरेण विशिष्टविभागानुपपत्तौ संयोगाविनाशेन तस्याप्यविनाशः स्यात्। एवमुत्तरोत्तरावयवेष्वप्याश्रयविनाशेन विनाशाभ्युपगमे द्व्यणुकस्याविनाशः तदाश्रयस्य नित्यत्वात्। अथ संयोगविनाशात् द्व्यणुकविनाशः। तर्हि द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोऽभ्युपगन्तव्यः। तेन सताऽऽश्रयविनाशेनापि विनाशोपपत्तेः। तथाहि—द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात् विनष्टे समवायिकरणे तदाश्रितस्य कार्यद्रव्यस्य विनाशो घटत एव। तस्माद्यत्र द्रव्यविनाशस्तत्रावयवकर्माकाशदेशेन विभागं नारभत इति। प्रयोगस्तु स्वतन्त्रावयवकर्मावयवान्तरेण द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागसमकालमाकाशदेशेन विभागं नारभते अवयवकर्मत्वात् पद्मपत्रकर्मवत्। तथा स्वतन्त्रावयवोऽवयवान्तरेण विशिष्टविभागसमकालं नाकाशदेशेन विभजते अवयवत्वात् पद्मपत्रवत्। एव विभागादेरपि पक्षीकरणानुमानमूह्यम्। विशिष्टविभागानामुत्पत्तिश्चात्र द्रव्याविनाशेनैव निश्चीयत इति स-

पक्षधर्मत्वम् पद्मावयवकर्मादेः । न च विशिष्टविभागसमकालमाकाशदेशेन विभागमारभमाणं किञ्चिदुपलब्धमिति विपक्षाभावादन्वयाव्यभिचारेणैव गमकत्वं ज्ञेयम् । सामान्येन त्ववयवविभागसनकालमाकाशदेशेन विभागजनकत्वप्रतिषेधे साध्ये व्यतिरेकाव्यभिचारेणापि गमकत्वमिति । तथाहि—स्वतन्त्रावयवकर्मावयवान्तरविभागसमकालमाकाशदेशेन विभागं नारभते स्वतन्त्रावयवकर्मत्वात् । यत्त्वारभते न तत्स्वतन्त्रावयवकर्म यथा पद्मपत्रकर्मेति । तथा स्वतन्त्रावयवोऽवयवान्तरविभागसमकाले नाकाशदेशेन विभजते स्वतन्त्रावयवत्वात् । यस्तु विभजते न चासौ स्वतन्त्रावयवः । यथा पद्मपत्रमिति । स्वातन्त्र्यन्तु क्रियाक्रमेण द्रव्यविनाशे भविष्यतीति पूर्वमेवोच्यते । न चैतत् पद्मावयवसङ्कोचादिक्रियायां सम्भवति, द्रव्यविनाशादर्शनात् । अथ पद्मावयवकर्माप्यवयवविभागसमकालमाकाशदेशेन विभागमारभत इत्यतीन्द्रियत्वादनुमानं प्रमाणं वाच्यम्, प्रमाणं विना प्रमेयाप्रसिद्धेः । तत्र यद्यस्वतन्त्रावयवकर्मत्वं व्यतिरेकाव्यभिचारेण गमकमितरेतराश्रयत्वं स्यात् एकाप्रसिद्धावितराप्रसिद्धेरिति । नैतदेवम् । आकाशदेशेनास्वतन्त्रावयवकर्मणो विभागजनकत्वे बाधकाभावात् । तथाहि—स्वतन्त्रावयवकर्मणो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोध्युत्पादकत्वं आकाशदेशेन विभागजनकत्वे बाधकमस्ति, नैवमत्रेति । तथाहि—पद्मावयवकर्माकाशदेशेन विभागमारभते तदारम्भकबाधकानुत्पत्तौ कर्मत्वात् । यद्देवं तत्तदाकाशादिदेशेन विभागमारभते यथाऽनारब्धकार्यपरमाणुकर्मेति । अवश्यं च परमाणोराकाशादिदेशेन सम्बद्धस्योत्पन्नं कर्म तत्संयोगनिवर्त्तकं विभागमारभेत । तदन्तरेण पूर्वसंयोगावस्थानादुत्तरसंयोगानुत्पत्तौ द्व्यणुकादिप्रक्रमेण कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

अन्ये त्वस्वतन्त्रावयवकर्मणो यथाऽवयवान्तरविभागसमकालमकारणेन तृणादिना विभागजनकत्वमेवमाकाशादिनामपीति मन्यन्ते । तृणादिविभागश्च पद्मावयवस्य प्रत्यक्ष इत्युदाहरणम् । न चैवं स्वतन्त्रावयवकर्मणोऽपकारणेन विभागजनकत्वं प्रत्यक्षसिद्धमस्ति । विवादोपपत्तेरित्यलम् । नापीदमसदुत्तरम् । प्रसङ्गसमापेक्षायामुदाहरणेऽपि कश्चिदनुमानोपन्यासाभ्युपगमात् । अतः स्वतन्त्रावयवकर्मावयवान्तरादेव विभागमारभते । विभागाच्च द्रव्यारम्भकसंयोग-

विनाशस्तस्मिन्विनष्टे कारणाभावात् कार्याभाव इत्यवयविविनाशः। ततः स्वतन्त्रावयवस्याकाशदेशेन विभागो वाच्यः, तदन्तरेण पूर्वसंयोगस्यावस्थानादुत्तरसंयोगानुत्पत्तौ कर्मणः कालान्तरावस्थायित्वं नित्यद्रव्यसमवेतस्य च नित्यत्वं स्यात्। न चैतदस्ति, कर्मणः क्षणिकत्वोपलब्धेः। न च विनाशहेतुं विनाऽस्य विनाशः। प्रतिषेधात्। अतोऽन्यस्य विनाशहेतोरभावात् उत्तरसंयोगस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्मविनाशे सामर्थ्यावधारणात् कारणत्वमिति। न चोत्तरसंयोगः पूर्वस्याकाशदेशेन संयोगस्य प्रतिबन्धकस्यावस्थाने भवतीति तद्विनाशहेतुर्विभागो निश्चीयते। न चासौ क्रियातः सम्भवत्युक्तन्यायात्। असमवायिकारणं विना च विभागस्योत्पत्तिर्नोपलब्धेति, अन्यस्यासमवायिकारणस्याभावात् कारणयोर्वर्त्तमानो विभागः प्रत्यासन्नत्वे सति समानजातीयत्वादसमवायिकारणमिति। यत्र हि समानजातीयं नास्ति तत्र विजातीयमेवासमवायिकारणमिति कल्प्यते। क्रिया तु विद्यमानाप्यत्र बाधकसद्भावादकारणमेव। तस्मात्कारणयोर्वर्तमानो विभागः कार्यसंयुक्तात् कार्यसंयोगोपलक्षितादाकाशादिदेशाद्विभागमारभत इत्यादिपदेनात्मादेरवबोधः। किमपेक्ष्येत्याह—कार्यविनाशविशिष्टं कालमिति। कार्यविनाशो द्रव्यविनाशः तद्विशिष्टं कालं तद्विनाशात्स्वतन्त्रोऽवयवस्तं चापेक्ष्यारभत इति। अन्ये तु कार्यविनाशविशिष्टं कालमिति सामान्याभिधानात् संयोगविनाशविशिष्टमपेक्ष्य द्रव्यविनाशसमकालमारभते इति ब्रुवते। स्वतन्त्रं वावयवमपेक्ष्येति। द्रव्यविनाशादूर्ध्वं स्वातन्त्र्यमस्येत्युपचारेण पूर्वमेवोच्यते—स्वतन्त्रमीश्वरं वावयवं वापेक्ष्येति। कस्येत्याह—सक्रियस्यैवेति। अथ कारणविभागस्योभयवृत्तित्वाविशेषात् सक्रियस्याकाशादिदेशेन विभागो न निष्क्रियस्येति। किमत्र नियामकम्? उत्तरसंयोगोत्पत्तिरिति। तथाहि—विभागात् संयोगविनाशे सति कर्मोत्तरसंयोगं करोति। तस्माद्विभागः कर्म च व्यावर्त्तते निष्क्रिये तूत्पन्नो विभागः कथमुत्तरसंयोगानुत्पत्तौ व्यावर्त्तेत। न च विभागात् पूर्वसंयोगनिवृत्तावुत्तरसंयोगोत्पत्तिर्युक्ता। कारणस्य कर्मणोऽभावात् असंयुक्तस्य चाकाशादिभिरवस्थाने तेषामसर्वगतत्वं स्यात् न चान्यकर्मसम्पादितः संयोगोऽन्यक्रियाजन्यस्य विभागस्य निवर्त्तको दृष्टः। तस्मात्स्वकारणकर्मकार्या उत्तरसंयोगाद्विभागस्य निवृ-

विदेशेष्युत्तरसंयोगानुत्पत्तावनुपभोग्यत्वप्रसङ्ग इति—निष्प्रयोजनत्वस्य प्रसङ्गो विनाशित्वप्रसङ्गश्चेति । तस्य हि पूर्वसंयोगनिवर्त्तनात् उत्तरसंयोगोत्पत्तौ सप्रयोजनत्वं विनाशित्वं च घटते । यदि वा निष्क्रियस्याकाशादिदेशेन विभागाभ्युपगमे सक्रियस्योत्तरसंयोगानुत्पत्तिः कारणाभावान्न तु निष्क्रियस्य विभागजविभागप्रतिषेधे कारणाभावो हेतुः, समवाय्यादिकारणानां सम्भवात् । तथाहि—निष्क्रियावयवाकाशादेः समवायिकारणत्वं विभागस्यासमवायिकारणत्वं शेषं निमित्तकारणमित्यस्ति कारणसद्भावः । तस्मादुत्तरसंयोगप्रतिषेधे कारणाभावो हेतुः । तथाहि—सक्रियस्याकाशादिदेशेन विभागानभ्युपगमे प्राक्तनसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्यावस्थानात् उत्तरसंयोगानुत्पत्तिः, तदनुत्पत्तावनुपभोग्यत्वं निष्प्रयोजनत्वं विभागकर्मणोरिति ।

अन्ये तु—न निष्क्रियस्याकाशादिदेशेन विभाग इति—असदेतत् । कुतः ? कारणाभावात् प्रमाणाभावादित्युक्तं परेण बाधकमाह उत्तरसंयोगानुत्पत्तौ अनुपभोग्यत्वमविनाशित्वं विभागस्येति । अथ यद्यप्यवयवकर्मावयवान्तरविभागसमकालमाकाशदेशेन विभागं नारभते, तथापि कार्यविनाशादूर्ध्वमारप्स्यत इति तन्निषेधार्थमाह न तु तदवयवकर्माकाशादिदेशाद्विभागमारभते विरम्य व्यापारप्रतिषेधात्, तदेतदाह तदारम्भककालातीतत्वादिति । तस्य कर्मणो विभागारम्भककालः, तस्य वा विभागस्यारम्भककालः, तस्यातीतत्वादिति । अथ कर्मणो विरम्य व्यापारप्रतिषेधे कथमुत्तरसंयोगाः । अविरम्य व्यापारप्रतिषेधस्यापरिज्ञानात् । तथाहि कर्म विभागं कृत्वा पुनर्वेगं न पुनः संयोगं नारभते । वेगं च कृत्वा पुनर्वेगं न पुनः संयोगं नारभत इत्याह उत्तरसंयोगन्तु करोत्येव अकृतसंयोगस्य कर्मणः कालात्ययो विनाशस्तस्याभावादिति । दृष्टश्चात्र सद्भावेपि तस्य विनाशः । तेनोत्तरसंयोगजनकत्वं कर्मणोऽभ्युपेयम् । तस्मात्तस्य निवृत्तिरिति ।

कारणाकारणविभागादपि विभागः कथं भवतीत्याह यदा हस्ते कर्मोत्पन्नमित्यादि । हस्ते स्वकारणात् कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमकुर्वदाकाशादिदेशेभ्यो विभागानारभत इत्यादिपदेनात्मादेरवरोधः । तांस्त्वारभ्य यदा पूर्वसंयोगविना-

शे सति प्रदेशान्तरैराकाशादिदेशैः संयोगानारभते, तस्मिन् काले ते कारणाकारणविभागाः कार्याकार्यविभागानारभन्त इति। हस्तः शरीरस्य कारणं आकाशादि चाकारणं तद्विभागाः कार्यं शरीरं हस्तस्याकार्यमाकाशादि तद्विभागानारभन्त इति। तदुत्पत्तौ शरीराकाशादेः समवायिकारणत्वं हस्ताकाशादिविभागानां चासमवायिकारणत्वम्। प्रत्यासत्तिस्तूभयरूपापि सम्भवतीति बाधकानुपपत्तेर्ग्राह्या। कार्यैकार्थसमवायाच्च व्यधिकरणत्वम्। एवंविधायाः प्रत्यासत्तेरन्यत्र कर्मण्यनुपलम्भात्। अथ प्रत्यक्षेणैव हस्तपुस्तकविभागसमकालं शरीरस्यापि तेन विभागोपलब्धेः कर्मैवासमवायिकारणमिति कल्प्यते। न, आशुभावित्वेनोत्पलपत्रशतव्यतिभेदवत् प्रत्यक्षाभिमानस्य भ्रान्तत्वात्। यथाहि—युगपदुत्पलपत्रशतं व्यतिभिन्नमिति प्रत्यक्षज्ञानं ग्राहिणानुमानेन बाध्यमानत्वादप्रमाणमेवं तत्रापि हस्तविभागसमकालं शरीरस्यापि तेन विभाग इति यौगपद्यज्ञानमनुमानबाधितत्वादप्रमाणम्। किमनुमानमिति चेत्। अवयवकर्मणो विभिन्नाश्रयत्वम्। तथाहि—विवक्षितावयवकर्म स्वाश्रयव्यतिरिक्ताधारसमवेतमेव विभागं नारभते कर्मत्वादुभयाभिमतकर्मवत्। न चानुष्णोऽग्निः कृतकत्वादित्यनुमानवत् प्रत्यक्षेणास्य विरोधः पञ्चरूपत्वात्। तथाहि—दुष्टमनुमानं प्रत्यक्षेण स्वविषयसहकारिणा बाध्यते दुष्टं च प्रत्यक्षमनुमानेनेति तस्मादनुमानस्याबाधितविषयत्वाद्विभागस्याशुभावित्वेन यौगपद्यग्रहणम् नार्थतथाभावादिति। दृष्टं चानेकक्षणशतव्यवधानेऽप्याशुभावित्वं भ्रमनिमित्तमुत्पलपत्रादिव्यतिभेदे किं पुनरेकक्षणव्यवधाने क्षणद्वयव्यवधाने चेति। तथाहि—कारणाकारणविभागस्य संयोगविनाशे सति कार्याकार्यविभागपूर्वकस्य तु विभागस्य संयोगविनाशे द्रव्यविनाशे चानन्तरं भवनमिति क्षणद्वयव्यवधानम्। उत्पलपत्रावयवेषु तु वेगवत्सूच्यादिसम्बन्धात् कर्मोत्पत्तौ विभागात्संयोगविनाशे सति पत्रविनाशः पुनः पत्रान्तरे सम्बन्धात् अवयवकर्मोत्पत्तिरित्ययं क्रमः पत्रशतेऽप्यूह्यः। इत्यनेकक्षणशतव्यवधानेऽप्याशुभावित्वस्य भ्रमनिमित्तत्वाभ्युपगमात्। एकक्षणव्यवधाने तु भविष्यत्येव। तस्मादाशुभावित्वेन यौगपद्याभिमानस्य भ्रान्तत्वात् कारणाकारणविभागाः कार्याकार्यविभागानारभन्त इति। तदनन्तरं—कार्याकार्यविभा-

गामन्तरं, प्राक्तनसंयोगाविनाशे सति कारणाकारणसंयोगाच्च कार्याकार्यसंयोगानारभन्ते न पूर्वं प्राक्तनसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्यावस्थानात् । इदं तु चिरोत्पन्नानां संयोगजसंयोगस्य पूर्वं प्रतिज्ञातस्य विभागजविभागानन्तरभावित्वात् । समानोपायतया चात्रैव निरूपणमिति । अथ शरीरस्याकाशादिना विभागः संयोगश्चेति किम्प्रमाणम् ? अनुमानम् । तथाहि । शरीरं स्वकारणविभागिना विभजते तद्विभागिकारणकार्यत्वात् वीरणविभागितन्तुकार्यपटवत् । आकाशादि वा स्वविभागिकारणकार्येण विभजते तत्कारणविभागित्वात् तन्तुविभागिवीरणवत् । एवं शरीरं स्वकारणसंयोगिना संयुज्यते तत्संयुक्तकारणकार्यत्वात् वीरणसंयुक्ततन्तुकार्यपटवत् । सिद्धे तु शरीराकाशादिसंयोगे शरीरस्य तस्मिन्काले निष्क्रियत्वात् अवयवक्रियायाश्च सत्त्वेनाश्रयान्तरेणैव समवेतकार्यजनकत्वप्रतिषेधात् असमवायिकारणं च विना भावस्योत्पत्तेरदर्शनात् अन्यस्य चासम्भवे सति कारणाकारणसंयोगात्तस्योत्पत्तिः कल्प्यत इति । शरीरकाशादि समवायिकरणम् । विशिष्टा च दिक्निमित्तकारणमिति ।

एवं निर्णीते विभागजविभागे पूर्वपक्षवाद्यसद्दूषणमाह—यदि कारणविभागानन्तरं कार्यविभागोत्पत्तिः कारणसंयोगाच्चानन्तरं कार्यसंयोगोत्पत्तिर्न समकालम् । नन्वेवमवयवावयविनोर्युतसिद्धिदोषप्रसङ्ग इति । न युक्तमेतत् । कुतः ? युतसिद्ध्यपरिज्ञानात् । न परेण युतसिद्धिर्विज्ञाता यत एवमाहेति । तथाहि—परस्परसंयोगविभागयोग्यता युतसिद्धिः, अवयवानां हि पदार्थान्तरैः संयोगविभागयोग्यता । तथाऽवयविनः सम्भवत्येव न तु परस्परमित्यव्यभिचारः । सम्भवे वा युतसिद्धिरेवेति न समवायः स्यात् अस्ति चासाविति वक्ष्यामः । इदं तु सामान्यलक्षणं युतसिद्धेर्विशेषलक्षणाल्लभ्यत एव विशेषस्य सामान्यव्याप्तत्वादिति विशेषलक्षणमाह—सा पुनर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वमितीयं नित्यानाम् युतसिद्धिर्द्वयोः परमाण्वोः पृथग्गतिमत्त्वं युतसिद्धिः, आकाशपरमाण्वोश्चान्यतरस्य पृथग्गतिमत्त्वमिति । तत्र परस्परं संयोगविभागजननयोग्यत्वं विवक्षितम् । अन्यथा हि द्व्यणुकारम्भकयोः परमाण्वोर्द्व्यणुके व्रजति गमनोपलब्धेर्द्व्यणुकेन सह युतसिद्धिः स्यात् । अनित्यानां तु युतेषु पृथ-

ष्वभूतेष्वाश्रयेषु समवायो युतसिद्धिरिति । नन्वेवमप्यवयवावयविनोर्युताश्रयसमवाया युतसिद्धिः स्यात् । तथाहि—अवयव्यवयवेषु वर्त्तते अवयवाश्च स्वावयवेष्विति युताश्रयसमवायः । न । अभिप्रायापरिज्ञानात् । यदा घटतदाश्रयव्यतिरेकेणाश्रयान्तरे समवायः पटस्य पटतदाश्रयव्यतिरेकेण घटस्य नैवमवयविनोऽवयवव्यतिरेकेणाश्रयान्तरे समवायः तस्मान्न युतसिद्धिः । अत्रापि द्वयोर्युताश्रयसमवायित्वमन्यतरस्य वेत्यनुवर्तते । द्वयोर्यथा घटपटयोरन्यतरस्य यथाकाशघटयोरन्यतरस्य घटस्य युतेष्वाश्रयेष्वसमवायो नाकाशस्यानाश्रितत्वात् । नन्वेवं तर्हि नित्येष्वनित्येष्वपि पृथग्गतिमत्त्वस्य सम्भवात्सैवास्तु (कृतं) युताश्रयसमवायित्वेनाव्यापिना । नैतदेवम् । अनित्येषु पृथग्गतिमत्त्वस्यान्वयव्यतिरेकाभावात् युताश्रयसमवायित्वमेव, तत्सद्भावात्सैव युतसिद्धिरित्याह—त्वगिन्द्रियशरीरयोः पृथग्गतिमत्त्वं नास्ति युतेषु तु समवायोस्तीति परस्परेण संयोगः सिद्धः । तथाहि—त्वगिन्द्रियशरीरयोरामरणं वियोगानुपपत्तेः पृथग्गतिमत्त्वाभावेऽपि परस्परेण संयोगप्रसिद्धेर्युताश्रयसमवायित्वमेव युतसिद्धिस्तयोरितरेतराश्रयपरिहारेण स्वाश्रयेष्वेव समवायात् । एवमुत्पन्नमात्रस्य घटादेर्गतिमत्त्वाभावेऽपि रूपाद्युत्पत्तिसमकालमाकाशादिना संयोगोपलब्धेरन्यतरस्य युताश्रयसमवायित्वमेव युतसिद्धिः । नित्यानां तु युताश्रयसमवायाभावेऽपि संयोगविभागोपलब्धेः पृथग्गतिमत्त्वमेव युतसिद्धिरित्याह—अण्वाकाशयोस्तु युताश्रयसमवायित्वाभावेऽप्यन्यतरस्य पृथग्गतिमत्त्वात्संयोगविभागौ सिद्धाविति । एवमनित्यानां युताश्रयसमवायित्वस्य नित्यानान्तु पृथग्गतिमत्त्वस्यान्वयोपदर्शनानन्तरं व्यतिरेकमाह—तन्तुपटयोरनित्ययोराश्रयान्तराभावात् परस्परतः संयोगविभागाभाव इति । यद्यपि तन्तवोऽशुषु वर्तन्ते तथापि पटद्रव्ये न तन्तुव्यतिरेकेणाश्रयान्तरमस्तीति युताश्रयसमवायित्वाभावः । तदभावान्न परस्परेण संयोगविभागाविति । विशिष्टं च पृथग्गतिमत्त्वस्य घटपरमाण्वोस्तूभयसम्भवात् उभयावरोधोऽन्यतरावरोधे विशेषहेत्वभावात् । तथाहि—नित्ये परमाणौ पृथग्गतिमत्त्वमनित्ये तु घटे युताश्रयसमवायित्वमुभयोरुभयत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थनादत्र सम्भवेन ग्रहणं न्याय्यम् । यत्र चानित्यमेव तत्र पृथग्गतिमत्त्वसद्भावेऽपि

युताश्रयसमवायित्वस्यावरोधो यथा घटाकाशसंयोगो घटयोरि त्यलमतिविस्तरेण । तस्मात् कारणविभागान् कारणसंयोगानन्तरं कार्यसंयोगो युतसिद्धिरित्यपि विभागस्येर्वचनमिति ।

अथेदानीं विनाशमाह-विनाशस्तु सर्वस्य विभागस्य क्षणिकत्वादित्यादिना । ननु क्षणिकत्वमाशुतरविनाशित्वम्, तत्र विभागस्य विनाशे साध्ये साध्यान्न विशिष्यते । न, व्यवहारस्य साध्यत्वात् । तथाहि-विभागो विनाशीति व्यवहर्त्तव्यः क्षणिकत्वात् । यदि वा क्षणिकत्वमाशुतरविनाशकारणसंयोगित्वं तस्माद्विभागस्य विनाशे साध्ये न साध्याविशिष्टता । अथ किं तद्विनाशकारणम् ? उत्तरसंयोगः । कथम्? उत्तरसंयोगावधिसद्भावात् । उत्तरसंयोग एवावधिः सीमा सद्भावे यस्य इत्युत्तरसंयोगं यावत् सद्भावः तदनन्तरमभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलब्धम् । न संयोगवदस्य विनाश इति । यथाहि ययोरेव संयोगस्तयोरेव विभागात्संयोगस्य विनाशो नैवं ययोरेव विभागस्तयोरेव संयोगाद्विभागस्य विनाशः । किं तर्हि ? तयोरन्येन वा स्वकारणकर्मजः तत्संयोगजो वा संयोगोऽस्तु तस्माद्विनश्यतीति । अथ संयोगस्य विभागमात्रादविनाशवत् विभागस्यापि संयोगमात्रेणाविनाशः किमिति नेष्यत इत्याह-संयुक्तप्रत्ययवद्विभक्तप्रत्ययानुवृत्त्यभावादस्य विनाशप्रसङ्गात् । यथाहि—संयोगे विभागमात्रोत्पादे संयुक्तप्रत्ययानुवृत्तिः संयुक्तं संयुक्तमिति दृष्टा । नैवं विभागस्य संयोगमात्रोत्पादे विभक्तप्रत्ययानुवृत्तिरस्ति । तस्मादुत्तरसंयोगावधिसद्भावात् क्षणिक इत्युपसंहारः । अन्ये न तु संयोगवदवस्थितो विभागः । कस्मात्? ययोरेव संयोगादस्य विनाशप्रसङ्गात् । यथाह्यवस्थितः संयोगः तयोरेव विभागान्निवर्तते विभागोऽप्येवं तयोरेव संयोगान्निवर्तेत । इष्यत एवेति चेत् । तदसत् । संयुक्तप्रत्ययवद्विभक्तप्रत्ययानुवृत्त्यभावात् न ह्यर्थान्तरेण विभागे संयुक्तप्रत्ययानुवृत्तिवदर्थान्तरेण संयोगे विभक्तप्रत्ययानुवृत्तिरस्तीति । यच्चाप्राप्तिज्ञानं तद्बाधकसद्भावात्संयोगाभावे द्रष्टव्यमिति । अन्यथा हि पिण्डस्य देशान्तरगमने मरणे वाऽवस्थितत्वादेकपिण्डग्रहणेऽपि ग्रहणं स्यात् । न चैतदस्ति । तस्माद्द्वियमानाक्रिये द्रव्ये विभक्तप्रत्ययो मुख्योऽन्यथा तु तत्सामान्यात् भाक्त इति ।

एवं संयोगात् विभागस्य विनाशं प्रतिपाद्याश्रयविनाशेन निदर्शयन्नाह क्वचिच्चाश्रयविनाशाद्विनश्यतीत्यादिना । कथमित्यव्युत्पन्नप्रश्नानन्तरमाह—यदा द्वितन्तुककारणावयवेंऽशावित्यादि । द्वितन्तुकस्य कारणं तन्तुस्तस्यावयवोंऽशुस्तस्मिन् स्वकारणात् कर्मोत्पन्नं यदांश्वन्तराद्विभागं द्रव्यारम्भकसंयोगस्य विनाशात्तन्तुविनाशः तस्मिन्विनष्टे तदाश्रितस्याविरोधिनमारभते, तस्मिन्नेव काले तन्त्वन्तरेऽपि कर्मोत्पद्यते । विभागाच्च तन्त्वारम्भकसंयोगस्य विनाशः तन्तुकर्मणा च तन्त्वन्तराद्विभागः क्रियते इत्यनयोरेकः कालः । ततो यस्मिन्नेव काले विभागात्तन्तुसंयोगस्य द्वितन्तुकारम्भकस्य विनाशस्तस्मिन्नेव काले तन्त्वारम्भकस्यांशुसंयोगस्य विनाशात्तन्तुविनाशः । तस्मिन्विनष्टे तदाश्रितस्य तत्वन्तरविभागस्य विनाशोऽन्यस्य विनाशकारणस्याभावात् । तदैव द्वितन्तुकस्याप्याश्रयविनाशात्संयोगविनाशाच्च विनाश इति । एवमाश्रयविनाशाद्विनाशोभिहितेऽनिष्टमुपपादयति—एवं तर्ह्युत्तरविभागानुत्पत्तिप्रसङ्ग इति । उत्तरविभागस्तन्तोराकाशादिदेशेन विभागस्तस्यानुत्पत्तिः कारणविभागाभावात् । कारणयोस्तन्त्वोर्विभागो यदि यदि वा कारणं च तद्विभागश्च तस्य द्रव्यविनाशसमकालमभावादाकाशदेशेन विभागस्यानुत्पत्तिः । न च संयोगविनाशमपेक्ष्य द्रव्यविनाशसमकालं कारणविभागस्य विभागारम्भकत्वम्, विनश्यदवस्थस्यासमवायिकारणत्वानभ्युपगमात् । यथाश्रुतग्रन्थे वा चोद्यमेतत् । ततश्च तन्तोराकाशादिदेशेन विभागानुत्पादे तत्संयोगस्य प्रतिबन्धकस्यावस्थानाम्न कर्मोत्तरसंयोगं कुर्यादित्याह—प्रदेशान्तरसंयोगवति संयोगाभाव इत्यतः प्रदेशान्तरसंयोगस्य विरोधिगुणस्यासम्भवात् कर्मणः कालान्तरावस्थायित्वं तस्य च क्षणिकत्वं प्रमाणप्रसिद्धमिति व्याघातः । तथा नित्यद्रव्यसमवेतस्य च कर्मणो नित्यत्वमिति दोषः । कथमित्याह—यदाऽऽद्यद्व्यणुकारम्भके परमाणौ स्वकारणात् कर्मोत्पन्नमण्वन्तराद्विभागं द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमारभते तदैवाण्वन्तरेऽप्यनारम्भके कर्मोत्पद्यते । ततोऽनन्तरं यस्मिन्नेव काले विभागाद्द्रव्यारम्भसंयोगस्य विनाशस्तदैवानारम्भकाणुकर्मणा द्व्यणुकाण्वोर्विभागः क्रियते । ततो यस्मिन्नेव काले विभागाद् द्व्यणुकस्याणुना संयोगस्य वि-

नाशस्तस्मिन्नेव काले संयोगस्य द्रव्यारम्भकस्य विनाशाद्द्व्यणुकस्य विनाशः तस्मिन् द्व्यणुके विनष्टे तदाश्रितस्य द्व्यणुकविभागस्य विनाशस्ततः कारणविभागाभावात् उत्तरविभागानुत्पत्तौ तत्संयोगस्याव्यावृत्तेर्न कर्मोत्तरसंयोगं करोतीति विरोधिगुणस्यासम्भवात् परमाणुसमवेतस्य कर्मणो नित्यत्वं स्यादिति । प्राक्तनचोद्यस्य प्रतिसमाधानमाह—तन्त्वंश्वन्तरविभागाद्विभाग इत्यदोषः । ननु तन्त्वंशुविभागः तन्तुक्रियाकार्यो न भवत्येवांशोर्द्वितन्तुकोत्पत्तावाकाशादिवदकारणत्वात्, नाप्यंशुक्रियाकार्यस्तन्तूत्पत्तौ तन्त्वन्तरस्याकाशवदेवाकारणत्वात् । कारणे चोत्पन्नं कर्म कारणान्तरविभागसमकालकारणेन विभागं नारभते विशिष्टविभागानुत्पत्तिप्रसङ्गादित्युक्तम् । न च कारणं विना कार्यं भवतीति तन्त्वंशुविभागासम्भव एव । नैतदेवम् । अंशुक्रियाजनिताद्विभागात्तस्योत्पत्त्यभ्युपगमात् । तथाह्यंशुक्रियाजनितो विभागः संयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य तन्तुविनाशसमकालमाकाशादिदेशेनेव तन्त्वन्तरेणापि विभागमारभते । तन्तुविनाशविशिष्टं चापेक्ष्य द्वितन्तुकविनाशात्तन्त्वोरेव परस्परं विभागो विनष्टो न तन्त्वन्तरविभागोंऽशुक्रियाजनिताद्विभागादुत्पन्नो विनष्ट इत्येकस्मात्तन्त्वन्तरविभागादुत्तरो विभागस्तन्त्वाकाशादिविभागो जायते । अङ्गुल्याकाशविभागाच्छरीराकाशविभागवादित्युदाहरणम् । यथाऽङ्गुल्याकाशादिविभागाद्धस्ताकाशविभागः तस्माच्च विभागजाच्छरीराकाशविभागस्तद्वदिहाप्यंशुक्रियाजनिताद्विभागात्तन्त्वंशुविभागः तस्माच्च विभागजात्तन्त्वाकाशविभागो जायत इति । तस्मिन्नुत्पन्ने प्राक्तनसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्याभावात् कर्मोत्तरसंयोगं कृत्वा तस्माद्विनश्यतीति न कालान्तरावस्थायित्वं दोषः । नन्वेतस्मिन्पक्षे कथमुत्तरसंयोगात्तन्त्वाकाशादिविभागस्य निवृत्तिस्तन्तुकर्मणा पारम्पर्येणाप्यजनितत्वात् । न । विभागजनिते विभागे नियमानुपलब्धेः । अन्ये तु तन्तावुत्पन्ना क्रिया तन्त्वन्तरेणेव तदारम्भकेणांशुनापि विभागं करोत्येव । पारम्पर्येणांशोरपि कारणत्वात् । आकाशादिश्च पारम्पर्येणापि द्वितन्तुकोत्पत्तावकारणमिति । तन्तुक्रियाऽवयवान्तरविभागसमकालं न तेन विभागं करोतीति यदि वांशुक्रियांऽश्वन्तरादिवत्तन्त्वन्तरेणापि विभागमारभते अंशुकार्येण सहैव कार्यारम्भकत्वात् । अतश्चाश्रयवि-

नाशात्तन्त्वोरेव विभागाविनष्टः। न तु तन्त्वन्तरविभागः। तस्मा- त्तन्त्वाकाशादिविभागो जायते अङ्गुल्याकाशादिविभागाच्छरीराका- शादिविभागवत्। नन्वङ्गुल्याकाशविभागाद्धस्ताकाशविभागः कार- णाकारणविभागस्य कार्याकार्यविभागारम्भकत्वात्, न त्वङ्गुलेः शा- रीरं कार्यमिति। अतो यद्यप्यङ्गुल्याकाशविभागस्य शरीराकाशवि- भागेन सहाकाशवृत्तित्वात् प्रत्यासत्तिरस्ति। तथाप्यकारणत्वमेव। तस्माच्छरीरारम्भकत्वादुपचारेण हस्त एव शरीरमिति युक्तम्, एता- वता चोदाहरणम्। यथाङ्गुल्याकाशविभागात् कारणाकारणविभा- गाद्धस्ताकाशविभागः तथा तन्त्वंशुविभागात्तन्त्वाकाशविभाग इति।

अथवेति। विभागस्याश्रयविनाशेन विनाशे प्रकारान्तरोपन्या- सः। न तु प्रकृताक्षेपसमाधानम्। कालान्तरावस्थायिनि द्रव्ये कर्मणः कालान्तरावस्थायित्वोद्भावनात्, अतोऽश्वन्तरविभागोत्प- त्तिसमकालं तस्मिन्नेव तन्तौ विभज्यमानांशोः कर्मोत्पद्यते। ततो- ऽनन्तरमंशुविभागात्तन्त्वारंभकसंयोगविनाशः तन्तुकर्मणा च त- न्त्वन्तरविभागः क्रियत इत्येकः कालः। ततः संयोगविनाशात्तन्तु- विनाशः तन्त्वन्तरविभागाच्च तत्संयोगविनाशः। ततो द्वितन्तुकस्यो- भयविनाशाद्विनाशस्तन्तुविनाशाच्च तदाश्रितयोर्विभागकर्मणोर्युग- पद्विनाश इति।

अथ नित्यद्रव्यसमवेतस्य नित्यत्वं स्यादित्याक्षेपप्रतिसमाधान- द्वारकं वाच्यम्—तन्तुवीरणयोरित्यादि। यथाहि तन्तुवीरणयोः संयोगे सति द्रव्यानुत्पत्तिर्विजातीयत्वादेवं द्व्यणुकाण्वोरपि संयो- गाद्द्रव्यं नोत्पद्यते। तथा ह्येकद्व्यणुकमनित्यम् अन्यश्च परमाणु- र्नित्य इति विजातीयत्वम्। विजातीयसंयोगश्च द्रव्यानारम्भक इति द्व्यणुकाण्वोः संयोगेऽपि द्रव्यानुत्पत्तौ परमाणावुत्पन्नं कर्म द्रव्यार- म्भकसंयोगविरोधिविभागानुत्पादकत्वादाकाशादिदेशेनापि विभाग मारभते वीरणकर्मवत्। एवं प्राक्तनसंयोगनिवृत्तावुत्तरसंयोगं कृ- त्वा विनश्यतीति पूर्वोक्तेन विधानेन विनाशः। यदि वा पूर्वोक्तवि- धानेनेत्ययमर्थः—तन्त्वारम्भकेंशौ कर्मोत्पत्तिसमकालं वीरणेपि कर्म अंशुकर्मणा चांश्वन्तराद्विभागः क्रियते। वीरणकर्मणा च तन्त्वन्तरा- दित्येकः कालः। ततो विभागादंशुसंयोगविनाशो वीरणविभागाच्च वीरणतन्तुसंयोगविनाशः ततो द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात्तन्तुवि-

नाशः। तन्तुवीरणसंयोगविनाशे चोत्तरसंयोगस्ततश्चाश्रयविनाश इति।

अन्ये तु वाशब्दस्योपमार्थत्वात्तन्तुवीरणयोरिव द्व्यणुकाण्वोः संयोगे सति द्रव्यं नोत्पद्यते द्रव्यानुत्पत्तौ च द्व्यणुकाणुविभागस्य परमाणुकर्मणा द्व्यणुकारंभकसंयोगविनाशसमकालं जनितस्य कथं विनाशः । पूर्वोक्तेन विधानेनेत्याश्रयविनाशेनेत्यर्थः । यदा तु परमाणौ कर्मोत्पत्तौ परमाण्वन्तरविभागोत्पत्तिसमकालमस्मिन्नेव द्व्यणुके कर्मसञ्चिन्तनं तदा पूर्वोक्तेन विधानेनाश्रयविनाशाद्विभागकर्मणोर्युगपद्विनाश इति । द्व्यणुकारम्भके च परमाणौ कर्मोत्पत्तिसमकालमनारम्भकेऽपि कर्मसञ्चिन्तनात्तदाश्रयविनाशसंयोगाभ्यां तन्तुवीरणविभागविनाशवद्विनाश इत्यलम् ।

इदानीं परत्वापरत्वयोर्लक्षणपरीक्षार्थं परत्वं चेत्यादिप्रकरणम् ।

(भा०) परत्वमपरत्वं च परापराभिधानप्रत्ययनिमित्तम् । तत्तु द्विविधं दिक्कृतं कालकृतं च । तत्र दिक्कृतं दिग्विशेषप्रत्यायकम् । कालकृतं च वयोभेदप्रत्यायकम् ।

तत्र दिक्कृतस्योत्पत्तिरभिधीयते । कथम् ? एकस्यां दिश्यवस्थितयोः पिण्डयोः संयुक्तसंयोगबह्वल्पभावे सत्येकस्य द्रष्टुः सन्निकृष्टमवधिं कृत्वा एतस्माद्विप्रकृष्टोऽयमिति परत्वाधारेऽसन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । ततस्तामपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन संयोगात् परत्वस्योत्पत्तिः । तथा विप्रकृष्टं चावधिं कृत्वा एतस्मात् सन्निकृष्टोऽयमित्यपरत्वाधारं इतरस्मिन् सन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । ततस्तामपेक्ष्यापरेण दिक्प्रदेशेन संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिः ।

कालकृतयोरपि कथम् ? वर्तमानकालयोरनियतदिग्देशसंयुक्तयोर्युवस्थविरयो रूढश्मश्रुकार्कश्यवलिपलितादिसान्निध्ये सत्येकस्य द्रष्टुर्युवानमवधिं

कृत्वा स्थविरे विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । ततस्तामपेक्ष्य परेण कालप्रदेशेन संयोगात् परत्वस्योत्पत्तिः। स्थविरं चावधिं कृत्वा यूनि सन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । ततस्तामपेक्ष्यापरेण कालप्रदेशेन संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिरिति।

विनाशस्त्वपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्यनाशात् । अपेक्षाबुद्धिविनाशात् तावदुत्पन्ने परत्वे यस्मिन् काले सामान्यबुद्धिरुत्पन्ना भवति ततोऽपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता सामान्यज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यः परत्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः। ततोऽपेक्षाबुद्धेर्विनाशो गुणबुद्धेश्चोत्पत्तिः ततोऽपेक्षाबुद्धिविनाशाद्गुणस्य विनश्यत्ता गुणज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यो द्रव्यबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः। ततो द्रव्यबुद्धेरुत्पत्तिर्गुणस्य विनाश इति।

संयोगविनाशादपि कथम् ? अपेक्षाबुद्धिसमकालमेव परत्वाधारे कर्मोत्पद्यते तेन कर्मणा दिक्पिण्डविभागः क्रियते अपेक्षाबुद्धितः परत्वस्योत्पत्तिरित्येकः कालः। ततः सामान्यबुद्धेरुत्पत्तिः दिक्पिण्डसंयोगस्य च विनाशः। ततो यस्मिन् काले गुणबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले दिक्पिण्डसंयोगविनाशाद् गुणस्य विनाशः।

द्रव्यविनाशादपि कथम् ? परत्वाधारावयवे कर्मोत्पन्नं यस्मिन्नेव कालेऽवयवान्तराद्विभागं करोति तस्मिन्नेव कालेऽपेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते ततो विभागाद्यस्मिन्नेव काले संयोगविनाशः तस्मिन्नेव काले परत्वमुत्प-

यते ततः संयोगविनाशाद् द्रव्यविनाशः तद्विनाशाच्च तदाश्रितस्य गुणस्य विनाशः।

द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशादपि कथम्? यदा परत्वाधारावयवे कर्मोत्पद्यते तदैवापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते कर्मणा चाऽवयवान्तराद्विभागः क्रियते परत्वस्योत्पत्तिरित्येकः कालः। ततो यस्मिन्नेव कालेऽवयवविभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशस्तस्मिन्नेव काले सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तदनन्तरं संयोगविनाशाद् द्रव्यविनाशः सामान्यबुद्धेश्चापेक्षाबुद्धिविनाश इत्येकः कालः। ततो द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्विनाशात् परत्वस्य विनाशः।

द्रव्यसंयोगविनाशादपि कथम्? यदा परत्वाधारावयवे कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं करोति तस्मिन्नेव काले पिण्डकर्मापेक्षाबुद्ध्योर्युगपदुत्पत्तिः ततो यस्मिन्नेव काले परत्वस्योत्पत्तिस्तस्मिन्नेव काले विभागाद् द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः पिण्डकर्मणा दिक्पिण्डस्य च विभागः क्रियते इत्येकः कालः। ततो यस्मिन्नेव काले सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात् पिण्डविनाशः पिण्डविनाशाच्च पिण्डसंयोगविनाशः ततो गुणबुद्धिसमकालं पिण्डदिक्पिण्डसंयोगविनाशात् परत्वस्य नाशः।

संयोगापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशादपि कथम्? यदा परत्वमुत्पद्यते तदा परत्वाधारे कर्म ततो यस्मिन्नेव काले परत्वसामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले पिण्डकर्मणा दिक्पिण्डविभागः क्रियते ततः सामान्य-

बुद्धितोऽपेक्षाबुद्धिविनाशो विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाश इत्येकः कालः । ततः संयोगापेक्षाबुद्धिविनाशात् परत्वस्य विनाशः ।

त्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणानां युगपद् विनाशादपि कथम् ? यदापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते तदा पिण्डावयवे कर्म ततो यस्मिन्नेव काले कर्मणाऽवयवान्तराद्विभागः क्रियतेऽपेक्षाबुद्धेः परत्वस्य चोत्पत्तिस्तस्मिन्नेव काले पिण्डेऽपि कर्म ततोऽवयवविभागात् पिण्डारम्भकसंयोगविनाशः पिण्डकर्मणा च दिक्पिण्डविभागः क्रियते सामान्यबुद्धेश्चोत्पत्तिरित्येकः कालः । ततः संयोगविनाशात् पिण्डविनाशः विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाशः सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाश इत्येतत् सर्वं युगपत्त्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणानां विनाशात् परत्वस्य विनाश इति ॥

(व्यो०) अभिधानं च प्रत्ययश्चेति तयोर्निमित्तं परत्वमपरत्वञ्चेत्युक्तेऽतिप्रसङ्गस्तदर्थं परापरग्रहणम् । तथापि परापराभिधानप्रत्ययनिमित्तत्वमाकाशात्मनोर्न व्यावृत्तमिति विशेषणत्वे सतीत्यूह्यम् । तथा सामान्यमपि विशेषणत्वे सति पराभिधानप्रत्ययनिमित्तमतो द्रव्यग्रहणम् । तथाहि–परत्वापरत्वे अन्यस्माद्भिद्येते द्रव्यविशेषणत्वे सति परापराभिधानप्रत्ययनिमित्तत्वात्, यस्त्वितरस्मान्न भिद्यते न चासावेवम्, यथा रूपादिरिति । व्यवहारो वा साध्यः । अत्र चाभिधानपदेन संख्यादिलक्षणेष्वपि करणव्युत्पत्त्याभिधानं भावव्युत्पत्त्या च ज्ञानमित्युभयरूपो व्यवहारः प्रत्ययश्च विवक्षित इति ज्ञापयति । एकस्मिंश्च प्रकरणे गुणत्रयनिरूपणमेकोत्पत्तेरितरोपायापेक्षिकत्वात् पृथगभिधाने तु ग्रन्थबहुत्वं स्यादिति सङ्ग्रहत्वादेकदाभिधानम् । परत्वापरत्वयोः सद्भावे किं प्रमाणमित्यपेक्षायां परत्वमपरत्वं च परापराभिधानप्र-

त्ययनिमित्तमिति वाक्यं परीक्षापरत्वेन च योजनीयम्। तथाहि—परापराभिधानप्रत्ययो विशेषणपूर्वको विशेष्याभिधानप्रत्ययत्वाद्दण्डीति विशेष्याभिधानप्रत्ययवत्। न च रूपादीनामन्यतमं विशेषणम्, तद्व्यवहारविलक्षणत्वाद्। अबाध्यमानं च ज्ञानं निमित्तं विना न सम्भवत्येव। वासना तु निमित्तं तत्र न भवतीत्युक्तम्। अथ द्रव्यमेव विशिष्टोत्पादवशात् परापरव्यवहारजनकम्। तन्न। क्षणिकत्वप्रतिषेधात्। अभ्युपगमेन तूच्यते। विशिष्टताया व्यतिरेकाभ्युपगमे विशिष्टव्यवहारजनकत्वे च संज्ञाभेदमात्रम्, अव्यतिरेके तु समानदेशावस्थितपिण्डे समानवयसि च परापरव्यवहारः स्यात्। सद्भावस्याविशेषात्। अतः परापरव्यवहारे रूपादिविलक्षणं निमित्तमस्तीति ज्ञातम्। तद्द्विविधं कारणभेदादित्याह दिक्कृतं कालकृतं चेति। ननु दिक्कालयोः सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणत्वाभिधानाद्विशेषाभिधानासम्भव एव। न। दिक्कालपिण्डसंयोगयोस्तच्छब्दवाच्यत्वेन तत्कृतत्वोपपत्तेर्दिक्पिण्डसंयोगकृतं दिक्कृतं कालपिण्डसंयोगकृतं च कालकृतमिति। तथाऽनयोः परस्परं भेदमाह—तत्र दिक्कृतं देश(१)विशेषप्रत्यायकमिति। देशविशेषः प्रत्यायकोऽस्येति—देशविशेषं वा प्रत्याययतीति कालकृताद्भिद्यते। कालकृतन्तु वयोभेदप्रत्यायकमिति। वयोभेदः प्रत्यायको यस्येति वयोभेदप्रत्यायकं वयोभेदं वा प्रत्याययतीति दिक्कृताद्भिद्यते।

तत्र दिक्कृतस्योत्पत्तिरभिधीयते। कथमित्यव्युत्पन्नप्रश्नानन्तरमाहैकस्यां दिश्यवस्थितयोः पिण्डयोरित्यादि। एकस्यां दिश्यवस्थितयोर्न विभिन्नदिश्यवस्थितयोरिति नियमप्रतिपादनम्। संयुक्तसंयोगबह्वल्पभावे सतीति। भूप्रदेशानवच्छिन्नैतत्संयुक्तेन सह संयोगास्तेषां बह्वल्पभाव इत्येकस्मिन् पिण्डे संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वमन्यस्मिंस्ततो बहुत्वम्, तस्मिन् सत्येकस्य द्रष्टुर्न विभिन्नस्य, सन्निकृष्टमवधिं कृत्वापि एतस्माद्विप्रकृष्टोऽयमिति परत्वाधारे उत्पत्स्यमानपरत्वे बुद्धिरुत्पद्यते, तामपेक्ष्य परेण दिक्प्रदेशेन संयोगात्परत्वोत्पत्तिरिति दिक्प्रदेशयोः परापरव्यपदेशस्तत्सम्पादकत्वादुपचारेण।

---

(१) अत्र व्योमशिवाचार्यमतेन भाष्ये 'देशविशेषप्रत्यायक'मिति पाठो बोद्धव्यः।

विप्रकृष्टं च पिण्डमवधिं कृत्वा इतरस्मिन्पिण्डसंयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वान्निमित्तात्सन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते। तां सन्निकृष्टां बुद्धिमपेक्ष्यापरेण दिक्प्रदेशेन संयोगादपरत्वोत्पत्तिरिति। पिण्डः समवायिकारणम्, दिक्पिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणम्, विशिष्टा च बुद्धिर्निमित्तकारणमिति।

ननु चात्र सन्निकृष्टमवधिं कृत्वा विप्रकृष्टे बुद्धिर्विप्रकृष्टं चावधिं कृत्वा सन्निकृष्टे बुद्धिरिति विप्रकृष्टसंनिकृष्टबुद्ध्योः परस्परापेक्षित्वादुभयाभावप्रसङ्गः। तन्न। निर्विकल्पकज्ञाने प्रतिभातस्यावधित्वेनाभ्युपगमात्। तथाहि—सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः प्रत्यक्षेणैव निर्विकल्पकावभासे सत्येतस्मादयं सन्निकृष्टो विप्रकृष्टश्चेति सविकल्पकं ज्ञानं भवत्येव।

अन्ये तु निर्विकल्पावभासजनितसंस्कारजस्मृत्युपस्थापितयोः सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः परस्परावधिभावो घटत इति ब्रुवते। तस्मान्न परस्परापेक्षितत्वादुभयाभाव इति स्थितम्।

कालकृतयोरपि परत्वापरत्वयोः कथमुत्पत्तिरित्याह—वर्त्तमानकालयोरित्यादि। वर्त्तमानः कालो ययोः पिण्डयोस्तौ च तथोक्तौ तयोरित्युभयत्रापि दिक्कालकृतपरत्वापरत्वयोरुत्पत्तौ नियमः। अनियतदिग्देशयोरिति। न नियतो दिग्देशो ययोस्तौ तथोक्तौ तयोरिति कालकृतयोरुत्पत्तावनियमोपदर्शनम्। युवस्थविरयोरिति वयोभेदोपदर्शनार्थं समानवयसि परापरव्यवहारादर्शनात्। रूढश्मश्रु च कार्कश्यं च वलयश्च पलितानि च तान्यादिर्येषां तानि तथोक्तानि तेषां सान्निध्ये सतीति। रूढश्मश्रुकार्कश्यादिसान्निध्यं च सन्निकृष्टबुद्धेः कारणं, वलीपलितादिसान्निध्यं विप्रकृष्टबुद्धेरिति। एकस्य द्रष्टुरिति। यो हि द्रष्टा परत्वापरत्वे द्रष्टुमभिभावयति तस्य युवानमवधिं कृत्वा स्थविरे विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते, तां विप्रकृष्टां बुद्धिमपेक्ष्यापरेण कालप्रदेशेन योगात् परत्वस्योत्पत्तिरिति। विप्रकृष्टं च स्थविरमवधिं कृत्वा यून्येतस्मात्स्थविरादयं सन्निकृष्ट इति सन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते, तामपेक्ष्यापरेण कालप्रदेशेन योगादपरत्वस्योत्पत्तिरिति। सन्निकृष्टविप्रकृष्टपिण्डयोः समवायिकारणत्वम्, कालपिण्डसंयोगयोश्चासमवायिकारणत्वम्, सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्ध्योश्च निमित्तकारणत्वमिति।

ननु चायुक्तमेतत्। आहारोपयोगे सति पाकजोत्पत्त्याचैकस्मिन्

अहन्युपजातत्वाविशेषेण सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्ध्योरभावात्परत्वापरत्वयोरसम्भवः। नैतदेवम् ।जन्मनःप्रभृत्येकस्यां शरीरसन्ततावादित्यपरिवर्त्तनापेक्षया तदुपपत्तेः, तथाहि-एकस्य जनुःप्रभृतिभूयांस्यादित्यपरिवर्त्तनानि अपरस्याल्पीयांसीनि तदपेक्षया सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्ध्योर्भावः स्थविरे भूयांस्यादित्यपरिवर्त्तनानीति विप्रकृष्टबुद्धिर्यूनि चाल्पीयांसीति सन्निकृष्टबुद्धिस्तदपेक्षया परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिरिति । शरीरसन्तानस्यादित्यपरिवर्त्तनापेक्षया घटत एवैतत् । दिक्कृतपरत्वापरत्ववैलक्षण्यान्चानयोर्निमित्तान्तरासम्भवे सति कालकृतत्वमिष्टम । न हि तस्मादेव निमित्ताद्व्यतिकरः सम्भवतीति । तदेवं परत्वापरत्वयोरुत्पादे व्यवस्थिते सूत्रेणाभिसम्बन्धोपदर्शनं च । तथा च सूत्रम्-'एकदिक्काभ्यां एककालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरं चेति ।एका दिक्कालश्च ययोस्तौ तथोक्तौ ताभ्यामिति समवायिकारणनिर्देशः । एकदिग्भ्यामिति दिक्कृतपरत्वापरत्वापेक्षयैव नियमः । एककालाभ्यां वर्त्तमानकालाभ्याम् उभयत्रापीति, न ह्यसद्भ्यां सदसद्भ्यां च परत्वापरत्वे जायेते । सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति । समवायिकारणोपसर्जनतया सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्ध्योर्निमित्तकारणत्वमुक्तमेव । तथाहि-परमपरं चेति बुद्ध्यपेक्षमित्यपेक्षाशब्दश्चात्र कारणे वर्त्तत इति । कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च परत्वापरत्वे इत्यसमवायिकारणं दर्शयति । ननु च कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च यदि कार्ये परत्वापरत्वे भवतः तर्हि रूपादिवच्चिरात् परं नत्व(?)सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्धिं विनापि समादेशे समानवयसि च पिण्डे तयोर्ग्रहणं स्यात्, न चैतदस्ति । अथानभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः। तन्न । सद्भावे प्रमाणाभावात् । सन्निकृष्टविप्रकृष्टबुद्ध्यादिसद्भावे चेदानीमुत्पन्नमात्रस्यापि ग्रहणमुपपद्यत एव । तस्माद्दिक्पिण्डसंयोगः कालापिण्डसंयोगश्च परत्वापरत्वसम्पादकत्वादुपचारेण परत्वापरत्वे इत्यभिधीयेते । न च परत्वापरत्वयोः परस्परापेक्षितत्वादसम्बन्धमुत्पत्त्यादिनिरूपणमिति वाच्यम । सर्वत्र परस्परापेक्षितत्वानुपलब्धेः, तथाहि-न बीजाङ्कुरयोः परस्परापेक्षित्वं बीजविनाशे सति कालान्तरे ह्यणुकादिप्रक्रमेणाङ्कुरस्योत्पत्तेः, एवमङ्कुरविनाशे सत्युत्तरोत्तरकार्याणां पूर्वपूर्वविनाशे सति भावान्नाङ्कुरात् बीजमिति परस्परापेक्षित्वाभावः । तथा पितापुत्र-

योर्द्धर्मेशरीरयोश्च न परस्परापेक्षित्वं यत एवोपलब्धिस्तत्कारण-त्वानुपलब्धेः। कार्यान्तरे तु कारणत्वं न प्रतिषिध्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन।

तदेवं परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिमत्त्वादवश्यं विनाश इति तस्य सहेतुकत्वात् कारणं वाच्यमित्याह विनाशस्त्वपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्य-विनाशादिति त्रेधा, त्रितयविनाशाच्चापरः पक्ष इति सप्तधा विनाशः। तत्रापेक्षाबुद्धिविनाशात्तावद्विनाशमाह—उत्पन्ने परत्वे स्वकारणाद्विशेषणत्वात् पूर्वं तत्संयुक्तसमवेतसमवायात् सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते सा च यस्मिन्काले समुत्पन्ना भवति तदैव तत्सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता-विनाशकारणसान्निध्यम्। सामान्यतज्ज्ञानतत्सम्बन्धेभ्यः परत्वगुणबुद्धेरुत्पद्यमानतोत्पत्तिकारणसान्निध्यमित्येकः कालः। ततोऽपेक्षाबुद्धेर्विनाशः गुणज्ञानस्योत्पादः अपेक्षाबुद्धिविनाशात् गुणस्य विनश्यत्ता सामान्यज्ञानस्य विनश्यत्ता। गुणाश्च तज्ज्ञानं च तत्सम्बन्धश्चेति तेभ्यो द्रव्यबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः। ततो द्रव्यबुद्धेरुत्पत्तिरपेक्षाबुद्धिविनाशात् गुणस्य च विनाशोऽन्यस्य विनाशकारणस्यानुपलब्धेः॥

संयोगविनाशादपि कथं विनाशः इत्यभ्युत्पन्नप्रश्नानन्तरमाह— अपेक्षाबुद्धिसमकालमेव परत्वापरत्वाधारे कर्मोत्पद्यते। विभागपरत्वापरत्वयोरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः। ततस्तेन कर्मणा दिक्पिण्डविभागः क्रियते परत्वस्य चोत्पत्तिः। सामान्यबुद्धेरुत्पद्यमानता दिक्पिण्डसंयोगस्य विनश्यत्ता ततो यस्मिन्नेव काले गुणबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले दिक्पिण्डसंयोगस्यासमवायिकारणस्य विनाशात् गुणस्य परत्वस्य विनाशः सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेरपि विनाशः, अत एवापेक्षाबुद्धिविनाशो गुणविनाशस्य कारणं समकालत्वात् द्रव्यविनाशो गुणविनाशस्य कारणं समकालत्वात्।

द्रव्यविनाशादपि कथं विनाश इत्याह—परत्वाधारावयवे कर्मोत्पन्नं यस्मिन्कालेऽवयवान्तरविभागं द्रव्यारम्भकसंयोगिनमारभते संयोगस्य विनश्यत्ता तस्मिन्नेव काले स्वकारणादपेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते, परत्वस्योत्पद्यमानता। विभागाद्यस्मिन्काले संयोगस्य द्रव्यारम्भकस्य विनाशो द्रव्यस्य विनश्यत्ता तस्मिन्नेव काले परत्वमुत्पद्यते तत्सामान्यज्ञानस्योत्पद्यमानता ततः संयोगविनाशाद्द्रव्यविनाशः।

सामान्यज्ञानस्योत्पादोऽपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता । परत्वगुणस्यापि विनश्यत्ता । ततो द्रव्यविनाशात्तदाश्रितस्य गुणस्य विनाशः । सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेश्च विनाश इति पूर्वकालत्वादाश्रयविनाश एव गुणविनाशे कारणमिति ॥

द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशादपि कथं परत्वापरत्वयोर्विनाशस्तदाह—यदा परत्वाधारस्योत्पत्स्यमानपरत्वस्यावयवे कर्मोत्पद्यते विभागस्योत्पद्यमानता तदैवापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते । परत्वस्योत्पद्यमानता । कर्मणा चावयवान्तराद्द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागः संयोगस्य विनश्यत्ता परत्वस्योत्पत्तिस्तत्सामान्यज्ञानस्योत्पद्यमानतेत्येकः कालः । ततो यस्मिन्नेव काले विभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशो द्रव्यस्य विनश्यत्ता तस्मिन्नेव काले सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते अपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता तदनन्तरं संयोगविनाशाद्द्रव्यविनाशः सामान्यबुद्धेश्चापेक्षाबुद्धिविनाशो गुणस्य विनश्यत्तेत्येकः कालः । ततो द्रव्यापेक्षाबुद्धेर्विनाशात्तदाश्रितस्य परत्वस्य विनाश इति । एकैकस्यान्यत्र गुणविनाशे सामर्थ्यावधारणादुभयोरत्र पूर्वकालभावित्वे सति कारणत्वं निश्चीयते ॥

संयोगद्रव्यविनाशादपि कथं परत्वापरत्वयोर्विनाश इत्याह—यदा द्रव्यावयवे कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागं करोति संयोगस्य विनश्यत्ता तस्मिन्नेव काले पिण्डेऽपि समवायिकारणे कर्म चापेक्षाबुद्धिश्च स्वकारणात्तयोर्युगपदुत्पत्तिः । दिक्पिण्डविभागपरत्वापरत्वयोरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः । ततो यस्मिन्नेव काले परत्वमुत्पद्यते तत्सामान्यज्ञानस्योत्पद्यमानता तस्मिन्नेव कालेऽवयवविभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशो द्रव्यस्य विनश्यत्ता पिण्डकर्मणा च दिक्पिण्डविभागः क्रियते । संयोगस्य विनश्यत्तेत्येकः कालः । ततो यस्मिन्नेव काले सामान्ये बुद्धिरुत्पद्यते—गुणबुद्धेरुत्पद्यमानता अपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता तत्समकालं संयोगविनाशात्पिण्डविनाशो विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाशो गुणस्य विनश्यत्ता ततो गुणबुद्धिसमकालं पिण्डसंयोगयोर्विनाशात्परत्वस्य विनाशः सामान्यबुद्धेश्चापेक्षाबुद्धिविनाश इति । अत एव समकालत्वादपेक्षाबुद्धिविनाशो न कारणं पिण्डसंयोगविनाशयोश्चान्यत्र सामर्थ्यावधारणे सति पूर्वकालभावित्वादकारणत्वमिति ।

संयोगापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशादपि कथं विनाश इत्याह—यदा परत्वमुत्पद्यते स्वकारणपरत्वसामान्यज्ञानस्योत्पद्यमानता तदैव परत्वाधारे स्वकारणात् कर्म विभागस्योत्पद्यमानता। ततो यस्मिन्नेव काले परत्वसामान्यबुद्धिरुत्पद्यते गुणबुद्धेरुत्पद्यमानता, अपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता। तस्मिन्नेव काले पिण्डकर्मणा दिक्पिण्डविभागः क्रियते। तत्संयोगस्य विनश्यत्ता ततः सामान्यबुद्धितोऽपेक्षाबुद्धिविनाशो विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाशो गुणस्य विनश्यत्तेत्येकः कालः। ततः संयोगापेक्षाबुद्धिविनाशात्परत्वस्य विनाश इति।

त्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तानां युगपद्विनाशादपि कथं विनाश इत्याह—यदाऽपेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते परत्वस्योत्पद्यमानता तदैव पिण्डावयवेऽपि कर्म विभागस्योत्पद्यमानता ततो यस्मिन्नेव कालेऽवयवान्तराद्द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागः क्रियते, अवयवकर्मणा संयोगस्य विनश्यत्ता परत्वस्योत्पत्तिस्तत्सामान्यज्ञानस्योत्पद्यमानता, तस्मिन्नेव काले स्वकारणात्पिण्डेऽपि कर्म विभागस्योत्पद्यमानता ततो विभागात् पिण्डारम्भकसंयोगविनाशः पिण्डस्य विनश्यत्ता पिण्डकर्मणा च विभागः क्रियते। दिक्पिण्डसंयोगस्य विनश्यत्ता सामान्यबुद्धेश्चोत्पत्तिरपेक्षाबुद्धेर्विनश्यत्ता गुणबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः। तत संयोगविनाशात्पिण्डविनाशो विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाशः सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाश इत्येतत्सर्वं युगपद्भवतीति। तत्र त्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तानां विनाशात्परत्वस्य विनाश इति। अन्यत्र हि व्यस्तानां कारणत्वोपलब्धेः समुदितानामत्र सम्भवात् गुणविनाशे कारणत्वमिति सम्भाव्यमानानेकारणत्वोपन्यासः॥

अथेदानीं बुद्धेरवसरप्राप्ताया लक्षणपरीक्षार्थं बुद्धिरुपलब्धिरित्यादि प्रकरणम्।

(भा०) बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः। सा चानेकप्रकाराऽर्थानन्त्यात्प्रत्यर्थनियतत्वाच्च॥

तस्याः सत्यप्यनेकविधत्वे समासतो द्वे विधे-विद्या चाविद्या चेति। तत्राविद्या चतुर्विधा-संशयविपर्ययानध्यवसायस्वप्नलक्षणा॥

(व्यो०) बुद्धिरिति पदमावर्त्त्यमाने लक्ष्यनिर्देशो लक्षणनिर्देशश्च भवति । तथाहि—बुद्धिरिति लक्ष्यनिर्देशो बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः लक्षणम् । अथाकाशे वर्त्तमानाः कथं व्यापकरणत्वात् बुद्धेर्लक्षणम्? वाच्यवाचकभावेन तद्धर्मत्वात् । लक्षणवैचित्र्यज्ञापनार्थञ्चात्र पर्यायलक्षणाभिधानम् । तथाहि—न परमसाधारणत्वात् कार्यकरणादिर्लक्षणं पर्यायात्मकं चेति । अथ शब्दानां पुरुषेच्छानुविधायितयार्थान्तरेऽपि वृत्तिः सम्भवतीति व्यभिचारः । न । अनादिकालप्रवाहायातत्वेन विशेषितत्वात् । तथाहि—बुद्धिरितरस्मात् भिद्यते अनादिकालप्रवाहायातेत्थंभूतपर्यायाभिधेयत्वात्, यस्त्वितरस्मान्न भिद्यते न चासावेवम् यथा रूपादिरिति । व्यवहारो वा साध्यः । ननु बुद्धेरन्येऽपि पर्याया विद्यन्त इति तत्परिहारेणामीषमेव लक्षणत्वेनाभिधाने विशेषहेतुर्वक्तव्यः । स चायं विशेषोऽत्र विप्रतिपत्तेः । लक्षणार्थमपीदं वाक्यं सामर्थ्यात्पररासपरं भवतीति ।

तथाच सांख्याः-प्रधानस्याद्यो विकारो बुद्धिर्बीजस्येवाङ्कुरस्तथैव । प्रधानं च सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था तद्विकारो वैषम्यम् । उपलब्धिस्तु सुखदुःखाकारपरिणतायां बुद्धावात्मनः प्रतिबिम्बोदयो भोगः, तदाह—

विविक्तदृक्परिणतौ बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते ।
प्रतिबिम्बोदयः स्वच्छे यथा चन्द्रमसोऽम्भसि ॥ इति ॥

विविक्तदृग्विषयाकारपरिणतेन्द्रियाकारपरिणतिर्यस्याः सा तथोक्ता तस्यां बुद्धौ सत्यामात्मनो भोगः कथ्यते । किंरूपः? प्रतिबिम्बोदयो न वास्तवः । यथा चन्द्रमसः प्रतिबिम्बनं स्वच्छे न कलुषात्मकेऽम्भसीति उदाहरणम् । यथाहि चन्द्रमसः प्रतिबिम्बनमम्भसि एवं विशिष्टपरिणामोपचितायां बुद्धावात्मन इति । वास्तवे हि भोगे पुरुषस्य पूर्वस्वरूपनिवृत्तौ स्वरूपान्तरापत्तिर्विकारः स्यात् । तत्र चाचेतनत्वादनेकदूषणमिति ।

अन्ये त्वन्यथा भोगं मन्यन्ते । यथाहि पुरुषोऽविकृतात्मैव स्वनिर्भासेन चेतनं मनः करोति सान्निध्यादुपाधिः स्फटिकमतद्रूपं स्वनिर्भासं स्वाकारं करोति एवमयं पुरुषोऽविकृतस्वरूपोऽचेतनं मनः स्वनिर्भासं चेतनमिव करोति सा-

सिध्यान्न पुनर्वस्तुतस्तस्य चैतन्यं विकारित्वात् । ज्ञानन्तु विषयाकारपरिणतेन्द्रियाकारतया बुद्धेः परिणामः । तथा भोगोत्सुकं पुरुषं मत्वा बुद्धेराकूतिः सम्पद्यते । तदाकूतसम्वेदनाच्चेन्द्रियाणां पूर्वस्वरूपनिवृत्तेर्विषयाकारः परिणामः । अन्यथा हि पूर्वरूपापरित्यागे प्रागिव पश्चादपि विषयावबोधो न स्यात् । विषयात्माकारश्च परिणामः प्रतिकर्मव्यवस्थातो नीलस्येदं पीतस्येदमिति ज्ञेयम् । अन्यथा हि विषयाकारं विना परिणामस्याविशेषादियं व्यवस्था न स्यात् । एवं विषयाकारपरिणतेन्द्रियेषु तदाकारतया बुद्धेः परिणामः । तथा सिध्यादिप्रत्ययाः पञ्चाशत् बुद्धेः परिणामविशेषा एव । अष्टधा सिद्धिर्नवधा तुष्टिः पञ्च विपर्ययभेदाः। तथाऽशक्तिरष्टाविंशतिधेत्यसिद्धितुष्ट्योर्भेदाः । सप्तदशैकादशेन्द्रियवधाश्चेति पञ्चाशत् भवन्तीति पर्यायत्वम्। बुद्ध्यादिशब्दा न सिद्धाः विभिन्नार्थवाचकत्वादभिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताश्चैकार्थवाचकाः शब्दाः पर्याया इति ।

तदेतदसाम्प्रतम् । एषां प्रयोगतः पर्यायताप्रतीतेः । तथाहि—बुद्धः उपलब्धः ज्ञातः प्रतीतः इत्येकस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानाः प्रतीयन्ते विभिन्नार्थतायान्तूपलब्धो न बुद्धो ज्ञातो न प्रतीत इति सम्वेदनं स्यात् । न चैतदस्ति । न च प्रधानासत्त्वस्य वक्ष्यमाणस्यात्मन विकारस्य बुद्धेः सद्भावः, तदभावादात्मनि बुद्धेर्न बिम्बनमुपलब्धिः तत्परिणामो वा ज्ञानं प्रत्ययश्चेति । यदि वास्तवो भोगः स्यात् न संसार्यात्मनो मुक्ताद्विशेषः स्वनिष्ठायाश्चितेरुभयत्राविशेषात् । न च व्यापित्वाविशेषात् संसार्यात्मना एव बुद्धेर्विशेषेण सान्निध्यात् प्रतिबिम्बनं नेतरस्येति वाच्यम् । भोग्यभोक्तृत्वसम्बन्धस्तु भोगस्यावास्तवत्वाद्विचार्यः । न च कर्मैव नियामकं तस्य बुद्ध्याऽसम्पादितत्वात् । तथाहि—बुद्ध्या सम्पादितं कर्म पुरुषेण विशिष्टसम्बन्धाभावादशेषपुरुषोपभोग्यं स्यात् । न च बुद्धेः कर्तृत्वमचेतनत्वात् । चैतन्यं हि प्रधानक्रिया (न) करणे वर्त्तत इति कर्तृत्वं हि स्वातन्त्र्यकरणत्वम् । पारतन्त्र्यं न स्यात् । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्विधिप्रतिषेधरूपत्वादिति पुरुषस्यैव कर्तृत्वमभ्युपेयम् । न च तस्य पूर्वमकृत्वा कुर्वतः परिणामित्वं कारकसाकल्ये कार्यकरणात् तद्वैकल्ये चाकरणात् साकल्यवैकल्ययोश्चाविर्भावतिरोभावाभ्यां नात्मनस्तथाभावः ततोऽन्यत्वात् । अतः पुरुषस्य कर्तृत्वं युक्तं वा-

रुतवं भोक्तृत्वम्, अन्यथा हि भोगक्रियामकुर्वतः कथमुदासीनस्य भोक्तृत्वं स्यात्, भोगस्य सुखदुःखवेदनारूपत्वात्। तदाधारता तु भोक्तृत्वमिति। यच्चेदं—पुरुषस्य भोगोत्सुकतां मन्यमानाया बुद्धेराकूतिः सम्पद्यते, तत्सम्वेदनाच्चेन्द्रियाणाम्—इति। असदेतत्। अचेतनत्वात्। अचेतना हि बुद्धिस्तथेन्द्रियाणि। तेषामाकूतसम्वेदनाभावे कथं नियतो विषयाकारतया परिणामः। पुरुषस्य तु चिद्रूपताव्यतिरेकेण नापरा भोगोत्सुकतास्ति। यश्चायमिन्द्रियाणां विषयाकारपरिणामस्तस्य विषयाकारतायां न प्रति कर्मव्यवस्था प्रमाणं, 'तदन्तरेणापि तद्भावादि'ति वक्ष्यमाणन्यायात्। यदि च बुद्धेः पूर्वरूपानिवृत्ताविन्द्रियाकारतया परिणामः, तर्हि स्वरूपस्याव्यतिरेकात् बुद्धेरेवोत्पत्तिर्निवृत्तिश्चेति। अन्यत्वे प्रतिसन्धानाद्यभाव एव। न ह्यन्येनोपलब्धमर्थमन्यः प्रतिसन्धातुमर्हतीति। परिणामास्तु बुद्धेस्तादात्म्येन वर्त्तन्त इति तेषामनेकत्वे बुद्धेरप्यनेकत्वम्। विपर्यये तादात्म्यविरहात्। यदपीदं—बुद्धेः परिणामविशेषाः पञ्चाशत् प्रत्ययाः—तदबुद्धिपूर्वकम् तत्परिणामविशेषाणामानन्त्यात्। न च तेषामेष्वेवान्तर्भावः प्रतिनियतलक्षणावरोधस्यानुपलब्धेरित्यलमतिप्रसङ्गेन।

तदेवं बुद्ध्यादिपर्यायाः परपक्षव्युदासे सति लक्षणमिष्यन्त इति स्थिते लक्षणेन लक्ष्यमाणस्यैकानेकत्वोपलब्धेर्विप्रतिपत्तेश्च संशये सति तन्निरासार्थं सा चानेकप्रकारेति वाक्यम्। कुत एतत्? अर्थानन्त्यात्प्रत्यर्थनियतत्वाच्च। ननु चार्थानन्त्यमर्थधर्म इति व्यधिकरणत्वम्। न। अन्यथा तदुपपत्तेः। तथाहि—बुद्धेरर्थानन्त्यमित्यर्थोपदर्शनम्। एतत्साधनं चानन्तार्थत्वादिति। अर्थोऽनन्तो यस्याः सा तथोक्ता तस्या भावोऽनन्तार्थत्वमिति। अर्थस्त्वर्यतेऽनेनेति कारकसामग्र्यं न कारकैकदेशस्तद्भेदेऽपि कार्यस्याभेदोपलब्धेः। तथाह्यनेककारकसम्पाद्यं घटाद्येकं दृष्टमिति। सामग्री तु प्रतिकार्यनियतत्वान्न तद्भेदं व्यभिचरतीति। अतोऽनेकप्रकारा बुद्धिरनन्तार्थत्वादनन्तकारकसामग्रीजन्यत्वात् घटादिवदिति। यश्चैको न चासावनन्तकारकसामग्रीजन्यो यथा घट इति। न तु कर्मव्युत्पत्त्यानन्तकर्मकारकजन्यत्वं साधनं विवक्षितमिति व्याख्येयम्। प्रत्यर्थनियतत्वादित्यनेन गतार्थत्वात्। तथाह्यर्थमर्थं प्रति नियतं यावत् भेदभिन्नं

कर्मकारकं तावत् भेदभिन्ना बुद्धय इति बुद्धिरनेकप्रकारा प्रत्यर्थ-नियतत्वात् घ्राणादिवत्।

अन्ये तु पूर्वास्मिन्नेव वाक्ये कर्मव्युत्पत्त्याऽनन्तकर्मकारकजन्यत्वं साधनं लभ्यत एवेति प्रत्यर्थनियतत्वं प्रत्यात्मवृत्तित्वं विवक्षितमिति मन्यन्ते। तथाहि—अर्थतेऽस्मिन्नित्यात्मा ह्यर्थस्तं प्रति नियतत्वं प्रत्यात्म-वृत्तित्वमेव। सामान्यस्य त्वनन्तात्मवृत्तित्वान्न प्रत्यात्मनियतत्व-मस्तीति सम्भवेऽपि बुद्धेर्विशेषगुणत्वाद्विशेषगुणत्वे सतीति विशे-षणमभ्यूह्यम्।

अन्ये तु रूपज्ञानं रसज्ञानमित्यादिबुद्धेर्नानात्वस्य प्रत्यक्षेणैव प्रसिद्धेरीश्वरबुद्धेरस्मत्बुद्धेश्च परस्परभेदज्ञापनार्थमर्थानन्त्यात् प्रत्यर्थनियतत्वाच्चेति पदद्वयमिति ब्रुवते। तथाहीश्वरबुद्धिरनन्ता-र्थत्वादस्मत्बुद्धेर्भिद्यते। अस्मत्बुद्धिश्च प्रत्यर्थनियतत्वादीश्वर-बुद्धेरिति। अत्र च बुद्धेरनेकत्वं सामान्येन प्रतिज्ञातमित्ययं विशेषः कुतो लभ्यत इति चिन्त्यम्।

अथ बुद्धिव्यतिरेकेणार्थस्य सद्भावे प्रमाणाभावादयुक्तमर्थान-न्त्यं प्रत्यर्थनियतत्वं चेति। तथाहि—विज्ञानं स्वयंप्रकाशरूप-त्वादात्मानं प्रकाशयत्यर्थास्तु जडात्मानः तेषां कथं प्रकाशः। यदि ज्ञानं प्रगृहीतं प्रकाशकमिष्येत, तस्यापि ज्ञानान्तरेण ग्रहणाभ्युपगमे ज्ञानपरम्परायामुपक्षीणत्वादभिप्रेतस्यार्थस्याप्रकाशनमेव। न च पू-र्वज्ञानाग्रहणेऽपि अर्थस्यैव ग्रहणमिति वाच्यम्। तेषामासन्नत्वे सति ग्राह्यलक्षणप्राप्तत्वात्। तदाह—

तां ग्राह्यलक्षणप्राप्तामासन्नाजनिकामिदम्।
अगृहीत्वोत्तरं ज्ञानं गृह्णीयात् अपरं कथम्॥

अथागृहीतमेवार्थप्रकाशकम्, एवं तर्हि सन्तानान्तरोद्भूतम-पि सर्वेषामप्यप्रकाशकं स्यात्। यथाहि—स्वसन्ततावुपजातमज्ञात-मेवार्थप्रकाशकमेवं सन्तानान्तरेऽपि स्यात् अविशेषात्। अथ स्व-सम्वेद्यस्वसन्ततौ विज्ञानमऽर्थप्रकाशकम्, एवं तर्हि बोधशरी-रादर्थान्तरस्य वस्तुनोऽप्रकाश एव। तथाहि—यद्यमी पदार्थाः प्रकाशरूपाः कथं बोधाद्व्यतिरिच्यन्ते। बोधस्यैव तद्रूपत्वादप्रका-शरूपतया च सर्वदा न प्रकाशः स्यात्। अतो ज्ञानमेव प्रकाशस्वरूप-त्वादिति व्यवह्रियते। प्रकाशरूपतया हि सत्त्वं व्याप्तम्। सा च

व्यावर्तमाना बाह्यार्थेभ्यः स्वव्याप्तं सत्त्वं गृहीत्वा व्यावर्तेत इत्यसत्त्वं बोधव्यतिरेकिणाम् । न च बोधस्य बोधरूपतया सर्वत्राविशेषाद्विशिष्टार्थप्रकाशकत्वं स्यात् । अथ नीलस्येदं पीतस्येदमिति प्रतिकर्मव्यवस्थातः साकारं विज्ञानमिष्टम् । तर्हि विज्ञानमेवास्तु तदाकारम् अलं बाह्यार्थकल्पनयेति । तदुक्तम्—

धियो नीलादिरूपत्वे बाह्यार्थः किंनिबन्धनः । इति ।

तथा विज्ञानकालेऽर्थस्यासद्भावादर्थकाले तु ज्ञानस्येति कथम् तयोर्ग्राह्यग्राहकभावः ? सदसद्रूपयोस्तदभावात् । एकस्मिंश्च काले द्वयोरुत्पत्त्यभ्युपगमे किं ग्राह्यम् किं च ग्राहकमित्यविशेषात् । न च विज्ञानार्थयोः स्वात्मन्येव पर्यवसाने अर्थाधीनतायाः प्रतिपत्तुमशक्यत्वात् ग्राह्यग्राहकभावः । तथावयविप्रतिषेधद्वारेण रूपादिसमुदायमात्रम् । तच्च समुदीयमानेभ्यो नार्थान्तरमिति व्यवस्थायामर्थाभाव एव । समुदायस्यापरमार्थसत्त्वेनाप्रतिभासनात् । ये तु परमार्थसन्तः परमाणवस्तेऽस्मद्दर्शनविषया न भवन्त्येव, अतीन्द्रियत्वात् । कार्यं चापरमार्थसत्त्वात् प्रतिभासमानमलिङ्गमेव । तस्मादनादिवासनावशाद्विज्ञानांश एव ग्राह्यग्राहकप्रविभागः । एतदाह–

अविभागोऽपि बुध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥

न तु परमार्थतः, तदाह—

नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नाऽनुभवोऽपरः ।
ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्स्वयं सैव प्रकाशते ॥

ननु तर्हि नीलमहं वेद्मि चक्षुषेति प्रतिभासः कथम् ? तथाहि–नीलमिति कर्म अहमिति कर्ता वेद्मीति क्रिया चक्षुषेति करणमेतेषां परस्परव्यावृत्तवपुषां प्रतिभासनादभेदप्रतिपादनमुन्मत्तभाषितम् । नैतदेवम् । तैमिरिकस्य द्विचन्द्रदर्शनवदस्याप्युपपत्तेः । यथाहि तैमिरिकस्यार्थाभावेऽपि तदाकारं विज्ञानमुदेति एवं कर्मादिष्वविद्यमानेष्वप्यनादिवासनावशात्तदाकारं विज्ञानमिति । अथ तैमिरिकस्य केशादिज्ञानं बाध्यमानत्वान्निर्विषयम्, न चैवमेतत् । तदसत् । बाध्यबाधकभावस्यैवासम्भवात्, तथाहि–न विज्ञानमर्थेन बाध्यते । प्रतीयमानाप्रतीयमानाभ्यां बाध्यत्वेऽतिप्रसङ्गात् । प्रतीयमानेन हि बाधायां सर्वं विज्ञानं बाध्यं स्यादेवमप्रतीयमानेना-

पीति। अथ ज्ञानेनैव ज्ञानं बाध्यते। तत्रापि न विभिन्नविषयेण, रूपज्ञानेन रसादिज्ञानस्यापि बाधप्रसङ्गात्। समानविषयत्वे तु सम्पादकत्वमेव स्यात् न बाधकत्वम्। न च विज्ञानस्योत्पत्तिर्विनाशो वा बाधात्सर्वस्यापि तथाभावप्रसङ्गात्। अथ विषयान्तरोपसर्पणा मिथ्यापत्तिर्बाधः। तदसत्। विषयस्य कर्मकारकरूपत्वात्। यत्रोत्पद्यते ज्ञानं स एव तस्य विषय इति विषयान्तरोपसर्पणमसिद्धम्। विज्ञाने बाध्यबाधकसद्भावस्यैवाप्रसिद्धेः न मिथ्याज्ञानमस्तीति। नापि संविदि सम्यक्त्वम्। प्रमाणाभावात्। अथार्थक्रियासम्वादः प्रमाणम्। न, तत्रापि सम्वादकापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात्। सम्वादकं च विना न सम्यक्त्वसिद्धिरिति। न चार्थक्रियापि बोधात् भिद्यते, सर्वस्यापि प्रतिभासमानस्य बोधादव्यतिरेकात्। यथोक्तम्—

प्रकाशमानस्तादात्म्यात्स्वरूपस्य प्रकाशकः।
यथा प्रकाशोऽभिमतस्तथा धीरात्मवेदिनी॥ इति॥

यदि च पदार्थानां निजं स्वरूपादि यथैकस्य प्रतिभासस्तथा सर्वेषामपीति विसम्वादो न स्यात्, न चैतदस्ति। तथाहि—

मन्त्राद्युपप्लुताक्षाणां ते वै म्लेच्छकलादयः।
अन्यथैवावभासन्ते तद्रूपरहिता अपि॥ इति।

अथ चोपप्लुतचक्षुषामन्यथा प्रतिभासस्तत इति किं प्रमाणम्। अनुपप्लुतचक्षुषां तथैव दर्शनमिति। तदाह—

तथैव दर्शनं तेषामनुपप्लुतचक्षुषाम्।
दूरे यथा वा मरुषु महानल्पोपि दृश्यते॥ इति।

अव्यवस्थामेवोत्तरार्द्धेन दर्शयति। एकशो बुद्ध्या विचार्यमाणेषु भावेषु रूपं न व्यवतिष्ठते। यथाहि तन्तुषु विचार्यमाणेषु पटस्याव्यवस्थानम् अंशुव्यतिरेकेण तन्तूनामित्याद्यूह्यम्। कथं तर्हि शाक्याः स्नानादिक्रियासु प्रवर्त्तन्ते बाह्यार्थस्यासत्त्वादिति। लोकव्यवहारानुसारितया, यथाहि अपरीक्षका बाह्यमर्थमविद्यावशात्प्रतिपद्यमानाः प्रवर्त्तन्ते तद्वत्परीक्षका अपीति 'लोकव्यवहारं प्रति सदृशौ बालपण्डितौ' इति न्यायात्॥

तदेतदसत्। अर्थविशेषादुत्पत्तिमन्तरेण बुद्धिविशेषस्याभावप्रसङ्गात्। रूपज्ञानं रसज्ञानमित्यादिपरस्परं व्यावृत्तस्वरूपाणि ज्ञानानि प्रथन्त इत्यर्थविशेषोऽभ्युपगन्तव्यः। अथ वासनाविशेषाद्विज्ञानविशे-

षः तस्या अपि विशिष्टज्ञानजनकत्वेपि ज्ञानाद्व्यतिरेके च संज्ञाभेदमात्रम्। अव्यतिरेके तु ज्ञानरूपोभयं सर्वत्राविशिष्टमिति रूपज्ञानं रसज्ञानमित्यादि वैचित्र्याभावः । न चाकारविशेषाद्विज्ञानविशेषः । तस्याप्यसम्भवात् । तथाहि ज्ञानमात्रस्य वास्तवाकारतायां नीलादिज्ञानं वास्तवाकारत्वात् प्रमाणं द्विचन्द्रादिज्ञानं चावास्तवाकारत्वादप्रमाणमिति विशेषव्याघातः । वास्तवाकारतायाः सर्वत्राविशेषात् । अथावास्तवाकारं तथापि विशेषाभ्युपगमहानिः। वादिप्रतिवादिनोश्च जयपराजयव्यवस्था न स्यात् उभयोरप्रमाणेन प्रवृत्तेरविशेषात् । न चावास्तवस्य विज्ञानतादात्म्यं, सदसद्रूपयोः खरविषाणयोरिवैकत्वादर्शनात् । अत एव—

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः ।

इत्येकत्वसाधनमुन्मत्तभाषितम् । असतः सत्तादात्म्ये सत्त्वमसत्तादात्म्ये तु तद्रूपत्वमिति । तथा परप्रसिद्ध्या नियमेन सहोपलभ्यमानत्वं भेदेनैव व्याप्तमिति विरुद्धं स्यात्। अथ साहाय्यं यौगपद्यं वा विवक्षितं सहोपलभ्यमानत्वम् । तथापि तयोर्भेदेनैव व्याप्तत्वाद्विरुद्धत्वम् । तथा सर्वज्ञः स्वचित्तेन सहोपलभते परचित्तं, न च तस्य तस्मादभेद इति व्यभिचारः सर्वेषां सर्वज्ञताप्रसङ्गात्। न चैकस्यैवोपलम्भनियमः हेतुः । अशब्दार्थत्वात् साध्याविशिष्टत्वाच्च । तथाऽनेकरूपाद्यवयवस्य हि तस्यार्थस्योपलम्भे स्वरूपासिद्धोपीति । अथ बाह्यार्थाभावादेकोपलम्भनियमः । तन्न । इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । तथा चैकोपलम्भनियमात् बाह्यार्थाभावसिद्धिस्तत्सिद्धेश्चैकोपलम्भनियमसिद्धिरित्येकाभावादितराभावः । अथैकेनैवोपलभ्यमानत्वं साधनम् । न । अन्यवेदनाभावस्याप्रसिद्धेः । अर्थस्तु तत्समानक्षणैरन्यैरप्युपलभ्यत इत्येकेनैवोपलभ्यमानत्वमसिद्धम् । सच्चन्द्रासच्चन्द्रदृष्टान्तो सदसतोरेकत्वविरोधात्साध्यविकलः, साधनविकलश्चासतश्चन्द्रस्य सत्त्वेनोपलम्भाभावात् । तथा ज्ञानं ग्राहकस्वरूपं नीलादि ग्राह्यस्वरूपमित्यनयोः शुक्लपीतयोरिव स्वभावभेदात् भेदः । अभेदे हि बोधोपि नीलस्य ग्राह्यं नीलं च बोधस्य ग्राहकमिति स्यात् । न चैतदस्ति । कारणभेदाच्च नीलात् बोधोऽर्थान्तरम् । तथाहि—बोधात् बोधरूपतेन्द्रियाद्विषयप्रतिनियमो विषयादाकारग्रहणम् इति भेदादेषां भेद एव । अथ न कारणभेदः । किं

तर्हि ? व्यावृत्तिभेदमात्रमबोधव्यावृत्तिर्बोधः, निराकारताव्यावृत्तिः साकारत्वम्, अतद्रूपत्वव्यावृत्तिर्विषयप्रतिनियम इति । एवं तर्हि नीलावबोधचक्षुषामाकारबोधविषयप्रतिनियमेषु व्यावृत्तिस्वरूपेषु व्यापारासम्भवात् अकारणत्वमेव, व्यावृत्तेरवस्तुरूपत्वात् । अथ व्यावृत्तात् बोधात् अबोधादिव्यावृत्तिर्नान्या । तर्हि बोधस्यैकरूपत्वात् कारणभेदप्रतिपादनमसम्बद्धं स्यात् । अतः कारणभेदादेव नीलतद्बोधयोर्भेदः । चित्रप्रतिभासे तु नीलपीताद्यनेकाकारं विज्ञानं बोधमात्रतायां कथं स्यादिति चिन्त्यम् । तथाहि—तेषामाकाराणामेकबोधतादात्म्यादेकत्वं तत्तादात्म्ये वा बोधस्यानेकत्वमिति दुर्निवारः प्रसङ्गः । अथ यावन्तस्तत्राकारास्तावन्त्येव ज्ञानानीति, तर्हि तेषां प्रतिनियताकारत्वाच्चित्रप्रतिभासाभावः । न चाकारसद्भावे प्रतिकर्मव्यवस्था प्रमाणम् । अन्यथापि भावात् । तथाहि-सकलकारकजन्यत्वविशेषेऽपि नीलस्य कर्मरूपतया व्यापारास्तेनैव व्यपदेशो नाकारार्पकत्वादिति । सर्वेषां जनकत्वाविशेषेऽप्यर्थस्यैवाकारार्पकत्वे विशेषहेतुर्वाच्यः । अथार्थस्य कर्मरूपतया व्यापारात्तस्यैवाकारार्पकत्वं तर्हि कर्मरूपतैवास्तु व्यपदेशनियमे हेतुः, किमाकारेणासम्भाविना कल्पितेनेति । तथाहि—नीलादेरसाधारणाकारार्पकत्वे बोधरूपता न स्यात् । साधारणार्पकत्वे तु प्रतिकर्मव्यवस्थाभाव इति । अथ समारोपिताकारं विज्ञानमिति नायं दोषः । तदसत् । आत्मनोवस्थितस्याभावे कथं ज्ञानात्मन्याकारः समारोप्यते । न तावदनुत्पन्नस्य विनष्टस्य वा समारोपकत्वम् । न चोत्पत्तिसमकालम्, आत्मलाभकाले समारोपणे व्यापारासम्भवात् । तस्मादाकारसद्भावे प्रमाणाभावात् अर्थविशेषादेवायं विशेष इति युक्तम् । अथाप्रकाशस्वरूपत्वादर्थानां कर्मप्रकाशः तद्विषयज्ञानोत्पाद एव, तथाहि—यस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पन्नं स एवोपलब्धो नेतर इति विषयविषयिभावस्य नियामकत्वमतो ज्ञानमर्थप्रकाशो न तु प्रकाशकमिति । किं गृहीतमर्थप्रकाशकमुतागृहीतमित्यादि विकल्पः परमतास्पर्शी चक्षुरादेः कारकज्ञानस्यार्थप्रकाशकत्वाभ्युपगमात् । यत्र च ज्ञानं विशेषलिङ्गं वा तत्र गृहीतस्यार्थपरिच्छेदे व्यापारोऽभ्युपगम्यत एव । तस्य चात्मान्तःकरणसम्बन्धात् ग्रहणं नावश्यम् । तत्रापि ज्ञानान्तरमित्यनवस्थाभावः । न चोत्पन्ने ज्ञाने सम्वेदनाभावस्याविशे-

षात् सन्तानान्तरेऽप्यर्थप्रकाशः, नियतात्मसम्बन्धस्य नियामकत्वात्। तथाहि—यस्मिन्नात्मनि समवेतं तज् ज्ञानमुपजातं स एव द्रष्टा नान्यः, तत्र विवक्षितज्ञानासमवायात्। यस्य तु स्वसम्वेद्यं ज्ञानं निराधारं तस्य सन्तानान्तरेऽर्थप्रकाशस्तस्मान्न भवतीति चिन्त्यम्। कार्य्यकारणभावस्तु क्षणिकत्वे सति पूर्वं प्रतिषिद्ध एव। यच्चेदं-स्वसम्वेद्यं विज्ञानमित्यर्थान्तरस्यासम्वेदनमेव—तदसत्। विकल्पानुपपत्तेः। तथाहि—यदि स्वसम्वेद्यमात्मान्तःकरणसंयोगादुपलभ्यं तदिष्टमेव। अथ तदेव ज्ञानं प्रमाणं प्रमेयफलं चेति। तन्न। अन्यत्र त्रितयस्याभेदादर्शनात्। भेदे त्वनेकं दण्डाद्युदाहरणम्। अतो न ज्ञाने करणकर्मणोरभेदः स्वसम्वेद्यत्वम् नापि क्रियाकर्मणोरिति। तस्मात् ज्ञानान्तरसम्वेद्यं सम्वेदनं वेद्यत्वात् घटादिवत्। यच्चेदं-प्रकाशस्वरूपत्वादात्मनैव प्रकाशते प्रदीपवत्-इत्युक्तम्। तत्र यदि प्रकाशकत्वं बोधरूपत्वं विवक्षितं तदा साधनविकलमुदाहरणम्। प्रदीपे बोधरूपत्वस्यासम्भवात्। अथ प्रकाशकत्वं भास्वररूपसम्बन्धित्वं तद्विज्ञाने नास्त्यतो ज्ञानान्तरस्य तद्विषयस्योत्पाद एव ज्ञानस्य परिच्छेद इति। यच्चेदं-किंप्रकाशस्वरूपास्तद्विपरीता वा पदार्था ज्ञानेन प्रकाशन्त-इत्युक्तम्। तत्र यदि प्रकाशस्वरूपत्वं बोधरूपत्वं तन्नास्त्यर्थानामबोधरूपत्वात्, तेषां कथं प्रकाशः। तद्विषयज्ञानोत्पादात्-यद्विषयं ज्ञानमुत्पन्नं असावर्थः परिच्छिन्न इति व्यवहारः। तस्मान्निराकारत्वे विज्ञानस्य विषयविषयिभावो नियामक इति 'धियो नीलादिरूपत्वे बाह्यार्थः किं निबन्धनस्तव' इत्यपास्तमेव। यच्चेदं-ग्राह्यग्राहकयोरेककालानुभावाभावेन दूषणम्-तदप्यपास्तम्। क्षणिकत्वानभ्युपगमात्। यो हि क्षणिकत्वं मन्यते तस्यायं दोषो-ज्ञानकालेऽर्थस्यासद्भावोऽर्थकाले ज्ञानस्येति तयोर्ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तिः-इति। तथाऽवयविनः पूर्वमेव व्यवस्थापनात् न रूपादिसमुदायस्यापरमार्थत्वेन विज्ञानविषयत्वमिति। परमाणूनां सद्भावासिद्धेर्विज्ञानमात्रमेवेति अदूषणमनभ्युपगमात्। अतो यदाह विज्ञानाधाधेव-ग्राह्यग्राहकप्रविभागः कल्पनावशादिति—तदप्यपास्तमेव, बोधरूपव्यतिरेकेण बाह्यार्थस्य चक्षुरादिना प्रतिभासनात्। प्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च तद्विषयत्वादिति। तथा ह्यर्थावरोधे सति अर्थक्रियार्थिनः तदभिमुखाः प्रवर्त्तन्ते चेति दृष्टम्। न च भ्रान्त्यैव प्रवृत्तिः, अविस-

म्भादोपलब्धेः । अथ प्रवृत्तिनिवृत्त्योरर्थक्रियायाश्च विज्ञानाद्व्यतिरेक एव । तन्न । वस्तुरूपतया प्रतिभासमानानां परस्परव्यावृत्तात्मनां ज्ञानाभेदे प्रमाणाभावात् । अर्थानभ्युपगमे च सम्वादानुत्पत्तिः । व्यापारव्याहाराभ्यां च सन्तानान्तरानुभवः । अर्थाकारे सम्वादः । तन्न । तस्यासत्त्वात् । न चोत्पादनाविशेषण सम्वादः, रूपज्ञानानन्तरं रसज्ञानोत्पत्तौ विसम्वादप्रसङ्गात् । अथ स्वसन्ततौ व्यापारव्याहारयोः स्वचित्तहापूर्वकत्वेनोपलम्भात् सन्तानान्तरेपि तत्पूर्वकत्वानुमानमिति सन्तानान्तरसिद्धिः । न । प्रतीयमानयोर्व्यापारव्याहारयोः स्वचित्तादभेदे परचित्तपूर्वकत्वाभावप्रसङ्गात्, भेदे च बहिर्मुखावभासित्वेन प्रतीयमानत्वे कथं न बाह्यार्थसद्भावः । न च स्वसंविद्वादिनोऽविनाभावग्रहणाभावेऽनुमानप्रवृत्तिर्युक्ता, तथाहि—व्यापारव्याहारः प्रतिभासिज्ञानात्मनश्चित्तान्तरपूर्वकतां गृह्णात्यात्मन्येव पर्यवसानात्, एतत्कारणमपि चित्तं न तत्कारणतां गृह्णाति, नाप्युभाभ्यां वासनाक्रमेण विकल्पज्ञानं कार्यकारणभावग्राहकमिति वाच्यम् । अनुभवानुरूपत्वाद्वासनायाः कथं कार्यकारणभावग्रहे तदध्यवसायिविकल्प इति । न चानद्रूपसमारोपिणो विकल्पः, तस्य पारम्पर्येणाप्यर्थाविषयत्वे कार्यकारणभावाग्रहेऽनुमानाप्रवृत्तिरेव । तस्मादुभयोर्लिङ्गलिङ्गिनोरिदमस्य व्याप्यमिदमस्य व्यापकमिति अविनाभावग्रहे सति अनुमानं प्रवर्त्तते इति बोधादन्योऽर्थोऽभ्युपगन्तव्यः । यच्चेदं—'नीलमहं वेद्मीति ज्ञानं तैमिरिकस्य द्विचन्द्रदर्शनवत् भ्रान्तमिति—असदेतत् । अबाध्यमानत्वात् । तथाहि—तैमिरिकस्य तिमिरविनाशादूर्ध्वमेकत्वज्ञाने सति द्विचन्द्रदर्शनं भ्रान्तमिति प्रतिभाति, अनुत्पन्नतिमिरस्यान्यस्य नैवम्, नीलमित्यादिज्ञाने विपरीतार्थग्रहकप्रमाणानुपपत्तेः मिथ्यात्वमिति । ननूक्तं किं केन बाध्यते ? ज्ञानं ज्ञानेनेति । तथाह्युदकज्ञानस्योदकं विषयः सर्वजनप्रतीतस्तत्परित्यागेण विषयान्तरे मरीच्यादावुत्पन्नं तद्ग्राहिणा ज्ञानेन बाध्यते, मिथ्यात्वविशिष्टतया ज्ञाप्यते—मिथ्येदं ममोदकज्ञानमुत्पन्नम्—इति । तज्जनितसंस्कारनिवृत्तिर्वा । तथाहि—मरीचिज्ञाने सति उदकज्ञानजनितसंस्कारनिवृत्तौ कालान्तरेऽप्युदकं मया दृष्टमिति स्मरणानुत्पत्तौ तद्देशाभिमुख्येन प्रवृत्त्यभाव इति । बाधकानभ्युपगमे च ज्ञानस्य सत्येतरविवेकानुपपत्तेर्वादिप्रतिवा-

दिनोर्जयपराजयव्यवस्था न स्यादित्युक्तम् । यत्तु 'मन्त्राद्युपप्लुताक्षाणामि'त्यादि वाक्यम् । तन्न परिहारार्हम् । स्वत एव प्रतिभासस्यान्यथात्वाभ्युपगमात् । तथाहि—त एव म्लेच्छकलादयोऽन्यथाप्रतिभासन्ते न स्वरूपेणोपप्लुतचक्षुषां न सर्वेषामितीष्यत एवेदं मिथ्याज्ञानं बाधकोपपत्तेः । इष्टं च बाधकं—तथैव दर्शनं तेषामनुपप्लुतचक्षुषामिति, दूरे च महत्स्थलपोऽपि महानुपलभ्यते, सन्निकृष्टे चाल्प एवेति । अनेन तस्य बाधा । न च तेनैवास्य बाधा । प्रमातृमात्रस्य सर्वदेशेष्वतद्रूपतया प्रतिभासनात् । महत्त्वं च देशविशेष एव प्रतिभासते नान्यत्रेत्यसदेव । तदेव हि पदार्थानां स्वरूपं यदविसंवादि स्वस्थात्मनामर्थक्रियासम्पादकं चेति । अतो म्लेछकलादयो येन रूपेणानुपप्लुतचक्षुषां प्रतिभासन्ते अर्थक्रियां च सम्पादयन्ति तेनैव रूपेण सन्तो न रूपान्तरेणेति । कथम् ? अर्थानामव्यवस्थानात् । अथ स्वप्नावस्थायामर्थानामसत्त्वेपि प्रतिभासो विशिष्टार्थक्रिया च रेतसो विसर्गः सम्भवतीति । नन्वेवं तर्हि स्वप्नावस्थायामर्थानामसत्त्वं कथं ज्ञातमिति वाच्यम् । यदि जाग्रदवस्थायामुपलम्भात्, तर्हि येषामुपलम्भः तेषामसत्त्वमायातम् । अन्यथा हि जाग्रदवस्थायामनुपलम्भेन स्वप्नावस्थायामसत्त्वं न स्यात् । अतः प्रतीयमानत्वात्स्वप्नावस्थायामिव जाग्रदवस्थायामप्यसत्त्वमिति न वाच्यम् । प्रतिभासमानत्वस्य साधनस्य सद्भावेऽप्यसत्त्वस्य साध्यस्यानिश्चयात् । प्रतीयमानत्वं च बोधेऽस्ति न चासत्त्वमिति व्यभिचारः । तथार्थानामसत्त्वे प्रतीयमानत्वस्य साधनस्यापक्षधर्मत्वं स्यात् । उदाहरणे प्रतीयमानत्वेन नासत्त्वमपि तु प्रमाणतोऽनुपलब्धेरित्यन्यथासिद्धं चेति । न च सर्वं विज्ञानमिति वादिनः स्वप्नावस्था जाग्रदवस्था चेति विशेषः सम्भवत्युभयत्रापि स्वसम्वेद्यस्य ज्ञानस्यावस्थानभ्युपगमात् । मिव्रतवश्च (?) पूर्वं निरस्ता एव । तस्मादक्षादिजनितज्ञानसमवायो जाग्रदवस्था तद्विपरीता तु स्वप्नावस्थेति युक्तम् । यच्चेदं बुध्या विवेचनाद्भावानामसत्त्वम्—इत्युक्तम् । तदसत् । स्वबुद्धिप्रतिभासमानवपुषामसत्त्वे बोधस्याप्यसत्त्वप्रसङ्गात् । तथाहि—रूपादयः परस्परस्वरूपपरिहारेण व्यवस्थिताः स्वबुद्धिविषयाः, पटादयोऽप्येवमतो यद्यपि पटस्तन्त्वादिबुद्धौ न प्रतिभासते तथापि स्वबुद्धिविषयत्वात्परमार्थसन्नेव । तदेवं पटादयः परस्परव्यावृत्तबुद्धि-

विषया विशिष्टार्थक्रियाकारिणश्चेति परमार्थसन्त एव । न च प्रमाणं विना प्रमेयसिद्धिरिति विज्ञानव्यतिरेकिणामसत्त्वे प्रमाणमभिधेयम् । प्रमाणं विना च पदार्थानामसत्त्वसिद्धौ सत्त्वमपि स्यात्, प्रमाणाभावस्योभयत्राविशेषात् । अथार्थानामसत्त्वसिद्धौ ग्राह्यलक्षणायोगः प्रमाणम् । न । तस्यापि भावधर्मत्वे विरुद्धत्वम् अभावधर्मत्वे चाश्रयासिद्धत्वमुभयधर्मत्वे तु व्यभिचारादसाधनत्वमिति । व्यधिकरणत्वाच्च । तथाहि–ग्राह्यलक्षणस्यायोगो न ग्राह्यधर्म इति कथं तस्यासत्त्वं साधयेत् । स्वरूपासिद्धश्च—ग्राह्यलक्षणस्य सद्भावात् । तथाच महत्त्वादि ग्राह्यलक्षणं वक्ष्यमाणमिति । साध्याविशिष्टश्च–ग्राह्यलक्षणायोगस्यापि साध्यत्वात् । न च प्रमाणान्तरमस्तीति।

एतेन शून्यवादोऽपि निरस्त एवेति न पृथगभिधीयते । तथाहि–सर्वार्थानामसत्त्वे विज्ञानस्यापि ग्राह्यग्राहकाकाररहितत्वात् असत्त्वे च सर्वं शून्यमिति स्यात् तच्च निरस्तमेव प्रमाणाभावेन प्रमेयस्यासिद्धेः । बोधस्यार्थानां च प्रमाणतो व्यवस्थापनादिति । तदेवं बोधव्यतिरेकेणार्थसद्भावसिद्धेरर्थानन्त्यात्प्रत्यर्थनियतत्वाच्च बुद्धेरनेकत्वं युक्तमिति ।

अन्ये तु–आत्मनः परिणामविशेषो बुद्धिस्तद्रूपतया चानित्या आत्मरूपतया तु नित्येति–मतम्, तस्य निरासार्थं—सा चानेकप्रकारेति वाक्यं मन्यन्ते । तथाहि–बुद्धेरनेकत्वादात्मनोऽप्यनेकत्वमभेदात्, आत्मैकत्वे वा बुद्धेरेकत्वम् । न च भेदाभेदपक्षः संभवत्यनेकान्तवादस्य पूर्वमेव प्रतिषेधात् । अतो बुद्धेर्गुणत्वादनेकत्वेऽप्यात्मनस्तथाभावो न भवतीति दिग्वाससां मतं निषिद्धम् । नन्वेवं तर्हि बुद्धेरानन्त्यात् कथं तत्त्वज्ञानविषयत्वमित्याह तस्याः सत्यप्यनेकविधत्वे समासतः संक्षेपतो द्विविधेति परिज्ञानं कार्यमिति । केन रूपेण द्वैविध्यमित्याह- विद्या चाविद्या चेति ।

अन्ये तु वेदान्तमते विद्याविद्ययोः श्रवणात् बुद्धेरानन्त्यप्रतिपादनमागमविरुद्धं स्यादित्याशङ्कानिषेधार्थमाह–तस्याः सत्यप्यनेकविधत्वे समासतः संक्षेपतो द्वैविध्यमिष्यत एव । विद्या चाविद्या चेति । विद्या हि देशकालावस्थादिभेदेनाबाध्यमानोऽध्यवसायः । तद्विपरीतार्था चाविद्येति । न तु प्रमाणाप्रमाणत्वे विद्याविद्यत्वे व्यभिचारात् । तथाहि–यदि प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणमिति

विवक्षितं संशयादेरप्यात्मान्तःकरणाधिगमे प्रमाणत्वमस्तीति व्यभिचारः । सर्वेषु च प्रत्यक्षादिज्ञानेषु कारणत्वानुपपत्तेरव्याप्तिश्च । फलविवक्षायान्तु न स्मृतेः प्रमाणफलत्वमिति विद्यात्वं न स्यात् ।

गुरवस्तु-विशिष्टव्यवहारकारणं विज्ञानं विद्या विपरीतं चाविद्येति ब्रुवते । तत्र यदि प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो विशिष्टव्यवहारो विवक्षितः तदा संशयादिज्ञानेष्वपि भावादतिव्याप्तिः । न च पक्षे सर्वत्रास्तीत्यव्याप्तिश्च । अथ देशादिभेदेनापि सम्यक्तया मयोपलब्धमिति ज्ञानं विशिष्टव्यवहारः, तज्जनकत्वमपि न सर्वेषु विद्याभेदेष्वस्तीत्यव्याप्तिः । तथाच सम्यङ्मयोपलब्धमिति व्यवहारो न सर्वेषु विद्याभेदेषु विद्यत इत्यव्यापकत्वमेव । तस्याप्यविद्या चतुर्विधेति क्रमातिक्रमणाविद्यायाः स्वरूपनिरूपणमर्थप्रकाशस्य विवक्षितत्वात् । तदुच्छेद्यत्वज्ञापनार्थमिति चास्य । अविद्या हि विद्यया समुच्छिद्यत इति । अथ केन रूपेण चतुर्विधा ? संशयविपर्ययानध्यवसायस्वप्नलक्षणस्वरूपेति । ननूहज्ञानमप्यस्ति । तस्यान्तर्भावो न विद्यायां नाप्यविद्यायामुभयत्रापि चातुर्विध्याभिधानात् । न युक्तमेतत् । संशयनिश्चयव्यतिरेकेणोहज्ञानस्यासम्वेदनात् । अथास्ति संशयादूर्ध्वं बाह्यालिप्रदेशे सम्बन्धोपलब्धे स्थाणुपक्षप्रतिषेधे सति पुरुषेणानेन भवितव्यमिति सम्भावनाप्रत्ययः । स तु तस्मिंस्तदिति रूपत्वान्निश्चय एव । तथाहि-किमयं स्थाणुः स्यात् पुरुषो वेत्युभयप्रसङ्गे सत्येकस्य प्रतिषेधात्तदन्यस्याप्रतिषिद्धस्यावस्थानं भवत्येव । अथ व्यधिकरणविशेषोपलम्भान्न युक्तो निश्चयः । तदसत् । संयोगिविशेषस्याभ्युपगमात् । यथाहि काकनिलयनादयो विशेषाः संयोगिनि स्थाणौ निश्चयमुत्पादयन्ति एवं बाह्यालीप्रदेशः पुरुषेपीति । तत्सम्बन्धस्तु समवेत एव विशेष इति न व्यधिकरणत्वम् । अथ नायं स्थाणुर्बाह्यालिप्रदेशसम्बन्धित्वादिति विषयात् साधनान्न निर्णयः । तन्न । व्यापारापेक्षया पुरुषविषयत्वस्यापि सम्भवात् । ज्ञानान्तरत्वे तूहज्ञानस्याव्यभिचार्यर्थज्ञानत्वात् प्रमाणरूपतायां प्रमाणान्तरमभिधेयप्रमाणं विना तत्फलस्यानुपपत्तेः व्यभिचारि वा प्रमाणसामान्यलक्षणं स्यात् । अथेन्द्रियार्थसन्निकर्षादेव प्रमाणमूहोत्पत्तौ । कथं तर्हि ज्ञानान्तरं प्रत्यक्षादिफलत्वादित्यलम् ।

अन्ये तूहस्य सद्भावेऽपि समानतन्त्रप्रसिद्धतया लाभादिहाऽन-

भिधानमिति ब्रुवते। न च प्रत्यक्षादेरप्यनेनैव न्यायेन लाभः। स्वमताभावे समानतन्त्रासिद्धेरभावात्॥

अथ संशयस्येतरस्मात् भेदविषयविभागनिरूपणार्थं संशयस्तावदित्यादिप्रकरणम्।

(भा०) संशयस्तावत् प्रसिद्धानेकविशेषयोः सादृश्यमात्रदर्शनादुभयविशेषानुस्मरणादधर्माच्च किंस्विदित्युभयावलम्बी विमर्षः संशयः। स च द्विविधः—अन्तर्बहिश्च।

अन्तस्तावत्—आदेशिकस्य सम्यङ्मिथ्या चोद्दिश्य पुनरादिशतस्त्रिषु कालेषु संशयो भवति किन्नु सम्यङ्मिथ्या वेति।

बहिर्द्विविधः—प्रत्यक्षविषये चाप्रत्यक्षविषये च। तत्राप्रत्यक्षविषये तावत्—साधारणलिङ्गदर्शनादुभयविशेषाऽनुस्मरणादधर्माच्च संशयो भवति। यथाऽटव्यां विषाणमात्रदर्शनाद्गौर्गवयो वेति।

प्रत्यक्षविषयेऽपि स्थाणुपुरुषयोरूर्ध्वतामात्रसादृश्यदर्शनात् वक्रादिविशेषानुपलब्धितः स्थाणुत्वादिसामान्यविशेषानभिव्यक्तावुभयविशेषानुस्मरणादुभयत्राकृष्यमाणस्यात्मनः प्रत्ययो दोलायते किं नु खल्वयं स्थाणुः स्यात्पुरुषो वेति॥

(व्यो०) संशयस्तावद्व्याख्यायते अवसरप्राप्तत्वादिति। प्रसिद्धा अनेके विशेषा ययोस्तौ तथोक्तौ तयोरिति विषयनिरूपणम्। न तु प्रसिद्धौ च तावनेकविशेषौ चेति कर्मधारयपरिग्रहः संशयस्य च धर्मिविषयत्वात्। अथैकस्यैव धर्मिणस्तत्र सद्भावादुभयोः कथं विषयत्वसम्भवः। पक्षोपन्यासाददोषः। तथाहि—यत्रानेके विशेषाः प्रसिद्धास्तत्रैव संशय इति नियम्यते, न त्वेकस्मिन्नेव काले तयोर्विषयत्वमेकस्य तत्रासम्भवात्। कालभेदेन तूभयोर्विषयत्वम्।

यद्यत्र सम्भाव्यते संशयोत्पत्तौ स तस्य विषय इति कारणमिति । साहश्यमात्रदर्शनादिति । साहश्यमात्रं दृश्यतेऽस्मिन्निति साहश्य-विशेषिधर्मिदर्शनं लभ्यत इति व्याख्येयम्, न तु साहश्यमा-त्रस्य दर्शनमित्यभ्युपगमेन धर्मोपलम्भाद्धर्मिणि संशयस्य व्याधि-करणत्वात् । अत्र साहश्यमात्रदर्शनादिति मात्राभिधानेनात्यन्तवि-शेषानुपलब्धिं दर्शयति । सामान्यस्य विशेषसहितस्योपलम्भेऽपि संशयादर्शनादिति । न च सामान्योपलम्भं विना विशेषानुपलब्धिः संशयजनिकेत्युभयाभिधानम् । तथापि नावाद्यारूढस्य वृक्षादिषूभय-सद्भावेऽपि न संशय इत्युभयविशेषानुस्मरणादिति पदम्। विशेषानु-स्मरणं च न पूर्वोक्तं विना संशयजनकत्वं दृष्टमिति समुदितं कार-णम् । तदेवं सामान्यदर्शनाद्विशेषादर्शनादुभयविशेषानुस्मरणादध-र्मादिभ्यश्चोत्पद्यमानत्वात् संशय इतरेभ्यो भिद्यत इति कारणात्मकं लक्षणम् । तथा च सूत्रम्—सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृ-तेश्च संशय-इति । सामान्यं प्रत्यक्षं यस्मिन् धर्मिण्यसौ तथोक्तस्तस्मा-दिति । प्रत्यक्षशब्दश्च दृढप्रमाणवचनोऽत्र आनुमानिकस्यापि संशय-स्याभ्युपगमात् । विशेषाप्रत्यक्षादिति । विशेषानुपलब्धेस्तत्स्मृतेश्च संशय इति । ननु चायुक्तमेतत् । देवदत्तस्य स्वप्रियतमां परित्यज्य व्रजतो देशव्यवधानात्रितयासद्भावेपि तत्र संशयानुपलब्धेः । तथा-हि—स्त्रीत्वसामान्योपलम्भेप्यनेकादिविशेषोपलम्भात्तत्स्मरणाच्च किं मदीयान्यदीया वेति संशयो न दृष्टः परपक्षप्रतिषेधकस्य देश-कालविशेषस्य बाधकस्योपलब्धेः एकस्मिन् देशे काले चान्या न सम्भवतीति । अतोऽस्य व्यवच्छेदार्थं बाधकसाधकप्रमाणाव्यव-स्थातश्चेति पदं कार्यम् । न । विशेषानुपलब्धिपदेनैव निरस्तत्वात् । तथाहि—विशेषानुपलब्धिपदेन समस्तविशेषानुपलब्धिर्विवक्षिता । सा चात्र नास्ति देशकालविशेषस्य निश्चितत्वात् । अतो विशे-षानुपलब्धिपदेनैवास्य निरस्तत्वादिति व्यवच्छेद्याभावं मन्यमानो मुनिर्न विशेषणान्तरमाहेति ।

तस्य स्वरूपमाह—किं स्यादित्युभयावलम्बी विमर्शः संशय इति । संशीतिः संशयः संशय्यतेऽनेनात्मा सुप्त इव भवतीति निरुक्तिर्लक्षणम् । विमर्शनं विमर्शः—किमिदमेवमाहोस्विदेवं न भवतीति प्रत्ययः । स चोभयमालम्बते तच्छीलश्चेत्युभयाव-

लम्बी विमर्शः संशय इति । न चोभयोर्विषयत्वं घटत इत्युभयोल्लेखीति व्याख्येयम् । अतो विमर्श इतरस्मात् भिद्यते संशय इति वा व्यवहर्त्तव्यो विमर्शरूपत्वात् किं स्यादित्युभयावलम्बित्वाद्वेति । स च द्विविध इति विभागः । केन रूपेण ? अन्तर्बहिश्च । ननु पञ्चविधत्वात्संशयस्य द्वैविध्यमनुपपन्नम् । न । अस्यैवावान्तरभेदेन तदुपपत्तेः । तथाहि—समानधर्मोपपत्तेरनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्चेति वाद्यास्त्रिविधः संशयः । उपलब्ध्यनुपलब्ध्योश्च मनःपरिच्छेद्यत्वादान्तरो द्विविध इति । अभिप्रेतं चैतत् भाष्यकर्त्तुः, यत आह—समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्थः उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्ज्ञातृस्थे—इत्यविरोधः। सङ्ग्रहानभ्युपगमे च प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविषयभेदेनापि संशयस्य भेदात्पञ्चत्वमसम्बद्धं स्यात् । अथानेनैव सङ्ग्रहादनभिधानम्, तर्हि द्वैविध्येनैव सङ्ग्रहान्न पञ्चत्वमभिधीयते तस्य हि तद्भेदत्वादिति । अनेकश्च धर्मो साधारणत्वात् संशयहेतुर्न भवत्येव, विरुद्धविशेषैः सहानुपलम्भेन तत्स्मरणाजनकत्वात् । नापि विरुद्धाव्यभिचारी संशयहेतुः, तस्यैवासम्भवादिति वक्ष्यामोऽनैकान्तिकावसरे ।

तत्रान्तःसंशयस्य स्वरूपनिरूपणार्थमन्तस्तावदादेशिकस्येत्यादि । यथा ह्यादेशिकेन विशिष्टं निमित्तमुपलभ्यादिष्टमेकदा वृष्टिर्भविष्यतीति सम्यक् जातमन्यदा तु विपरीतम्, पुनः तथैवादिशतस्त्रिषु कालेषु असत्सु तस्मिन् ज्ञाने संशयो भवति—किं नु सम्यक् मिथ्या वेति । अथ ज्ञानस्य सामान्यदर्शनविशेषानुस्मरणकालेऽवस्थानाभावात् कथं संशयविषयत्वम् । तथाहि—तस्मिन् ज्ञाने भविष्यद्वृष्टिविषयत्वं समानो धर्मस्तद्विशिष्टे ज्ञाने ज्ञानमुत्पद्यते । तस्य तु विनश्यत्ता । सम्यक्त्वासम्यक्त्वविशेषस्मरणस्योत्पद्यमानता । ततो विशेषस्मरणकाले ज्ञानमतीतं कथं विषयः तदुपलक्षितात्मनो विषयत्वाददोषः । तथा च किं नु सम्यक्ज्ञानवानहं मिथ्याज्ञानवान्वेति संशयः।

अन्ये तु विद्यमानस्येवातीतस्यापि विषयत्वमस्तीति ब्रुवते ।

बहिर्द्विविधः । केन रूपेण ? प्रत्यक्षविषये चाप्रत्यक्षविषये चेति । तत्राप्रत्यक्षविषये तावदभिधीयते संशयः साधारणलिङ्गदर्शनादिति । यल्लिङ्गं विरुद्धविशेषैः सहोपलब्धं तद्दर्शनाद्विशेषानुपलब्धेरुभयविशेषानुस्मरणादधर्माद्दिक्कालादिभ्यश्च संशयो भवति । यथाऽटव्यां विषाणमात्रदर्शनात्सङ्गताविशेषानुपलब्धेस्तत्स्मरणात्संश-

यो भवति गौर्गवयो वेति । अथ प्रत्यक्षादस्य विशेषः कथम् ? सामान्यविशेषितस्य धर्मिणः प्रत्यक्षत्वं विशेषलक्षणाभिधानात् । अथ किं गोगवयविषाणेषु सामान्यम्, तुल्यावयवरचनायोगः । यथाभूता ह्यवयवरचना गोविषाणे दृष्टा तथा गवयविषाणेऽपीति । ये तु गोविषाणविशेषा गवयविषाणविशेषाश्च पूर्वोपलब्धास्तेषामत्रानुपलम्भ इति । अतः सादृश्यमात्रविशेषितं विषाणमुपलभमानस्य विशेषानुपलब्धेः तत्स्मरणाच्च किं गौः स्यात् गवयो वेति संशयः ।

प्रत्यक्षविषयेऽपि स्थाणुपुरुषयोरूर्ध्वतामात्रसादृश्यस्य दर्शनात् वक्रादिविशेषानुपलब्धित इति। आदिपदेन काकनिलयनादयः स्थाणौ शिरःपाण्यादयश्च पुरुषेषु विशेषास्तेषामनुपलम्भादिति । स्थाणुत्वमादिर्यस्येत्यादिपदेन पुरुषत्वग्रहणं तच्च सामान्यमेव विशेषः तस्यानभिव्यक्तिर्व्यंजकस्य शिरःपाण्यादेरनुपलम्भात् । अतस्तदनभिव्यक्तावनुभवविशेषानुस्मरणादुभयत्र स्थाणौ पुरुषे चाकृष्यमाणस्यात्मनः प्रत्ययो दोलायते नैककोटौ व्यवतिष्ठते । स च किंस्वरूप इत्याह किन्नु खल्वयं स्थाणुः स्यात्पुरुषो वेति । अथ किमिदमेकं ज्ञानमाहोस्विदनेकमिति । यद्यनेकं क्रमेणोत्पद्यते स्थाणुरित्येकं पुरुष इति चान्यत्, तर्हि यत्तस्मिंस्तदिति रूपं तत्सम्यक् ज्ञानम् । विपरीतं तु मिथ्याज्ञानमिति संशयोच्छेदः । न । अनेकत्वानभ्युपगमात् । तथा ह्येकमेव किमयं स्थाणुः स्यात् पुरुषो वेति विरुद्धोल्लेखि ज्ञानं विरुद्धविशेषानुस्मरणोपलक्षितसामग्रीजन्यत्वात् । एकस्तु संस्कारो विशेषानुभवात् पूर्वपूर्वसंस्कारसचिवादुत्पद्यत इत्येकं स्मरणं विरुद्धविशेषविषयं जनयत्येव । यदि वा प्रतिनियतविशेषानुभवजनिताः संस्काराः संशयोपभोगप्रापकादृष्टानियमिताः संस्कारमारभन्ते, तस्मादनेकविशेषविषयं स्मरणमिति । विषयसंशयोत्पत्त्यविशेषात्, प्रत्यक्षत्वं चोभयत्रापि समानमिति । सत्यम् । तथापि सामान्यविशेषितस्य लिङ्गोपलम्भात् साध्यधर्मविशेषिते धर्मिणि संशयाभ्युपगमोऽन्यत्र चालिङ्गभूते साध्यधर्मरहिते सामान्यवति प्रत्यक्षे धर्मिणीति विशेषः । किञ्चित्साधर्म्यन्तु न निषिध्यते सामान्यलक्षणाक्रान्तिश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलभ्यते प्रत्यभिज्ञानाच्च । तथाहि—ममात्र संशयज्ञानमुत्पन्नमिति पश्चाद्विजानातीति सविषयत्वमस्य ॥

अथ विपर्ययस्य कारणस्वरूपविषयविभागनिरूपणार्थं म पर्व संशयो विपर्ययोऽपि प्रत्यक्षानुमानविषय एव भवतीत्येवमादि प्रकरणम् ॥

(भा०) विपर्ययोऽपि प्रत्यक्षानुमानविषय एव भवति।

प्रत्यक्षविषये तावत्—प्रसिद्धानेकविशेषयोः पित्तकफानिलोपहतेन्द्रियस्यायथार्थालोचनात् असन्निहितविषयज्ञानजसंस्कारापेक्षादात्ममनसोः संयोगादधर्माच्चातस्मिंस्तदिति प्रत्ययो विपर्ययः। यथा गव्येवाश्व इति। असत्यपि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षाभिमानो भवति यथा व्यपगतघनपटलमचलजलनिधिसदृशमम्बरमञ्जनचूर्णपुञ्जश्यामं शार्वरं तम इति।

अनुमानविषयेऽपि—बाष्पादिभिर्धूमाभिमतैर्वन्ह्यनुमानं गवयविषाणदर्शनाच्च गौरिति।

त्रयीदर्शनविपरीतेषु शाक्यादिदर्शनेष्विदं श्रेय इति मिथ्याप्रत्ययः विपर्ययः, शरीरेन्द्रियमनस्स्वात्माभिमानः, कृतकेषु नित्यत्वदर्शनं, कारणवैकल्ये कार्योत्पत्तिज्ञानं, हितमुपदिशत्स्वहितमिति ज्ञानम्, अहितमुपदिशत्सु हितमिति ज्ञानम् ॥

(व्यो०) यदि वा संशयस्य प्रत्यक्षानुमानविषयत्वाभ्युपगमाद्विपर्ययस्य विषयाभावादसम्भवो माभूदित्याह—विपर्ययोऽपि प्रत्यक्षानुमानविषय एव भवतीति। न च विषयाभेदादेकत्वं स्वरूपभेदस्य कारणभेदस्य च सम्भवात्। आगमिकेऽपि विषये विसंवादोपलब्धेर्विपर्ययदर्शनाद्याहतमवधारणं—प्रत्यक्षानुमानविषय एव विपर्यय इति। न, निर्विषयत्वप्रतिषेधपरत्वात्। यच्चेदम्—असत्यपि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षाभिमान—इति वाक्यं तदन्यथा व्याख्येयामिति केचित् ॥

अन्ये तु पराभ्युपगतस्य कल्पनाज्ञानस्य निरासार्थं विपर्ययोपि प्रत्यक्षानुमानविषय एव न तु सर्वः सविषयः क्वचिदविषयस्यापि

सम्भवात् । यत्र हि विषयोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलभ्यते असौ सविषयोऽन्यस्तु निर्विषयो न तु सर्व इति ।

अन्ये तु प्रत्यक्षानुमानविषयो भवत्येव विपर्यय इत्यभवनप्रतिषेधो विवक्षितो नित्यविपर्ययव्यवच्छेदार्थमिति ब्रुवते । तदयुक्तं व्याख्यानम् । तस्यैवाप्रसिद्धेः । न च नित्यस्यप्रत्यक्षानुमानविषयत्वं व्यापाराहते सम्भाव्यत इति कथमस्यात्र भवनप्रतिषेध इत्यलम् ॥

प्रत्यक्षविषये तावद्विपर्ययमाह—प्रसिद्धा अनेका विशेषा ययोः तौ तथोक्तौ तयोरिति विषयनिरूपणम् । पित्तं च कफश्चानिलश्चेति पित्तकफानिलास्तैरुपहतानीन्द्रियाणि यस्यासौ स तथोक्तः तस्य विपर्ययो भवति । केभ्य इत्याह-अयथार्थालोचनादित्यादि । अयथार्थ आलोच्यतेऽनेनेत्ययथार्थालोचनं सादृश्यज्ञानम् । यदि वाऽऽलोचितिरालोचनमयथार्थं च तदालोचनं चेत्युपचारेण सादृश्यज्ञानमयथार्थालोचनहेतुत्वाद्विवक्षितं तस्मात् । असन्निहितश्चासौ विषयश्चेति तथोक्तस्तस्मिन् ज्ञानं तस्माज्जातोऽसन्निहितविषयज्ञानजः स चासौ संस्कारश्चेति, संस्कारकार्यत्वात् स्मृतिः संस्कारपदेन विवक्षिता तत्संस्कारमपेक्षत इत्यात्ममनःसंयोगः तदपेक्षस्तस्मादसमवायिकारणादधर्माच्च विपर्ययः । स च किं स्वरूपः? अतस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति । तथाह्यतस्मिंस्तदिति प्रत्यय इतरस्मात् भिद्यते विपर्यय इति वा व्यवहर्तव्योऽयथार्थालोचनादिभ्य उत्पद्यमानत्वादिति । यस्त्वेवं न भवति न चासावुक्तकारणेभ्यो निष्पद्यते तस्मिंस्तदितिप्रत्ययश्च यथा संशयादिरिति । तस्योदाहरणं यथा गव्येवाश्व इति । यथाहि दूराद्विषाणादिविशेषमनुपलभमानस्याश्वसादृश्यविशेषितपिण्डोपलम्भादश्वानुस्मरणाच्च गव्यवाश्वोऽयमिति ज्ञानमुत्पद्यते तथा मरीचिषूदकज्ञानम्, शुक्तिकायां रजतज्ञानमिति । ननु अयुक्तमेतत्-विपर्ययज्ञानसम्पादकस्य कारकस्यैवासम्भवात् । तथाहीन्द्रियाणि सम्यक्ज्ञानसम्पादनायोत्पन्नानि तस्मिंस्तदितिरूपत्वात्कथं मिथ्याज्ञानं कुर्युरिति । न च काचकामलादिदोषवशाद्विपरीतज्ञानजनकत्वम्, दुष्टस्य कारकस्य कार्याजनकत्वात्, यथा हि शालिबीजस्य तैलादिनाभ्यक्तस्य शाल्यङ्कुराजनकत्वं न पुनर्यवाङ्कुरसम्पादकत्वमेवमिन्द्रियाणां सम्यक्ज्ञानाजनकत्वमेव स्यान्न विपरीतज्ञानोत्पादकत्वमिति । न च रजतादिज्ञानस्य शुक्तिकाद्यालम्बनत्वे प्रमाणमस्ति । तस्मा·

त्साहश्यज्ञानानन्तरं स्वाकारपरिभ्रष्टं स्मरणमुत्पद्यते-इदं रजतम्-इति । तथाहीदमिति साहश्यज्ञानं रजतमिति स्मरणं तदित्थाकारशून्यम् । नैतद्युक्तम् । उदकार्थिनः प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावप्रसङ्गात् । अथ ज्ञानयोर्भेदपीदमेवोदकमिति सामानाधिकारण्यं मन्यमानः प्रवर्त्तते,-तर्हीदमेव व्यधिकरणयोः सामानाधिकरण्यज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति । अथेदमिति साहश्यं तच्च रजतमितिभेदाप्रतिभासे सति प्रवृत्तिर्वैष्यते । तन्न । प्रतिपत्त्यभावस्याप्रवर्त्तकत्वात्, तथाहि—रदतार्थीदमेव रजतमिति मन्यमानः प्रवर्त्तते नेतरथा । इदमिति ज्ञानस्यापरोक्षतानिर्देशो न ज्ञानान्तरम्, अन्यथाहीदं रूपमयं रस इत्यादावपि स्मृतिप्रमोषः स्यात् । यच्चेदं-रजतमिति ज्ञानस्य शुक्तिकाद्यालम्बनत्वे प्रमाणाभाव-इत्युक्तम् । तदसत् । प्रत्यभिज्ञानादेः सम्भवात् । तथाहीयं शुक्तिका मम रजतमिति प्रतिभाता । तथा नेदं रजतमिति ज्ञानस्य शुक्तिकाविषयत्वाद्रजतमिति ज्ञानस्य तद्विषयत्वम् । अन्यथा हि रजतमिति ज्ञानस्य शुक्तिकाविषयतामन्तरेण नेदं रजतमिति प्रतिषेधो न स्यात्, प्रसक्त्यभावात् । अप्रसक्तस्य च निषेधे नायं घटादिरित्यपि स्यात् । तथा च सति सर्वत्र प्रतिषेधपरम्पराप्रसङ्गः । न चैतदस्ति । तस्मात् ज्ञानद्वारेण रजतं तत्र प्रसक्तमिति निषिध्यते । यच्चेदमुत्पत्तिकारणाभावादित्युक्तम् । तदसत् । दोषानुगृहीतस्येन्द्रियादेर्ज्ञानजनकत्वात् यथाहि दोषाभावे सतीन्द्रियं भावव्यतिरेकाभ्यां सम्यक्ज्ञानस्य जनकमुपलब्धं तथा दोषसद्भावे सति मिथ्याज्ञानस्यापीत्युभयरूपस्य कार्यस्येन्द्रियव्यापारेणोपलब्धेरुभयार्थमिन्द्रियाणां सर्गो निश्चीयते । मिथ्यात्वं चास्य स्वविषयपरित्यागेन विषयान्तरोपसर्पणात् । अथालौकिकं रजतमेवास्य विषयमिति विषयान्तरोपसर्पणमसिद्धम् । तन्न । अलौकिकरजताध्यवसाये सति प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावप्रसङ्गात् । अथालौकिकस्यापि लौकिकतां मन्यमानः प्रवर्त्तते । कथं तर्हि मिथ्याज्ञानस्यासम्भव इति । न चैतस्मिन् पक्षे मिथ्येदं ममोत्पन्नं ज्ञानमिति बाधकं ज्ञानं स्यात् । प्रत्यभिज्ञानाद्यसम्भवश्च, अस्ति प्रत्यभिज्ञानं शुक्तिकादौ ममात्र रजतज्ञानमुत्पन्नं मिथ्यात्वप्रतिपत्तिश्चेति कथं मिथ्याज्ञानस्यासम्भवः । यदि चेदं रजतमिति ज्ञानं रजतालम्बनमेव स्यात् । तस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वात् समीपवर्त्तिनः कथमग्रहणम् । यद्वाऽस्तूपलब्धिलक्षण-

प्राप्तं दूरस्थेनाप्युपलभ्यते । तदवश्यं समीपवर्त्तिना गृह्यत एव इन्द्रियाविरुद्धत्वादवस्थ्यात् । न चैतदस्ति । तस्माद्रजतादिज्ञानं शुक्तिकादावुत्पन्नमिति ।

अन्ये तु यदेव रजतमन्यदेशकालविशेषितमुपलब्धं तदेवान्यदेशादिविशेषितमुपलभ्यते इति मिथ्यात्वं ब्रुवते । तदसत् । तस्याविद्यमानतया विषयत्वासम्भवात् , तस्मादिन्द्रियव्यापारविषयोऽङ्गुल्यादिना व्यपदिश्यमानश्च शुक्तिकादिरेव विषयः । अन्यथा विषयान्तरोत्पन्नं रजतज्ञानं कथं शुक्तिकाज्ञानेन बाध्येत । विभिन्नविषयत्वे बाध्यबाधकभावस्यैवासम्भवात् । अतो रजतज्ञानं शुक्तिकायामुपजातं शुक्तिकाज्ञानेन स्वविषयसहकारिणा बाध्यते—मिथ्यात्वविशिष्टतया ज्ञाप्यते-विषयान्तरोपसर्पणाद्रजतज्ञानस्य तु रजतं विषयः सर्वजनप्रतीतस्तत्त्यागेन शुक्तिकायामुत्पद्यमानत्वाद्व्यभिचारित्वम् । एतेन निर्विषयं कल्पनाज्ञानमेतदित्यपास्तम् । विषयस्य शुक्तिकादेः प्रमाणतो व्यवस्थापनात् ।

असत्यपि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षाभिमान इत्यादिना निर्विषयं विपर्ययमाहेति केचित् ।

उदाहरणन्तु यथा व्यपगतघनपटलमचलजलनिधिसदृशावपुरम्बरमञ्जनचूर्णपुञ्जश्यामं शार्वरं तम इति । व्यपगतानि घनानां पटलानि यस्मिन्नम्बरे तत्तथोक्तम्, तथा न चलोऽचलः स चासौ जलनिधिश्च तेन सदृशं तुल्यं वपुः स्वरूपमस्येति । तत्र जलनिधिसदृशवपुरम्बरमिति ज्ञानमम्बरस्यातीन्द्रियत्वात् उक्तरूपस्यापि न जलनिधिना सादृश्यग्रहणं सम्भवतीति निर्विषयः प्रत्यक्षाभिमानः । तथा शर्वर्यां भवं शार्वरं तमः । किंविशिष्टम् ? अञ्जनचूर्णपुञ्जश्याममिति । न चाभावरूपस्य तमसः श्यामरूपसम्बन्धित्वमस्तीति निर्विषयत्वम् । सविषयत्वाभ्युपगमेऽपि देशकालविशेषितस्य तेजसोऽभावस्यालम्बनत्वाददोषः।तथा-स्वाश्रयाद्विनिवृत्ताश्चक्षुरश्मयः स्वात्मीयं गोलकरूपं यथोक्तेन जलनिधिना सदृशवपुरम्बरमित्युपलम्भं जनयन्ति । आदर्शात् प्रतिस्खलितानां स्वमुखग्रहणवदिति । यथा ह्यादर्शात्प्रतिस्खलिताश्चक्षुरश्मयः स्वमुखे विपर्ययमुत्पादयन्ति आदर्शमुखमिति तद्वदिहापि दूराद्विनिवृत्ताः स्वगोलकमेवाम्बरमित्युपदर्शयन्ति ।

अनुमानविषयेपि विपर्ययमाह—बाष्पादिभिरित्यादिना । अत्रा- दिपदेन नीहारमशकावर्त्तादिग्रहणम् । तैः किंभूतैः ? धूमाभिमतैः धूम- रूपतया ज्ञातैरग्न्यनुमानमिति । तथा गवयविषाणदर्शनाच्च गौरिति ज्ञानं विपर्ययः । अत्र तु लिङ्गविपर्ययज्ञानमिन्द्रियजं तद्व्यापारजं चा- नुमानिकमिति ।

इदानीमसद्दर्शनाभ्यासाद्विपर्ययमाह—त्रयीदर्शनविपरीतेषु शा- क्यादिदर्शनेष्विदं श्रेय इति मिथ्याप्रत्यय इत्यादिना । त्रयाणां समा- हारस्त्रयी रूढिवशाद्ग्यजुःसामलक्षणा गृह्यते । त्रय्येव दर्शनं तद्विपरीतानि शाक्यादिदर्शनानीत्यादिपदेन नैशना(?)(जैना)दिदर्श- नस्यावरोधः । तेष्विदं श्रेय इति । सर्वं क्षणिकं ज्ञानं शून्यं निरा- त्मकमिति ज्ञानं श्रेयःसाधनत्वाच्छ्रेय इति शाक्यदर्शनाभ्यासाद्वि- पर्ययः । क्षणिकादिपक्षे बाधकस्योक्तत्वात् पञ्चर्थेष्वनेकान्तज्ञाने- न दर्शने विपर्ययः । तथेतरेष्वप्यूह्यः । न च शाक्यादिदर्शनविपरी- तत्वात् त्रय्यामपि विपर्यय इति वाच्यम् । प्रधानार्थेष्वात्मादिष्वर्थेषु बाधकानुपपत्तेः । शाक्यादिदर्शनेषु क्षणिकत्वादिपदार्थेषूक्तं बाध- कमबाध्यमानमिति ।

अन्ये तु त्रयाणां प्रत्यक्षानुमानागमानां समाहारस्त्रयी तदेव दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं, तद्विपरीतानि शाक्यादिदर्शनानि, तैर्बाधो- पपत्तेः । तदुपलक्षितं वा वैशेषिकदर्शनं, तद्विपरीतानि शाक्यादिद- र्शनानि, बाध्यमानत्वादित्युक्तम् ।

तथा शरीरेन्द्रियमनःस्वात्माभिमानो विपर्ययः । शरी- रमेवात्मेति विपर्ययो लोकायतिकानाम् । इन्द्रियाण्येवा- त्मेतीन्द्रियचैतन्यवादिनाम् । मनश्चैतन्यवादिनां मन एवेति । कृतकेषु नित्यत्वदर्शनविपर्ययो मीमांसकानाम । तथाहि- क्षित्यादेः कृतकत्वं पूर्वमेव व्यवस्थापितम् । तत्र च नित्यत्वदर्शनं तेषामिति । यदि वा सांख्यानामयं विपर्ययः । कृतकेषु घटादिषु नित्यत्वदर्शनमिति । न समुत्पद्यते भावो न स्वात्मानं जहातीति । उक्त- कारणवैकल्ये कार्योत्पत्तिज्ञानं विपर्ययः स्वभाववादिनाम् । तथा च निरुक्तं क्षित्यादिवैचित्र्यं कर्त्तारमन्तरेण स्वभावत एव भवतीति । एतच्चासत् । कार्यत्वस्य कर्तृपूर्वकत्वेन व्याप्तस्योपलम्भात् । क्षि- त्यादावपि कर्तृपूर्वकत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् । स्वभाववादिनां वि-

पर्ययज्ञानमेतत्। तथा चेतनमधिष्ठातारं विना कार्यस्यानुपलब्धेः जैमिनीयानां शौद्धोदनेः शिष्याणां च कर्त्तारं विना क्षित्यादिकार्यविज्ञानं विपर्ययः। प्रधाने प्रलीनयोश्च धर्माधर्मयोरभिव्यञ्जकत्वाच्च कार्योत्पत्तौ व्यापारः सम्भवतीति तद्वैकल्ये कार्योत्पत्तिज्ञानं विपर्ययः। सांख्यानां सौगतानां च कारणवैकल्ये कार्योत्पत्तिज्ञानं विपर्ययः। कथम्? उत्पत्तिविनाशयोः तादात्म्यात्। क्षणिकत्वे सति यदैव कार्योत्पादस्तदैव कारणस्य विनाशः। स चोत्पत्तेः नार्थान्तरमिति सहोत्पन्नयोर्न कार्यकारणभाव इति कारणवैकल्ये कार्योत्पत्तिज्ञानं विपर्ययः। तथा सर्वमिदं कार्यं परमेशपूर्वकं तदाराधनं च परमस्य श्रेयसः साधनम्। वेदानां च स्वरूपेऽप्यर्थे प्रामाण्यमित्येवं हितमुपदिशत्सु वैशेषिकेषु नैवं भवतीति ज्ञानं विपर्ययो मीमांसकसौगतजैनानाम्। यदा तु न परमशिवादेः सद्भाव इति वैयात्याद्वदन्ति वैशेषिकास्तदा नेदं परमार्थतो हितं इत्यहितमुपदिशत्सु वैशेषिकेषु हितमेवेदमिति ज्ञानं विपर्ययस्तेषाम्। यदि वा संसार्यात्मनां नानात्वं परमशिवश्चैतेभ्यो भिन्नस्तदाराधनाच्चास्मदादेः श्रेयो भवतीत्येवं हितमुपदिशत्सु वैशेषिकेषु अहितमिति ज्ञानं विपर्ययः। द्वैतवादिनां तदर्थाभ्युपगमेन च वचनेन हितमिति ज्ञानं विपर्ययः। तेषां क्षित्यादि कार्यं परमाणुभिर्द्व्यणुकादिप्रक्रमेणारब्धमीश्वरकर्त्तृकं चेति। एवं हितमुपदिशत्सु वैशेषिकेषु नैवमेतत्प्रधानपूर्वकत्वाज्जगत इति ज्ञानं विपर्ययः सांख्यानाम्, प्रधानास्तित्वे प्रमाणाभावात्।

अथास्त्यन्वयपरिमाणशक्तिप्रवृत्त्युपकार्योपकारकभाववैश्वरूपेभ्यः प्रधानम्। तथाहि—सर्वमिदं शरीरादिकार्यं सुखदुःखमोहान्वितमुपलभ्यते। यच्चान्वितं तदेकस्मात् कारणादुत्पद्यमानं दृष्टम्, यथैकस्मान्मृत्पिण्डात् मृदन्वितमनेकघटादि। तथाचानुमानम्—भुवनादिकार्यमेकस्मात् कारणादुत्पद्यते अन्वितत्वात् घटादिवत्। तथा चास्य पक्षधर्मत्वं सुखदुःखादिसमन्वयस्य सर्वेषु शरीरादिषु भावात्। न चातत्स्वभावात् कारणात्सुखादेरुत्पत्तिरिति शरीरादेः सुखदुःखमोहात्मकत्वं तज्जनकत्वात्, तथा प्रसादादिजनकत्वोपलब्धेश्च तत्स्वभावत्वम्। सुखादयस्तु सत्त्वरजस्तमसां परिणामविशेषास्ततोऽर्थान्तरं न भवन्ति, कार्यस्य कारणाद्भेदानुपपत्तेः। अतः सत्त्वरजस्तमांस्येव शब्दाद्यात्मना व्यवतिष्ठमानानि सुखदुःखमोहात्मकं

कार्यमुपजनयन्तीति शब्दादयोपि न सत्त्वादिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते। सत्वरजस्तमसां च साम्यावस्था प्रधानम्। तथा परिमितत्वाच्च। यत्परिमितं तदेकस्मात् कारणात् उत्पद्यते यथा ऽङ्कुरादि बीजात्। परमितत्वं चेयत्तावधारणविषयत्वम्। तथा शरीरादिकार्यमेकस्मात् उत्पद्यते परिमितत्वादङ्कुरादिवत्। शक्तिप्रवृत्तेश्च। शक्त्या हि कारणं कार्यार्थिनोपादीयत इति सर्वं कार्यं स्वकारणे शक्तिरूपतया व्यवस्थितं तावद्यावत् प्रधानमिति। नन्वेवं सर्वस्यापि कार्यस्य प्रधानादभेदे विद्यमानत्वात् कथमुत्पत्तिविनाशाविति, असतः खरविषाणादेरिव कार्यत्वानुपपत्तेः। सत एवाविर्भावतिरोभावाविति ब्रूमः। शक्तिरूपतया हि व्यवस्थितं कार्यं परं व्यक्तिरूपतामापद्यते। पुनस्तु तिरोभावे शक्तिरूपतया व्यवतिष्ठते, न संनिरुध्यत इति। तथा परस्परमुपकार्योपकारणभावेनावस्थितानामासन्दिकाङ्गानामेकस्मात् कारकादुत्पत्तेरुपलम्भाच्छरीरादेरपि तथाभावोपलब्धेरेककारणपूर्वकत्वं साध्यते। तथा दध्यादिवैश्वरूप्यस्यैकस्मात् क्षीरादुत्पत्तेरुपलम्भाच्छरीरादिवैश्वरूप्यस्याप्येककारणपूर्वकत्वं साध्यते। यच्चैकं कारणं तत्प्रधानमिति। तस्माच्च महान्महतोऽहङ्कारः तस्मात्पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि तेभ्यो भूतानीति।

सर्वमेतदसत्। अन्वयादेर्गमकत्वानुपपत्तेः। तथाहि–शरीरादेरेककारणपूर्वकत्वे साध्येऽन्वितत्वमहेतुः सन्दिग्धत्वात्। अथ सुखदुःखादिसमन्वितत्वं हेतुः। तन्न। स्वरूपासिद्धत्वात्। तथाहि–सुखदुःखादीनां पूर्वमेवात्मगुणत्वेन प्रतिपादितत्वात् शरीरादिगुणत्वमसिद्धम्। घटादिदृष्टान्तोऽपि साध्यसाधनविकलः। तत्रान्वितस्यैककारणपूर्वकत्वेन व्याप्तस्यानुपलम्भात्। अथ मृदन्वितत्वं घटादावस्ति, तच्चासिद्धम्। पक्षे प्रत्यक्षेण च शरीरादेरुपादानं प्रतिनियतजातीयमनेकमुपलभ्यत इति। कालात्ययापदिष्टं च साधनम्। एवं परिमितत्वमियत्तावधारणविषयत्वमसिद्धम, अवान्तरभेदेन शरीरादेरानन्त्यात्। अथ वर्गापेक्षया परिमितत्वं तथाप्यनैकान्तिकत्वम्। परदृष्ट्या नित्येष्वपि भावात्। सत्वरजस्तमांसि च परिमितानि न चैककारणपूर्वकाणीति, प्रधानस्यैव तद्रूपत्वात्। तथैककारणपूर्वकत्वाभावेपि परमाण्वादीनि वर्गापेक्षया परिमितानीत्यङ्कुरादेरपि

भौमानलसम्बन्धात् बीजावयवक्रियाक्रमेण पूर्वद्रव्यविनाशे सति द्व्यणुकादिप्रक्रमेणोत्पादादेककारणपूर्वकत्वमसिद्धम्। यच्चेदं—शक्तानां कारणानां कार्योत्पत्तौ व्यापाराच्छक्तिरूपतया कार्यस्यावस्थानम्—इत्युक्तम्। तदसत्। शक्तेश्चरमसहकारिरूपतया कार्यादर्थान्तरत्वात्। न च कार्यकारणयोरेकत्वम्, विभिन्नप्रतिभासविषयत्वात्। प्रतिभासभेदश्च पदार्थानां भेदव्यवहारे हेतुः, तत्सद्भावेऽप्येकत्वाभ्युपगमे सर्वेषामेकताप्रसङ्गात् न चतुर्विंशतिस्तत्त्वानीति स्यात्। तथा स्वरूपभेदोऽर्थक्रियाभेदश्च कार्यकारणयोः सूक्ष्ममनेकं च समवायिकारणमधिकमेकं च कार्यमिति तस्य पूर्वं कारणेष्वसत्त्वमनुपलम्भात्। अथानभिव्यक्तेरनुपलम्भः। सद्भावे किं प्रमाणम्? उत्पत्तिरिति चेत्। न। विद्यमानस्योत्पत्तेरयोगात्। अथाविद्यमानस्योत्पत्तौ खरविषाणादीनामुत्पत्तिः स्यात्, कारणाभावात्। येषां हि कारणमस्ति जनकं तेषामेवोत्पत्तिर्न खरविषाणादिष्वेतदस्ति। कार्याभावेनैव कारणाभावप्रतीतेः। एवं तन्तुषु घटादेर्मृत्पिण्डे च पटादेरनुत्पत्तिर्वाच्या। प्रतिनियतसामग्र्याः प्रतिनियतकार्यजनकत्वात्। तन्तूपलक्षिता हि सामग्री पटस्यैव जनिकोपलब्धा, अन्या त्वन्यस्येत्युपादानेषु कार्यनियमो नः सत्त्वादिति। यच्चोत्पद्यते तदुत्पत्तेः पूर्वमसन्न पुनर्यद्यदसत्तदुत्पद्यत इति व्याप्तिः। यच्चोत्पद्यमानत्वेन हेतुना सत्त्वम्। तदसत्। तस्यासाधारणत्वेनागमकत्वात्, तथाहि—सत्याकाशादावसति च खरविषाणादावुत्पद्यमानत्वं नास्तीति। यच्चायं व्यपदेशोऽङ्कुरो जायते घटं कुर्वित्ययमपि मुख्ये बाधकप्रमाणसद्भावात् भाक्तो द्रष्टव्यः। तथाहि—यदि विद्यमानस्यैव घटस्य कर्मत्वमङ्कुरस्य च कर्तृत्वमिष्येतोत्पत्तिर्व्याहता स्यात्। विद्यमानत्वादेव कारकव्यापारवैयर्थ्यं च। अथाभिव्यक्त्यर्थं व्यापारः। तदसत्। अभिव्यक्तेरपि विद्यमानत्वात्। अथाभिव्यक्तिरविद्यमानैव क्रियते, तर्हि सदुत्पद्यत इति व्याहतम्। अभिव्यक्तेस्तु स्वरूपोपलम्भस्याविद्यमानस्यैवोत्पत्तेः। न चावरणव्यपगमोऽभिव्यक्तिः, आवरणस्यैवानुपलब्धेः। तस्माद्विद्यमानस्योत्पत्त्यर्थासम्भवात् उपचरितमङ्कुरादेः स्वजनिकर्तृत्वं कर्मत्वञ्चेति व्यपदेशस्यान्यथासिद्धत्वम्। यच्चेदम्—उपकार्योपकारकभावापन्नत्वादेककारणपूर्वकत्वम्—इत्युक्तं यदि परस्परापेक्षाणामेककार्यजनकत्वमुपकार्यो-

पकारकभावो विवक्षितः स च नित्येष्वस्तीति व्यभिचारी, साध्यवि-कलश्च दृष्टान्तो विभिन्नकारकजन्यत्वाद्रासन्दिकाङ्गानाम् । तथा द-ध्यादिवैश्वरूप्यमप्युक्तकारणपूर्वकं न भवति, स्वावयवकार्यत्वात् । तथाहि—स्वावयवेभ्यो दध्युत्पद्यते न क्षीरात् । भौमानलसम्ब-न्धादवयवक्रियान्यायेन विनष्टे हि क्षीरे पुनरुत्पन्नपाकजैर्द्व्यणुकादि क्रमेण दध्यादिरुत्पत्तिरित्यतो वैश्वरूप्यस्यैककारणपूर्वकत्वाभावः । प्रत्यक्षेण च पक्षे प्रतिनियतजातीयमनेकं कारणमुपलब्धमिति का-लात्ययापदिष्टं च वैश्वरूप्यमिति । न च किंचित् कार्यमेकस्मादेव कारणादुत्पद्यमानमुपलब्धमिति अविद्यमानसपक्षस्यान्वयादेर्विप-क्षे सद्भावः । तदेवमन्वयादीनामगमकत्वात् प्रधानासिद्धौ बुध्यादेर-सम्भव एव । प्रतिहतश्च प्रधानवादोऽस्मद्गुरुभिर्विस्तरेणेति नेह प्रतन्यते । अतः साङ्ख्यानामयं विपर्ययः प्रधानपूर्वकं जगदिति ।

तथा शरीरस्य परिमाणभेदेन भेदोपपत्तेः शरीरमेवात्मेत्य-भ्युपगमे प्रतिसन्धानं न स्यात् , इत्यात्मनः शरीरादिव्यतिरेकेण नि-त्यत्वं प्रतिपत्तव्यमिति हितमुपदिशत्सु वैशेषिकेष्वहितज्ञानं विपर्य-यो लौकायतिकानाम् । समानं चैतत् सौगतजैनानाम् । तथाहि—संकोचविकासधर्मकत्वादात्मनः सपरिणामत्वेऽन्यत्वेन भेदोपपत्तेः स्मरणं न स्यात् । बोधाच्च बोधरूपतेति प्रतिबन्धप्रतिषेधात् बोध मात्रेऽप्यात्मनि स्मरणानुत्पत्तौ श्रेयोबुद्धेरभाव इत्यलं विस्तरेणेति ॥

इदानीमनध्यवसायस्य कारणस्वरूपविषयविभागनिरूपणार्थं न परं विपर्ययोऽनध्यवसायोपि प्रत्यक्षानुमानविषये संजायत इत्या दि प्रकरणम् ।

(भा०) अनध्यवसायोऽपि प्रत्यक्षानुमानविषय एव सञ्जायते ।

तत्र प्रत्यक्षविषये तावत्-प्रसिद्धार्थेष्वप्रसिद्धा-र्थेषु वा व्यासङ्गादर्थित्वाद्वा किमित्यालोचनमात्रमन-ध्यवसायः । यथा वाहीकस्य पनसादिष्वनध्यवसायो भवति । तत्र सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्ववृक्षत्वादिशाखा-द्यपेक्षो ऽध्यवसायो भवति । पनसत्वमपि पनसेष्वनु-

वृत्तमाम्रादिभ्यो व्यावृत्तं प्रत्यक्षमेव, केवलं तूपदेशाभावाद्विशेषसंज्ञाप्रतिपत्तिर्न भवति ।

अनुमानविषयेऽपि—नारिकेलद्वीपवासिनः सास्नामात्रदर्शनात् को नु खल्वयं प्राणी स्यादित्यनध्यवसायो भवति ।

(व्यो०) अनध्यवसितिरनध्यवसायो ज्ञानमनिश्चयात्मकम् । तच्च संशयादिभ्योऽर्थान्तरम् कारणभेदाद्विषयभेदाच्चेति ।

प्रत्यक्षविषये तावद्व्याख्यायते प्रसिद्धार्थेष्वप्रसिद्धेषु च विषयेषु भवति इत्यतः संशयात् भिद्यते,संशयो हि प्रसिद्धार्थेष्वेव भवतीति । अथ प्रसिद्धार्थेषु कुतः कारणादनध्यवसाय इत्याह—व्यासङ्गादर्थित्वाद्वेति । यथेषुकारस्येषावासक्तमनसो महति गतेऽपि राजनि किंनामायं गत इत्यनध्यवसायः । अर्थित्वात्स्वानुष्ठाननिरतस्य तपस्विनो महत्यपि राजन्यनध्यवसायः—किंनामायम् गत—इति । न चायं संशयः तस्योभयोल्लेखित्वात्, सामान्योपलम्भादिभ्यश्च उत्पद्यमानत्वाच्च,इत्यतोऽनध्यवसाय इतरस्माद्भिद्यते यथोक्तकारणजन्यत्वात् । यथोक्तं वा ज्ञानमनध्यवसाय इति व्यवहर्त्तव्यम् उक्तकारणेभ्यो निष्पद्यमानत्वात्, यस्तु न भिद्यते न चैवं व्यवह्रियते, न चासावुक्तकारणेभ्यो निष्पद्यते, यथा संशयादिरिति । तस्य स्वरूपमाह किमित्यलोचनमात्रं किंनामेति ज्ञानं विशेषसंज्ञोल्लेखशून्यं अनध्यवसाय इति । अप्रसिद्धार्थेषु यथा वाहिकस्य पनसादिष्वनध्यवसायो भवति । वाहिको हिठकः(?) तस्य पनसादिषु सङ्केताभावात् विशेषसंज्ञोल्लेखशून्यं किंनामायमिति ज्ञानमुत्पद्यते । तत्र हि सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्ववृक्षत्वरूपादिशाखाद्यपेक्षोऽध्यवसाय एव । तथाहि—सन्नयमिति निश्चयज्ञानं तथा द्रव्यं पृथिवी वृक्षो रूपादिमांश्छाखादिमांश्चेति अध्यवसाय एव । तथा पनसत्वमपि निर्विकल्पकबोधे पनसेष्वनुवृत्तमाम्रादिभ्यो व्यावृत्तं प्रत्यक्षमेव । नन्वेवं तर्हि क्व विषयेऽनध्यवसाय इत्याह—केवलन्तूपदेशाभावात् सङ्केताभावात् विशेषसंज्ञोल्लेखिनी पनसोयमिति प्रतिपत्तिर्न भवतीति । नन्वेवं तर्हि प्रतिपत्त्यभावोऽनध्यवसायः स्यात्, तस्य चाभावरूपत्वादविद्यायामन्तर्भावोऽनुपपन्नः । नैतदेवम् । किंनामायमित्यनिश्चयात्मकज्ञानस्य संशयादिविलक्षणस्यानुभूयमान-

तयाऽपलापायोगात् तस्य चाविद्यालक्षणयुक्तत्वादविद्यायामन्तर्भाव इति।

अनुमानविषयेऽपि नालिकेरद्वीपवासिनोऽकृतसमयस्य पिण्डानुपलम्भे सास्नामात्रदर्शनात्को नु खल्वत्र प्राणी स्यादित्यनध्यवसायो भवति। पूर्वं हि संकेताप्रतिपत्तावपि सास्नाप्रामाण्याविनाभूतोपलब्धा तदुपलम्भात्पिण्डानुपलम्भेऽप्यविनाभावसम्बन्धस्मरणानन्तरं परामर्शज्ञाने सति को नु खल्वत्र प्रदेशे प्राणीति किं नामात्र प्राणी स्यादित्यनध्यवसायः॥

तदेवमनध्यवसायस्य कारणादिभेदेन भेदमभिधाय स्वप्ननिरूपणमाह।

(भा०) उपरतेन्द्रियग्रामस्य प्रलीनमनस्कस्येन्द्रियद्वारेणैव यदनुभवनं मानसं तत् स्वप्नज्ञानम्। कथम्? यदा बुद्धिपूर्वादात्मनः शरीरव्यापारादहनि खिन्नानां प्राणिनां निशि विश्रामार्थमाहारपरिणामार्थं वाऽदृष्टकारितप्रयत्नापेक्षादात्मान्तःकरणसम्बन्धान्मनसि क्रियाप्रबन्धादन्तर्हृदये निरिन्द्रिये आत्मप्रदेशे निश्चलं मनस्तिष्ठति तदा प्रलीनमनस्क इत्याख्यायते, प्रलीने च तस्मिन्नुपरतेन्द्रियग्रामो भवति, तस्यामवस्थायां प्रबन्धेन प्राणापानसन्तानप्रवृत्तावात्ममनःसंयोगविशेषात् स्वापाख्यात् संस्काराच्चेन्द्रियद्वारेणैवासत्सु विषयेषु प्रत्यक्षाकारं स्वप्नज्ञानमुत्पद्यते।

तत्तु त्रिविधम्। संस्कारपाटवाद्धातुदोषाददृष्टाच्च।

तत्र संस्कारपाटवात् तावत्—कामी क्रुद्धो वा यदा यमर्थमादृतश्चिन्तयन् स्वपिति तदा सैव चिन्तासन्ततिः प्रत्यक्षाकारा सञ्जायते।

धातुदोषाद्वातप्रकृतिः तद्दूषितो वा आकाशगमनादीन् पश्यति। पित्तप्रकृतिः पित्तदूषितो वाऽ-

ग्निप्रवेशकनकपर्वतादीन् पश्यति। श्लेष्मप्रकृतिः श्लेष्मदूषितो वा सरित्समुद्रप्रतरणहिमपर्वतादीन् पश्यति।

यत्स्वयमनुभूतेष्वननुभूतेषु वा प्रसिद्धार्थेष्वप्रसिद्धार्थेषु वा यच्छुभावेदकं गजारोहणच्छत्रलाभादि तत्सर्वं संस्कारधर्माभ्यां भवति विपरीतं च तैलाभ्यञ्जनखरोष्ट्रारोहणादि तत्सर्वमधर्मसंस्काराभ्यां भवति। अत्यन्ताप्रसिद्धार्थेष्वदृष्टादेवेति। स्वप्नान्तिकं यद्यप्युपरतेन्द्रियग्रामस्य भवति तथाप्यतीतस्य ज्ञानप्रबन्धस्य प्रत्यवेक्षणात् स्मृतिरेवेति भवत्येषा चतुर्विधाऽविद्येति।

(व्यो०) उपरतेन्द्रियग्रामस्येत्यादि। उपरतः स्वविषयग्रहणं प्रति निवृत्त इन्द्रियाणां ग्रामो यस्यासौ तथोक्तस्तस्य। प्रलीनमनस्कस्येति। प्रलीनं नेन्द्रियदेशेन संयुक्तं मनो यस्यासौ तस्य प्रलीनमनस्कस्येन्द्रियद्वारेणैव यदनुभवनं मानसमुत्पद्यते तत्स्वप्नज्ञानमिति। मनसि भवं मानसं तच्च स्मरणसुखाद्यपि भवतीति तन्निवृत्त्यर्थमनुभवनपदम्। अनुभवनं च बाह्येन्द्रियजमपीति मानसग्रहणम्। तथापि सुखदुःखाद्यनुभवैर्व्यभिचारस्तदर्थमुपरतेन्द्रियग्रामस्येति। सुखाद्यनुभवश्चेन्द्रियज एव मनसस्तत्र व्यापारात्। अथोपरतेन्द्रियग्रामस्य मानसं स्वप्नान्तिकमपि भवतीति व्यभिचारः। तन्न। तस्य स्मृतिरूपतयाऽनुभवनपदेनैव व्यवच्छिन्नत्वात्।

अन्ये त्वस्य व्यवच्छेदार्थमविद्यासामान्यलक्षणमनुवर्त्तयन्तीति। न च निमीलिताक्षस्य नीलपीतादिज्ञानमुपरतेन्द्रियग्रामस्य भवतीत्याशङ्कनीयम्। विषयसान्निध्ये सतीन्द्रियान्तरेण तस्य ज्ञानोत्पादात्। यदा हि विषयसान्निध्येऽपि नेन्द्रियेण ज्ञानं तदैवोपरतेन्द्रियग्रामः पुरुषोऽभिधीयत इति। न च चक्षुर्व्यापारं विना नीलपीतादिष्वनुभवनं सम्भवतीति स्मरणमेतन्न्याय्यम्, तच्चानुभवपदेनैव व्यवच्छिन्नम्। नन्वेवमप्युपरतेन्द्रियग्रामस्य मानसानुभवत्वा-

त्स्वप्नज्ञानमितरस्मात् भिद्यते इत्युक्ते व्यभिचाराभावः, किमर्थं प्रलीनमनस्कस्येन्द्रियद्वारेणैवेति पदद्वयम् । लक्षणान्तरार्थम् । तथाहि–प्रलीनमनस्कस्य यदनुभवनं मानसं तत् स्वप्नज्ञानमिति द्वितीयं लक्षणम् । प्रलीनमनस्कस्य स्वप्नान्तिकमपि भवतीत्यनुभवनपदम् । अनुभवनं च सुखादिषु भवतीति प्रलीनमनस्कपदम् । अतः प्रलीनमनस्कानुभवत्वादितरस्मात् भिद्यते । तथेन्द्रियद्वारेणैवोत्पद्यमानत्वे सति मानसानुभवनत्वादिति इन्द्रियद्वारेणोत्पद्यते स्वप्नान्तिकमतोऽनुभवनमिति । अनुभवनं च सुखादावपि भवतीति इन्द्रियद्वारेणैवेति पदम् । अथ कथं स्वप्नज्ञानमुत्पद्यते पुरुषश्चोपरतेन्द्रियग्रामः प्रलीनमनस्कश्च भवतीत्याह–यदेत्यादि । यत्रान्तर्हृदये न बाह्ये, निर्गतानीन्द्रियाणि यस्यासौ तथोक्तः तस्मिन्नात्मप्रदेशे निश्चलं क्रियाशून्यं मनस्तिष्ठति तदा पुरुषः प्रलीनमनस्क इत्याख्यायते । अन्ये त्वागमाभिमत अधोमुखं कमलं निरिन्द्रियात्मप्रदेशः तत्र निश्चलं मनस्तिष्ठतीति ब्रुवते । स च विशिष्टात्मसम्बन्धः क्रियाप्रबन्धात् क्रियासन्तानात् भवति । क्रियाप्रबन्धश्चात्मान्तःकरणसंयोगाददृष्टकारितात् प्रयत्नापेक्षादुत्पद्यते । तथाहि–मनः समवायिकारणमात्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणम् अदृष्टकारितप्रयत्नो निमित्तकारणमित्येवं मनसि क्रियाप्रबन्धाद्विशिष्टात्मप्रदेशेन संयोगः स्वापाख्यः सम्पद्यते । स च कदा ? निशीति बाहुल्यापेक्षया तस्य । किमर्थं च भवतीति ? विश्रामार्थमाहारपरिणामार्थं चेति । पुरुषभेदापेक्षया समस्तं व्यस्तं चैतद्विवक्षितम् । कस्यचिदेकं प्रयोजनं कस्यचिदुभयमपि भवतीति । किं विशिष्टस्य प्राणिनः ? अहनि खिन्नस्य । कुतः? शरीरव्यापारात् । स च नावाद्यारूढस्यापि सम्भवति, न च तस्मात् खेदः, तदर्थं बुद्धिपूर्वात् । बुद्धिश्च स्मरणेच्छाद्वारेण व्यापारोत्पत्तौ कारणं न साक्षात् । तथापि शरीरान्तरेषु बुद्धिपूर्वको व्यापारो नियोगद्वारेण सम्भवति, न च तस्मात् खेदस्तदर्थमात्मनः स्वशरीरस्येति । एवमुक्तक्रमेण निरिन्द्रियप्रदेशसम्बद्धं प्रलीनं मनोऽपदिश्यते प्रलीने च तस्मिन्नुपरतेन्द्रियग्रामः पुरुषो भवति, मनसाऽनधिष्ठितानामिन्द्रियाणां स्वविषये व्यापारासम्भवात् । जीवनं तु तस्यामवस्थायामनुमीयते–प्रबन्धेन सातत्येन प्राणापानसन्तानस्य प्रवृत्तौ सत्याम् , तथाहि–प्राणापानसन्तानप्रवृत्तिः प्रयत्नकार्या, नचे-

इच्छाद्वेषपूर्वकः प्रयत्नोऽत्र सम्भवत्यतो जीवनपूर्वकः प्रयत्नोऽनुमीयत इति वक्ष्यामः प्रयत्नाधिकारे ।

अथैवं प्रलीनमनस्कस्योपरतेन्द्रियग्रामस्यात्मनः कुतः स्वप्नज्ञानमुत्पद्यत इत्याह–आत्ममनःसंयोगविशेषाद्समवायिकारणात्स्वाप इत्याख्या संज्ञा यस्यात्ममनःसंयोगविशेषस्यासौ तथोक्तः तस्मात् । संस्काराच्चेति । संस्कारः स्मृत्युत्पत्तिद्वारेण स्वप्नज्ञानोत्पत्तौ कारणमिति । यदि वा स्वापाख्यादिति संस्कारविशेषणम् । यो हि संस्कारः स्वापावस्थायां स्मृतिद्वारेण स्वसंज्ञानहेतुर्भवत्यसौ स्वापाख्य इति । तस्माद्दिक्कालादिभ्यश्चेन्द्रियद्वारेणैवासत्स्वविद्यमानेषु विषयेषु हस्त्यादिषु प्रत्यक्षाकारं प्रत्यक्षमिव स्वप्नज्ञानमुत्पद्यते ।

अन्ये तु कुड्यादय एव हस्त्यात्मना व्यवस्थिताः स्वप्नज्ञानस्यालम्बनमिति मन्यन्ते । यच्चेदम्–असत्सु विषयेषूत्पद्यते स्वप्नज्ञानमित्युक्तम् । तदपि हस्त्यादिस्वरूपापेक्षया । तेन हि रूपेण तेषामसत्त्वादिति । तदेतदसत् । कुड्यादेरालम्बनत्वे प्रमाणाभावात् । न च स्वप्नोत्थितस्य ममैते कुड्यादयो हस्त्यादिरूपतया प्रतिभाता इति प्रत्यभिज्ञानमस्ति । नापीन्द्रियाणां कुड्यादिषु हस्त्यादिज्ञानजन्मनि व्यापारः सम्भवति, तद्व्यापारोपरमे सति तत्र ज्ञानस्य भवनात्मनसोपि बहिर्विषये स्वातन्त्र्येण व्यापारः प्रतिषिद्ध एव । तस्मान्निर्विषय एव स्वप्नज्ञानमिति । अथ स्वप्नज्ञानं न विपर्ययादिभ्योऽर्थान्तरम् । तथाहि–स्वप्नज्ञानमतस्मिन् तदित्युत्पद्यमानं विपर्ययज्ञानमेव, किमयं स्थाणुः पुरुषो वेत्युभयोल्लेखित्वे सति संशयज्ञानम्, किं नामायमिति चोत्पादेऽनध्यवसाय इति न स्वप्नज्ञानमेतेभ्योऽर्थान्तरम्, पृथगभिधानन्तु शुभाशुभसंसूचकत्वादिति । नैतद्युक्तम् । कारणादिभेदेनास्य विपर्ययादिभ्योऽर्थान्तरत्वादिति केचित् । तथाहि–विपर्ययज्ञानं प्रत्यक्षानुमानविषये पित्तकफानिलोपहतेन्द्रियस्य पुरुषस्योत्पद्यते । संशयस्तु सामान्योपलम्भादिभ्यः प्रत्यक्षानुमानविषये प्रसिद्धोभयविशेषस्य भवतीत्येवमनध्यवसायस्यापि विलक्षणमेव कारणमुक्तम् । तद्विपरीतानि तु स्वप्नज्ञानोत्पत्तौ कारणानीति कारणभेदात् भेदः । लक्षणभेदेऽप्यभेदाभ्युपगमे सर्वत्र तथाभावप्रसङ्गः । तथात्यन्ताप्रसिद्धेऽप्यर्थे स्वप्नज्ञानमुत्पद्यते न चैवं विपर्ययादिरिति । तस्मादुभयोल्लेखित्वादिसद्भावेपि स्वप्नलक्षणोपपत्तेः

संशयादिविलक्षणं स्वप्नज्ञानमेवैतदित्यभ्युपगन्तव्यम् ।

तस्य कारणभेदात् भेदमाह—तत्तु स्वप्नज्ञानं त्रिविधं संस्कारपाटवाद्धातुदोषाददृष्टाच्चेति । संस्कारपटवात्तावत् स्वप्नज्ञानमाह—कामी यस्यामङ्गनायामनुरक्तस्तामादृतोऽतिशयेन प्रयत्नयुक्तश्चिन्तयन् क्रुद्धो वार्यं शत्रुं प्रयत्नाच्चिन्तयन् स्वपिति । सैव सुप्तस्य चिन्तासन्ततिः प्रत्यक्षाकारात्संजायते नादृष्टात् । धातुदोषात् स्वप्नमाह—वातप्रकृतिर्वातमधिकं निमित्तमपेक्षमाणैः परमाणुभिरारब्धः वातदूषितश्च तथाविधाहारोपगमादाकाशादिगमनानि पश्यति । एवं पित्तप्रकृतिरित्यादावपि द्रष्टव्यम् ।

अदृष्टकारितं स्वप्नमाह—यत्स्वयमनुभूतेष्वननुभूतेष्वर्थेषु प्रसिद्धेष्वप्रसिद्धेषु च शुभाशुभावेदकमुत्पद्यते स्वप्नज्ञानं तददृष्टात् । तत्र यत् गजारोहणच्छत्रलाभादिशुभावेदकं तत् सर्वं संस्कारधर्माभ्यामुत्पद्यते । संस्कारो हि पूर्वानुभवजनितः । स च स्मृत्युत्पत्तिद्वारेण स्वप्नज्ञानोत्पत्तौ कारणम् । विपरीतमशुभावेदकं तैलाभ्यंजनोष्ट्रारोहणादि । तच्चाधर्मसंस्काराभ्यां भवति । अत्यन्ताप्रसिद्धेषु अननुभूतेष्वदृष्टादेव स्वप्नज्ञानमुत्पद्यते । तथाहि—ब्रह्मादिगदारूढमात्मनं पश्यतीति । अथ स्वप्नान्तं स्वप्नज्ञानमेवाहोस्विदर्थान्तरमित्याह—स्वप्नान्ते स्वप्नावसाने भवं स्वप्नान्तिकम्, यद्यप्युपरतेन्द्रियग्रामस्य भवति तथापि स्मृतिरेव । अतीतज्ञानप्रबन्धप्रत्यवेक्षणादिति । अतीतश्चासौ ज्ञानप्रबन्धश्च तस्मिन् प्रत्यवेक्षणरूपत्वात् स्मृतिरेवेति । एवं यथोक्तरूपा चतुर्विधा भवत्यविद्येत्युपसंहारः । अन्ये त्वेषा यथा मया व्याख्याता तथा चतुर्विधा भवत्यविद्या । अन्यथा हि विविधैवेति ॥

अथेदानीं विद्यास्वरूपनिरूपणार्थं न केवलमविद्या विद्यापि चतुर्विधेत्यादिप्रकरणम् ।

(भा०) विद्यापि चतुर्विधा । प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा ।

तत्राक्षमक्षं प्रतीत्योत्पद्यते इति प्रत्यक्षम् । अक्षाणीन्द्रियाणि घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्छ्रोत्रमनांसि षट् । तद्धि द्रव्यादिषु पदार्थेषूत्पद्यते । द्रव्ये तावद् त्रिविधे

महत्यनेकद्रव्यवत्त्वोद्भूतरूपप्रकाशचतुष्टयसन्निकर्षाद् धर्मादिसामग्र्ये च स्वरूपालोचनमात्रम् । सामान्यविशेषद्रव्यगुणकर्मविशेषणापेक्षादात्ममनःसन्निकर्षात् प्रत्यक्षमुत्पद्यते–सद्‌द्रव्यं पृथिवी विषाणी शुक्लो गौर्गच्छति–इति । रूपरसगन्धस्पर्शेष्वनेकद्रव्यसमवायात् स्वगतविशेषात् स्वाश्रयसन्निकर्षान्नियतेन्द्रियनिमित्तमुत्पद्यते । शब्दस्य त्रयसन्निकर्षाच्छ्रोत्रसमवेतस्य तेनैवोपलब्धिः । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वस्नेहद्रवत्ववेगकर्मणां प्रत्यक्षद्रव्यसमवायाच्चक्षुःस्पर्शनाभ्यां ग्रहणम् । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानां द्वयोरात्ममनसोः संयोगादुपलब्धिः । भावद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनामुपलभ्याधारसमवेतानामाश्रयग्राहकैरिन्द्रियैर्ग्रहणमित्येतदस्मदादीनां प्रत्यक्षम् ।

अस्मद्विशिष्टानां तु योगिनां युक्तानां योगजधर्मानुगृहीतेन मनसा स्वात्मान्तराकाशदिक्कालपरमाणुवायुमनस्सु तत्समवेतगुणकर्मसामान्यविशेषेषु समवाये चावितथं स्वरूपदर्शनमुत्पद्यते । वियुक्तानां पुनश्चतुष्टयसन्निकर्षाद्योगजधर्मानुग्रहसामर्थ्यात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टेषु प्रत्यक्षमुत्पद्यते ।

तत्र सामान्यविशेषेषु स्वरूपालोचनमात्रं प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रमेया द्रव्यादयः पदार्थाः प्रमाताऽऽत्मा प्रमितिर्द्रव्यादिविषयं ज्ञानम् । सामान्यविशेषज्ञानोत्पत्तावविभक्तमालोचनमात्रं प्रत्यक्षं प्रमाणम् अस्मिन्नान्यत्प्रमाणान्तरमस्ति अफलरूपत्वात् । अथवा सर्वेषु

पदार्थेषु चतुष्टयसन्निकर्षादवितथमव्यपदेश्यं यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रमेया द्रव्यादयः पदार्थाः प्रमाताऽऽत्मा प्रमितिर्गुणदोषमाध्यस्थ्यदर्शनमिति ॥

(व्यो०) केन रूपेणेत्याह—प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा तत्स्वरूपेति। प्रत्यक्षिः प्रत्यक्षम्, लिङ्गदर्शनात् सञ्जायमानं लैङ्गिकम्, स्मरणं स्मृतिः, ऋषीणामिदं ज्ञानमार्षमिति। ननु शाब्दज्ञानस्यापि विद्यारूपत्वादिहानुपन्यासे किं प्रयोजनम्? विप्रतिपत्तिज्ञापनमिति। तथाहि शाब्दमनुमानेऽन्तर्भवतीति केचित्।

अन्ये तु प्रमाणान्तरमिति वैशेषिकाणां विप्रतिपत्तिस्तेनेहानभिधानम्। अत्र तु विद्याविभागपरेणापि वाक्येनोपसर्जनतया तल्लक्षणकमपि सामग्र्यां प्रतिज्ञातमेव। प्राधान्येन तु कारणव्युत्पत्तिद्वारेण प्रत्यक्षादिविभागाभ्युपगमे विद्याविभागनिरूपणमुपसर्जनतया स्यात्। तत्तु न युक्तम्। बुद्धिभेदस्य पूर्वं प्रतिज्ञातस्येह निरूपणात्। तत्र प्रत्यक्षस्य निरूपणार्थमाह अक्षमक्षं प्रतीत्योत्पद्यत इति प्रत्यक्षम्, प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमिति प्रादिसमासोऽन्यथाऽव्ययीभावसमासाभ्युपगमे प्रत्यक्षं रूपं प्रत्यक्षाः पुमांसः प्रत्यक्षा स्त्रीति लिङ्गभेदो वचनभेदश्च न स्यात्। अक्षमक्षमिति वीप्साविधानं सकलेन्द्रियावरोधार्थम्। अथाक्षमिति सामान्यशब्दात्सकलेन्द्रियावरोधो भवत्येव। न। सामान्यशब्दस्योभयथापि प्रवृत्तेः। तथाहि—'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इति सकलब्राह्मणापेक्षया प्रतिषेधः 'ब्राह्मणान् भोजयेति' ब्राह्मणविशेषापेक्षया नियोगः। तस्माद्व्याप्त्यर्थं वीप्साकरणमिति। अथ वीप्सासद्भावेपि व्याप्तिर्नोपलब्धा। यथान्तर्वेद्यां ग्रामो ग्रामो रमणीयः पुरुषे पुरुषे गुणविशेष इति। वीप्साकरणमत्र सत्यम्, तथाप्यल्पसंख्यायोगिनि पदार्थे व्याप्तावेव वीप्सोपलब्धेति।

अन्ये तु द्वितीयाक्षपदमवधारणार्थमिति मन्यन्ते। अक्षमेव प्रतीत्य प्राप्य यदुत्पद्यते ज्ञानं तत्प्रत्यक्षम्। अथ ज्ञानस्यानुत्पन्नत्वादक्षेण प्राप्तिर्नास्तीति कथमक्षं प्राप्योत्पद्यते। उपचारस्य विवक्षितत्वाददोषः। यथाहि शिशुरयं मातरं भक्षयित्वोपजात इति। अत एवाक्षाश्रितं कार्यमितित्वेन तज्ज्ञानमिति। इन्द्रियरूपादिश्चेन्द्रियाश्रितो न च ज्ञानमिति। नन्वेवमपि संशयज्ञानं चाक्षं प्रतीत्योत्पद्य-

न इत्यतिप्रसङ्गः । तन्न । विद्यासामान्यलक्षणानुवृत्तिस्तु विशेषलक्षणेऽनुक्तेऽपि लभ्यत इति । वक्ष्यति च 'यदवितथमव्यपदेश्यं ज्ञानमुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षं प्रमाणमिति' । न वितथमवितथमित्यनेन विपर्ययसंशयज्ञानयोर्व्युदासः । वितथं हि संशयज्ञानं विपर्ययज्ञानं चेति ।

अन्ये तु प्रतितन्त्रन्यायेन व्यवसायात्मकपदमनुवर्त्तनीयमिति मन्यन्ते । अव्यपदेश्यमिति । व्यपदेशः शब्दस्तस्येदं व्यपदेश्यं न व्यपदेश्यमव्यपदेश्यमशब्दजन्यं ज्ञानमिति । नन्वक्षं प्राप्य नोत्पद्यते शाब्दज्ञानमित्यनेनैव व्यवच्छिन्नम् । न । इन्द्रियसहकारिणा शब्देन यज्जन्यते तस्य व्यवच्छेदार्थत्वात् । तथा ह्यकृतसमयो रूपं पश्यन्नपि चक्षुषा रूपमिति न जानीते रूपमिति शब्दोच्चारणानन्तरं प्रतिपद्यत इत्युभयजं ज्ञानम् । ननु च शब्देन्द्रिययोरेकस्मिन्नेव काले व्यापारासम्भवादयुक्तमेतत् । तथाहि—मनसाऽधिष्ठितं न श्रोत्रं शब्दं गृह्णाति, पुनः क्रियाक्रमेण चक्षुषा सम्बन्धे सति रूपग्रहणम् । न च शब्दज्ञानस्यैतावत्कालमवस्थानं न सम्भवतीति कथमुभयजं ज्ञानम् । अत्रैका श्रोत्रसम्बद्धे मनसि क्रियोत्पन्ना विभागमारभते, विभागाच्च यदैव संयोगस्य विनश्यत्ता तदैव शब्दज्ञानस्योत्पद्यमानता, अतः शब्दज्ञानस्योत्पादः संयोगस्य विनाशः उत्तरसंयोगस्योत्पद्यमानता ततो विषयसम्बद्धेन चक्षुषा सह संयोगस्योत्पादो रूपज्ञानस्योत्पद्यमानता ततः स्वज्ञानसहायशब्दसहकारिणा चक्षुषा रूपज्ञानमुत्पद्यते इत्युभयजं ज्ञानम् । यदि वा गृहीतस्य शब्दस्यार्थपरिच्छेदे व्यापार इत्ययं नियमो नावश्यं ग्रहणसहकारिणा इति कालान्तरेणापि मनसश्चक्षुषा सम्बन्धे रूपशब्दस्य गृहीतत्वात् भवत्येवोभयजं ज्ञानम् । कार्यसद्भावेन च कारणकल्पना क्रियते । तच्चेहोपलब्धमित्यनेन क्रमेणोत्पत्तिश्चिन्त्यते । तथा शब्देन व्यपदेशाच्चक्षुषा पश्यतापि रूपमिति मया न ज्ञातं रूपशब्दाच्च प्रतिपन्नमित्युभयजं ज्ञानम् । यदि शब्दस्य व्यापारादप्रत्यक्षं तर्हीन्द्रियव्यापाराच्च शाब्दमिति प्रमाणान्तरफलं स्यात् । नैतदेवम् । प्रत्यक्षलक्षणे अव्यपदेश्यमिति विशेषणवच्छब्दलक्षणे अनिन्द्रियजमिति विशेषणाश्रवणात् शब्दे सहकारिनियमाभावः । शाब्दं हि ज्ञानं शब्दादिन्द्रियसहकारिणः तद्रहिताद्वा भवतु सर्वथा तज्जनकं शाब्दं प्रमाणं भवति । अत्र चाक्षं प्रतीत्योत्पद्यते यत् ज्ञानं तत्प्रत्यक्षमिति वा-

क्ये विवरणवाक्येषु चतुष्टयादिसन्निकर्षाभिधानात् षोढा सम्बन्धो लभ्यत एव। स च संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायो विशेषणविशेष्यभावश्चेति। नन्वेवमपीन्द्रियार्थसन्निकर्षपदेनैव व्यवच्छिन्नम्। अथेन्द्रियं मनोऽर्थश्चात्मा तत्सन्निकर्षादनुमानादिज्ञानमपि भवतीति प्रत्यक्षफलं स्यात्। न। ज्ञानमात्रोत्पत्तावन्तःकरणस्येन्द्रियत्वानुपपत्तेः। करणत्वादिविशेषणस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वमिन्द्रियलक्षणमित्युक्तम्। न चानुमानज्ञानमिन्द्रियग्राह्येऽर्थे भवतीति। तदेवमिन्द्रियं प्रतीत्यार्थे यदवितथमव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकं ज्ञानमुत्पद्यते, तद्यतो भवति तत्प्रत्यक्षमिति फलविशेषणपक्षः। एतानि त्वव्यभिचारित्वादीनि व्यवच्छेदकान्यतीतेऽपि विशेष्यज्ञाने बुद्धिसमारोपणाद्भवन्तीति। सामग्रीविशेषणपक्षे तु न साक्षादव्यभिचारित्वादिविशेषणयोगः। अथाक्षमक्षं प्रतीत्योत्पद्यते सामग्री तस्याः कारकसाकल्यरूपत्वात्। साकल्यं तु चरमसहकारिप्राप्तावेव न पूर्वमित्युत्पद्यत एव, तथा ज्ञायते अनयेति ज्ञानमक्षाद्युपलक्षिता सामग्र्येव अव्यभिचारिव्यवसायात्मिका, अव्यपदेश्यपदेन ज्ञानजनकत्वेन सामग्र्यास्तद्व्यपदेश इति सामग्रीविशेषणपक्षेऽपि विशेषणयोगः। सत्यम्। तथापि अव्यभिचारित्वादिविशेषणानि फलस्य तद्वारेण तु सामग्र्या भवन्तीति परं फलविशेषणपक्षः। स्वरूपविशेषणपक्षस्तु निरस्त एव, प्रमाणशब्दस्य करणार्थत्वात्, तथाह—प्रतीयतेऽनेनेति प्रमाणम्, येन कर्त्तृकर्मविलक्षणेन प्रमा क्रियते। स्वरूपविशेषणपक्षे तु न जन्यजनकरूपतया प्रमाणस्य प्रामाण्यम्, किन्त्वव्यभिचारित्वादिधर्मोपेतत्वेनैव। तच्चातिव्यापकमव्यापकञ्च। तथाच परामर्शादिज्ञानस्याप्येवंरूपमस्ति। न च तस्य प्रत्यक्षत्वमनुमानजनकत्वेनानुमानत्वात्। सामग्र्यास्तु प्रत्यक्षत्वेनाभिमतायाः प्रत्यक्षत्वं न लभ्यत इत्यव्याप्तिः। सौगतानान्तु प्रमाणफलयोरव्यतिरेक इति तत्पक्षे स्वरूपविशेषणतैव घटते। तथा सौत्रान्तिकानामाकारः प्रमाणं प्रमेयोऽर्थः स्वसंवित् फलमिष्यत इति ज्ञानं स एव प्रमाणफलव्यवहारः कल्पनं वा। न चैतद्युक्तम्। क्रियाकरणयोरभेदानुपलब्धेः। न च बाह्ये विषयाकारः सम्भवतीत्युक्तं कथं तस्य प्रामाण्यम्। न च मेयरूपतया विषयपरिच्छेदे प्रामाण्यं युक्तम्, विष-

यस्यात्यन्तपरोक्षतया तेन सह प्रतिबन्धानुपलब्धेः । यदि चागृहीतप्रतिबन्धो व्यापारो विषयविशेषं गमयेत् अतिप्रसङ्गः स्यात् । तथा च रूपाकारस्य रूपवद्रसादिव्यवस्थापकत्वमपि स्यात्, उभयत्रापि प्रतिबन्धानुपलम्भस्याविशेषात् । न चाकारमात्रसंवेदनवादिनो विषयविशेषान्तरग्रहणमाकारे सम्भवति, विषयस्यात्यन्तपरोक्षत्वे अवस्थितस्य प्रतिसन्धातुरभावे चान्वयव्यतिरेकयोरत्यन्तपरोक्षत्वात् । परकीयं च प्रत्यक्षलक्षणं गुरुभिर्विस्तरेण निरस्तमिति नोक्तम् ।

अक्षशब्दस्यानेकार्थतामाह—अक्षाणीन्द्रियाणि, तानि तु घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनांसि । न कर्मेन्द्रियाणि पराभ्युपगतानि । निर्विषयज्ञानस्य प्रतिषेधेन स्मृतिव्यवच्छेदार्थमाह—तद्धि प्रत्यक्षं यस्माद्द्रव्यादिषु पदार्थेषूत्पद्यते तस्मान्न निर्विषयमिति । अत्र चादिशब्देन गुणकर्मसामान्यानि गृह्यन्ते । समवायोऽपीत्यन्ये । अन्ये त्विन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षप्रतिपादनार्थं तद्धि द्रव्यादिषु पदार्थेषूत्पद्यते प्रत्यक्षम् । तस्मादस्तीन्द्रियेण संयुक्तसमवायादिसम्बन्धः । यतो वा द्रव्यादिषु पदार्थेषूत्पद्यते प्रत्यक्षमतो द्रव्ये तावद्व्याख्यायत इति । किंविशिष्टे ? त्रिविधे तिस्रो विधा यस्य तत्तथोक्तं तस्मिन्, महति महत्त्वाधिकरणे स्वरूपालोचनं निर्विकल्पकं ज्ञानमुत्पद्यते । कुतः ? अनेकद्रव्यत्वं च रूपत्वं च प्रकाशश्च चतुष्टयसन्निकर्षश्चेति तथोक्तस्तस्माद्धर्मादिसामग्र्ये चेति । अनेकं च द्रव्यं चेत्यनेकद्रव्यं तद्यस्यास्ति तत्तस्य भावोऽनेकद्रव्यत्वम् । रूपं चात्र रूपविशेषो विवक्षितः । तथाच सूत्रम्—'महत्त्वादनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपविशेषाच्च द्रव्यं प्रत्यक्षम्' इति । अपरोक्षज्ञानसद्भावे सति समस्तं व्यस्तं चेदं प्रत्यक्षज्ञानस्य कारणं विवक्षितमित्युक्तम् वाय्वधिकारे । चतुष्टयसन्निकर्षश्च आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति चतुष्टयसन्निकर्षः तस्मात् । धर्मादिसामग्र्ये चेत्यादिपदाद्दिक्कालादेर्ग्रहणमिति । अथास्त्वेवं निर्विकल्पकज्ञानस्योत्पत्तिः । सद्भावे किं प्रमाणम् ? सविकल्पकज्ञानोत्पत्तिरेव । अन्यथा हि विशिष्टार्थानुपलब्धौ विशिष्टस्य सङ्केतस्मरणस्यानुपपत्तेः सविकल्पकं ज्ञानं न स्यात्, तस्य तत्कार्यत्वात् । न च सङ्केतस्मरणमेव तस्य निमित्तम्, अक्षणिकत्वे सति अर्थस्य निर्विकल्पकज्ञानोत्पत्ताविव सविकल्पकज्ञानोत्पत्तावन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यापारोपलब्धेरित्युक्तन्यायात् ।

तदेवं निर्विकल्पकं प्रतिपाद्य सविकल्पकं विशेष्यज्ञानमाह— सामान्यविशेषद्रव्यगुणकर्मविशेषणापेक्षादित्यादिना । सामान्यं च सामान्यविशेषश्च द्रव्यं च गुणश्च कर्म चेति तथोक्तानि । तान्येव विशेषणानि तान्यपेक्षत इति तदपेक्षः समुच्चये । न केवलस्वरूपालोचनमुक्तकारणेभ्यो निष्पद्यते सामान्यादिविशेषापेक्षं च तत एवोत्पद्यत इति । ननु चतुष्टयसन्निकर्षस्यापवादं विनोर्ध्वं सर्वत्रानुवृत्तेरभ्युपगमाद्यर्थम् आत्ममनःसन्निकर्षस्याभिधानम् । न अनन्तरज्ञानेष्वस्यासमवायिकारणत्वज्ञापनार्थत्वात् । तत्र सदिति सत्ताविशेषणम्,द्रव्यमिति सामान्यम्,विशेषापेक्षं पृथिवीति,तथा विषाणीतिद्रव्यविशेषणम , शुक्ल इति गुणविशेषापेक्षम् , गौरिति सामान्यविशेषविशेषणापेक्षम् , गच्छतीति क्रियाविशिष्टं ज्ञानमित्युदाहरणानि ।

गुणादिषु प्रत्यक्षमाह—रूपरसगन्धस्पर्शेषु विषयेषु अनेकद्रव्येण सह समवायात्, स्वगतविशेषाच्च यत्कृता क्वचिद्विषये तेषामुपलब्धिर्यदभावाच्चानुपलब्धिः स उद्भवसमाख्यातो रूपादिधर्मः सहकारिविशेषः तस्मात् , स्वाश्रयसन्निकर्षाच्च स्वाश्रयेण द्रव्येण संयुक्तमिन्द्रियं तत्समवायाद्धर्मादिसामग्र्ये च सति प्रतिनियतेन्द्रियनिमित्तमुत्पद्यते ज्ञानम् । शब्दस्य त्रयसन्निकर्षादिति । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेति त्रयस्य सन्निकर्षः । श्रोत्रसमवेतस्येति इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽप्युपदर्शित एव । तेनैव श्रोत्रेणोपलब्धिर्नेन्द्रियान्तरेणेति ।

अन्ये तु त्रयश्चासौ सन्निकर्षश्चेतीन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽप्युपलभ्यते, तस्माच्छ्रोत्रसमवेतस्य तेनैवोपलब्धिरिति । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वस्नेहवेगद्रवत्ववेगकर्मणां चक्षुःस्पर्शनाभ्यां ग्रहणम् । कुतः? प्रत्यक्षद्रव्यसमवायात् । चक्षुःस्पर्शनाभ्यां तत्समवायात् संख्यादीनां ग्रहणमिति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानां द्वयोरात्ममनसोः सन्निकर्षादुपलब्धिः । बुद्ध्यादयो ह्यात्मनि समवेताः तत्सम्बद्धेन मनसा गृह्यन्ते ।

सामान्ये प्रत्यक्षमाह भावश्च द्रव्यत्वं च गुणत्वं च कर्मत्वं च तथोक्तानि, तान्यादिर्येषामित्यादिपदेन पृथिवीत्वोत्क्षेपणत्वादीनां ग्रहणम् । उपलभ्यश्चासावाधारश्च तत्समवेतानामाश्रयमाहकेरिन्द्रि-

येर्ग्रहणम् । येनैवेन्द्रियेणाश्रयग्रहणं तेनैव तत्समवेतानां सत्तादीनां ग्रहणमिति । तथाहि—सत्ता द्रव्ये वर्तमाना संयुक्तसमवायेन चक्षुःस्पर्शनाभ्यामुपलभ्यते । गन्धरसरूपस्पर्शेषु समवेता घ्राणरसनचक्षुस्त्वगिन्द्रियैरुपलभ्यते संयुक्तसमवेतसमवायेन । शब्दे तु समवेतसमवायात् श्रोत्रेण । सुखादिषु संयुक्तसमवेतसमवायान्मनसा गृह्यते । गुणत्वमप्येवम् । अतः सत्तायां गुणत्वे च सार्वेन्द्रियज्ञानमिति । द्रव्यत्वं संयुक्तसमवायेन चक्षुःस्पर्शनाभ्यामुपलभ्यते । कर्मत्वं च संयुक्तसमवेतसमवायात् । रूपत्वादावप्येवं ग्रहणमित्येतदस्मदादीनां प्रत्यक्षमित्युपसंहारः ।

तथाऽस्मद्विशिष्टानां योगिनां केष्वर्थेषु कथं च प्रत्यक्षमुत्पद्यत इति व्याख्यायते । तत्र युक्तानां समाध्यवस्थानां योगजधर्मानुग्रहीतेन तत्सहकारिणा मनसा अपरोक्षस्वरूपदर्शनं जन्यते । केष्वर्थेषु ? स्वात्मा चात्मान्तरं चाकाशं च दिक्च कालश्च वायुश्च परमाणवश्च मनश्चेति तथोक्तानि अतस्तेषु । तथा न परं स्वात्मादिषु संयुक्तेन मनसा योगिनामपरोक्षग्रहणं तत्समवेतेषु गुणकर्मसामान्यादिविशेषेषु संयुक्तसमवायेन समवाये च संयुक्तविशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणम् । अत एव समवायस्य पृथगभिधानं विभिन्नसन्निकर्षपरिच्छेद्यत्वात् । गुणकर्मसु परमाण्वादिगतेषु यत्सामान्यं तत्र संयुक्तसमवेतसमवायेन । अथ योगी यदा स्वमन्तःकरणं गृह्णाति तदा किं कारणम् ? आत्ममनःसंयोगः तस्मिन् मनःपरिच्छेद्ये मन एव करणमिति । परकीयेन च मनसा सूक्ष्मशरीरस्थं मनः प्रेयाभिसम्बन्धयति(?) तत्सम्बद्धं च तत् गृह्णातीति । वियुक्तानां पुनश्चतुष्टयसन्निकर्षादस्मदादीनामिव प्रत्यक्षमुत्पद्यते ज्ञानम् । केष्वर्थेषु ? सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टेष्विति । सूक्ष्माः परमाणवो व्यवहिताः नागभुवनादयो विप्रकृष्टा मेर्वादयस्तेष्वपरोक्षं ज्ञानम । असमाध्यवस्थानां योगजधर्मानुग्रहसामर्थ्यात्तदुत्पद्यते । योगीन्द्रियाणां हि धर्मविशेषानुग्रहेण सर्वत्राप्रतिबन्धात् । चतुष्टयसन्निकर्षग्रहणमुदाहरणार्थम, त्रयसन्निकर्षेणापि ग्रहणात् । तथा हि योगी ब्रह्मादिभाषितं योगजधर्मानुग्रहात् अप्रतिबध्यमानसन्तानन्यायेन श्रोत्रदेशमागतं गृह्णाति त्रयसन्निकर्षेण ।

ननु सर्वमेतदसत्—योगिनां सद्भावे प्रमाणाभावात् । बाधकोपप-

त्तेश्च। तथा च न योग्यतीन्द्रियार्थद्रष्टा प्राणित्वादस्मदादिवत्। योगीन्द्रियाणि वा न सर्वविषयाणि इन्द्रियत्वादस्मदादीन्द्रियवत्।

नैतद्युक्तम्। स्वतन्त्रे योगिनामप्रसिद्धतया प्राणित्वादिहेतोराश्रयासिद्धत्वात्। अथ परव्याप्त्या परस्यानिष्टापादनमेतत्। तत्र यदि सम्यक्प्रमाणेन परप्रसिद्धिस्तेनैव बाध्यमानत्वादनुत्थानं तत्प्रतिषेधहेतूनाम्। न च कार्येणैव कारणस्य व्याघातः। तदन्तरेणापक्षधर्मतया तन्मूलस्य हेतोरप्रामाण्यप्रसङ्गात्। अथ प्रमाणं विनैव परेणाभ्युपगता योगिन इति प्रतिषिध्यन्ते। तर्हि प्रमाणाभावेनैव प्रमेयस्याप्रसिद्धेर्व्यर्थं तत्प्रतिषेधानुमानम्। अस्ति च योगिनां सद्भावेऽनुमानम्—तथाहि अस्मदादीनां प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानाः परमाण्वादयः कस्यचित्प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वात् घटादिवदिति। पक्षीकृतेषु परमाण्वादिषु प्रमेयत्वस्य हेतोः सद्भावात् पक्षधर्मत्वम्। तथा कस्यचित्प्रत्यक्षेण साध्येन प्रमेयत्वस्य हेतोर्घटादौ व्याप्तेरुपलम्भः। न चास्य प्रत्यक्षागमाभ्यामस्ति बाधा। नास्त्ययं सत्प्रतिपक्ष इत्यव्यभिचारित्वात् गमक एव। सर्वं चानुमानं सामान्येन व्याप्तिग्रहणापेक्षं प्रवर्त्तमानं पक्षे विशेषं प्रसाधयतीत्यतः कस्यचित्प्रत्यक्षमेव परमाण्वादेः सामान्येन साध्यते। यस्य च प्रत्यक्षाः परमाण्वादयः सोऽस्मदादिविलक्षणो योगी। तथाभ्यासवशात् बुद्धेस्तारतम्यमुपलभ्यमानं क्वचिद्विश्रान्तं तारतम्यशब्दवाच्यत्वात् अणुपरिमाणतारतम्यवत्। यत्र विश्रामस्तेऽस्मदादिविलक्षणा योगिन इत्यनुमानस्य तु निर्दिष्टतया योगिसद्भावसिद्धेः। शेषं वचनमात्रं न बाधकमित्युपेक्ष्यते।

तदेवं योगिनामयोगिनां च प्रत्यक्षं व्याख्याय शिष्यव्युत्पादनाय विप्रतिपत्तिनिरासार्थं च प्रमाणफलविभागं निरूपयति तत्र सामान्यविशेषेषु स्वरूपालोचनमात्रमित्यादिना। सामान्यविशेषेषु द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिषु स्वरूपालोचनमात्रमालोचितिरालोचनं निर्विकल्पकं ज्ञानं प्रत्यक्षं प्रमाणं तदुपलक्षिता सामग्री प्रत्यक्षं प्रमाणमिति। मात्राभिधानात् ज्ञानान्तराभावं दर्शयति। प्रमीयन्त इति प्रमेयाः प्रमाणपरिच्छेद्या द्रव्यादयः पदार्थाः, प्रमिणोतीति प्रमाधारत्वात् प्रमाताऽऽत्मा, प्रमितिः प्रमाणादिसाध्या प्रतीतिर्द्रव्यादिविषयं ज्ञानं फलमित्येवमितरेतरव्यावृत्तलक्षणयोगित्वात्प्रमाणादयः परस्परं विभिन्ना इति तदभेदवादिनो निरस्ता भवन्ति।

अथ प्रमाणफलयोर्व्यतिरेकाभ्युपगमात्सामान्यविशेषेषु स्वरूपालोचनस्य प्रमारूपत्वादुत्पत्तौ किं प्रमाणमित्याह—सामान्यविशेषज्ञानोत्पत्तावविभक्तं विशेषणज्ञानशून्यमालोच्यतेऽनेनेत्यालोचनमात्रमिन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्युपलक्षितं कारकसामग्र्यं प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रमेयं सामान्यविशेषा इति । अथ तस्मिन्नपि स्वरूपालोचने कस्मान्न ज्ञानान्तरमिष्यत इत्याह—न तस्मिन् स्वरूपालोचनेऽन्यत् प्रमाणान्तरं ज्ञानान्तरमस्तीति, अफलरूपत्वान्निष्प्रयोजनत्वादिति । तथाहि विशेष्यज्ञानं विशेषणानुरक्तम् अन्यथानुपपद्यमानं विशेषणज्ञानसत्तां दर्शयति । न चैवं विशेषणज्ञाने विशेषणानुरागोऽस्ति । ज्ञानान्तराभ्युपगमे चानवस्था स्यादिति विशेष्यज्ञानानुत्पत्तिरेव । दृष्टं च विशेष्यज्ञानमतो न विशेषणज्ञाने ज्ञानान्तरमस्तीति ।

अन्ये तु सामान्यविशेषेषु स्वरूपालोचनमात्रमिति मात्राभिधानेन निराकारं प्रत्यक्षं प्रमाणफलमिति ब्रुवते । सामान्यविशेषाश्च द्रव्यादय एवानुगतव्यावृत्तज्ञानविषयत्वादुपचारेण विवक्षिताः । अत्र हि ज्ञानविशेषस्याकारप्रतिषेधेन्यथाकाराभ्युपगमः स्यात् । शेषं पूर्ववत् । यथा ज्ञाने नाकारः सम्भवति तथोक्तं ज्ञानवादप्रतिषेधावसरे । अथवेति प्रमाणफलविभागे प्रकारान्तरोपदर्शनम्, न तु विकल्पनार्थम् । द्रव्यादिज्ञानोत्पत्तावपि द्रव्यादिज्ञानं प्रमाणमिति वाक्यार्थः । तदाह—सर्वेषु पदार्थेषु द्रव्यादिषु यदाविततमव्यपदेश्यं ज्ञानमुत्पद्यते तत् प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रमेया द्रव्यादयः पदार्थाः प्रमाताऽऽत्मा प्रमितिर्गुणदोषमाध्यस्थ्यदर्शनमिति । गुणदर्शनमुपादेयज्ञानं दोषदर्शनं हेयज्ञानमुपेक्षणीयज्ञानं च माध्यस्थ्यदर्शनमिति । ननु द्रव्यादिज्ञानोत्पत्तावनेककालव्यवधानेनोपादेयादिज्ञानस्योत्पत्तेः कथं द्रव्यादिज्ञानफलत्वम् ? पारम्पर्येणेति । तथाहि—द्रव्यत्वादिजातीयस्य पूर्वं सुखदुःखसाधनत्वोपलब्धेस्तज्ज्ञानानन्तरं यद्यत् द्रव्यत्वादिजातीयं तत्तत्सुखसाधनमित्यविनाभावस्मरणम्, तथा चेदं द्रव्यत्वादिजातीयमिति परामर्शज्ञानम्, तस्मात्सुखसाधनमिति विनिश्चयः तत उपादेयज्ञानम् अतः पारम्पर्येण द्रव्यादिज्ञानफलत्वम् । समानं चैतद्धेयोपेक्षणीयज्ञानोत्पत्तावपीति । अथोपादेयादिज्ञानस्य सुखसाधनत्वादिविनिश्चयाद्विषयभेदो वक्तव्यः । अन्यथा ह्यनुमानफलत्वमेव स्यात् प्रत्यक्षफलत्वं च सुखदुःखादिसाधनत्वादिविनिश्चयानन्तरमिन्द्रियार्थ-

सन्निकर्षेणोपादेयादिज्ञानस्योत्पत्तेः। सत्यम। तथापि विषयभेदो विशेषणभेदात्। सुखादिसाधनत्वा विशेषणं सुखसाधनादिज्ञानात्, तस्माच्चोपादेयाविज्ञानमिति।

प्रत्यक्षानन्तरमुद्देशवतो लैङ्गिकस्य लक्षणपरीक्षार्थमाह।

(भा०) लिङ्गदर्शनात् सञ्जायमानं लैङ्गिकम्। लिङ्गं पुनः-

यदनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते।
तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम्॥
विपरीतमतो यत् स्यादेकेन द्वितयेन वा।
विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत्॥

यदनुमेयेनार्थेन देशविशेषे कालविशेषे वा सहचरितमनुमेयधर्मान्विते चान्यत्र सर्वस्मिन्नेकदेशे वा प्रसिद्धमनुमेयविपरीते च सर्वस्मिन् प्रमाणतोऽसदेव तदप्रसिद्धार्थस्यानुमापकं लिङ्गं भवतीति॥

यत्तु यथोक्तात् त्रिरूपाल्लिङ्गादेकेन धर्मेण द्वाभ्यां वा विपरीतं तदनुमेयस्याधिगमे लिङ्गं न भवतीत्येतदेवाह सूत्रकारः-"अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चेति"॥

विधिस्तु यत्र धूमस्तत्राग्निरग्न्यभावे धूमोऽपि न भवतीति। एवं प्रसिद्धसमयस्यासन्दिग्धधूमदर्शनात् साहचर्यानुस्मरणात् तदनन्तरमग्न्यध्यवसायो भवतीति।

एवं सर्वत्र देशकालाविनाभूतमितरस्य लिङ्गम्। शास्त्रे कार्यादिग्रहणं निदर्शनार्थं कृतं नावधारणार्थम्। कस्मात्? व्यतिरेकदर्शनात्। तद्यथा अध्वर्युरोंश्रावयन् व्यवहितस्य हेतुर्लिङ्गम, चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेः कुमुदविकाशस्य च, शरदि जलप्रसादोऽगस्त्योदय-

स्येति । एवमादि तत्सर्वमस्येदमिति सम्बन्धमात्रवचनात् सिद्धम् ।

तत्तु द्विविधम्—दृष्टं सामान्यतो दृष्टञ्च ।

तत्र दृष्टं प्रसिद्धसाध्ययोरत्यन्तजात्यभेदेऽनुमानम् । यथा गव्येव सास्नामात्रमुपलभ्य देशान्तरेऽपि सास्नामात्रदर्शनाद्गवि प्रतिपत्तिः ।

प्रसिद्धसाध्ययोरत्यन्तजातिभेदे लिङ्गानुमेयधर्मसामान्यानुवृत्तितोऽनुमानं सामान्यतो दृष्टम् । यथा कर्षकवणिग्राजपुरुषाणां च प्रवृत्तेः फलवत्त्वमुपलभ्य वर्णाश्रमिणामपि दृष्टं प्रयोजनमनुद्दिश्य प्रवर्तमानानां फलानुमानमिति ।

तत्र लिङ्गदर्शनं प्रमाणं प्रमितिरग्निज्ञानम् ।

अथवाऽग्निज्ञानमेव प्रमाणं प्रमितिरग्नौ गुणदोषमाध्यस्थ्यदर्शनमित्येतत् स्वनिश्चितार्थमनुमानम् ॥

(व्यो०) लिङ्गदर्शनात्सञ्जायमानं लैङ्गिकमिति । यद्यपि लिङ्गदर्शनात्संस्कारो विपर्ययज्ञानं संशयज्ञानं च भवति तथापि विद्यासामान्यलक्षणानुवृत्तौ विशेषलक्षणस्याभिधानान्नातिप्रसङ्गः । यदि वाऽवितथं व्यवसायात्मकमव्यपदेश्यमिति विशेषणमिहाप्यनुवर्त्तनीयम् । अविनाभावसम्बन्धस्मरणं तु विद्यारूपलिङ्गदर्शनात्सञ्जायते तद्व्यवच्छेदार्थं द्रव्यादिषूत्पद्यत इत्यनुवर्त्तनीयम् । तदेवं लिङ्गदर्शनाद्यदव्यभिचारित्वादिविशेषणं ज्ञानमनुमेये तद्यतः परामर्शज्ञानोपलक्षितात् कारकसमूहात् भवति तल्लैङ्गिकमिति । परामर्शज्ञानं वा लिङ्गदर्शनाद्यथोक्तविशेषणज्ञानमुत्पद्यते साधकतमत्वापेक्षयानुमानम् । किं पुनर्लिङ्गमित्याह—लिङ्गं पुनर्यदनुमेयेन सम्बद्धमित्यादि । अनुमेयः पक्षः प्रत्ययाद्यधर्मविशिष्टो धर्मी तेन व्याप्त्या सम्बद्धम् । व्याप्तिस्तु विवरणवाक्यसहचारितपदाल्लभ्यते । अन्यथा हि पक्षैकदेशे वर्तमानस्यानुमेयेन साहचर्यं स्यात् । यथा नित्याः परमाणवो गन्धवत्त्वादतोऽस्य व्यवच्छेदः सहचारितपदेन । अन्ये तु पुनरिति वीप्सा-

भिधानस्य विवक्षितत्वाल्लिङ्गं पुनः पुनर्यदनुमेयेन संबद्धमिति, पक्षे व्याप्तिर्लभ्यत इति ब्रुवते। अनुमेयेन सम्बद्धमेवेत्यवधारणात् भागासिद्धव्युदास इति चान्ये। तदसत्। यत एवकारकरणं ततोऽन्यत्रावधारणमिति न्यायाभ्युपगमेनानुमेयसमधृतं स्यात् न लिङ्गम्। अनुमेयो हि लिङ्गं न जहातीति व्याप्त्या पक्षे सम्बन्धो ज्ञायते लिङ्गस्य त्वनवधारणादन्यत्रापि वृत्तिर्ज्ञायत इति व्यर्थम् तदन्विते प्रसिद्धमिति पदमवधारणार्थं क्रियते। तत्रापि तदन्वित प्रसिद्धमेवेत्यवधारणाभ्युपगमे सपक्षैकदेशवृत्तेरगमकत्वप्रसङ्गात्। अथ विपक्षवृत्तिप्रतिषेधार्थं तदन्वित एव प्रसिद्धमित्यवधार्यते। नन्वेवमनवधारणेनैव विपक्षाद्व्यावृत्तिसिद्धेः व्यर्थं तदभावे च नास्त्येवेति पदम्। तथानुमेयेनैव सम्बद्धमित्यवधारणं बाधितम्। अथ समुच्चीयमानावधारणमेतत्। तथाहि—पक्षे वृत्तौ सिद्धायां विपक्षादेव व्यवच्छेदार्थमवधारणम् तथाऽप्यवधारणस्य विद्यमानज्ञापकत्वाद्विपक्षादत्यन्तं व्यावृत्तिस्ततोऽपि लभ्यत इति व्यर्थं तदभावे च नास्त्येवेतिपदम्, तस्यापि विद्यमानज्ञापकत्वादिति। न चान्वयोपदर्शने सति व्यतिरेकाभिधानम् व्यतिरेकाभिधाने त्वन्वयस्याप्रतिपादनमेकाभिधानेन परस्यार्थादापन्नत्वात्स्वशब्देन पुनर्वचनं पुनरुक्तमेव स्यादित्येवंविधार्थकथनार्थम् तदभावे च नास्त्येवेति वचनमशब्दार्थत्वात्परार्थानुमानस्य चाप्रस्तुतत्वात्तत्रैव न्याय इति। तस्मादवधारणं विनैव प्रकारान्तरेण पक्षैकदेशवृत्तिव्युदासो वाच्यः। येषां तु सर्वं वाक्यं सावधारणमिति मतं तल्लक्षणे ह्येतद्दूषणमनिवार्यमूह्यम्। यथा 'अनुमेयेऽथ तत्तुल्ये सद्भावोऽसति नास्तिते'ति। अनुमेयः पक्षः तत्र सद्भावस्तत्तुल्यः सपक्षः तत्र चेति। अथशब्दश्चशब्दस्थाने, असति विपक्षे नास्तिता व्यावृत्तिर्यस्य तल्लिङ्गमिति। विपक्षस्तु ततोऽन्यस्तद्विरुद्धस्तदभावो वा त्रिविधोऽप्यसतीत्यनेनावरुद्धः, साध्याभावरूपतायाः सर्वत्र समानत्वात्। तत्रानुमेय एव सद्भाव इत्यवधारणे असाधारणस्य गमकत्वप्रसङ्गः, न चास्मात् भागासिद्धिव्युदासः, पदान्तरवैयर्थ्यं च। अथानुमेये सद्भाव एवेत्ययोगव्यवच्छेदः। तथापि सद्भावस्यानवधारणाल्लिङ्गस्यान्यत्रापि वृत्तिर्लभ्यत इति व्यर्थं तत्तुल्ये सद्भाव इति पदम्। अथावधारणार्थं क्रियते तत्रापि तत्तुल्य एव सद्भाव इत्यवधारणे पूर्वोक्तव्याघातः। अथ पक्षे वृत्तौ सिद्धायां

विपक्षादेरयोगव्यवच्छेदार्थमुच्चीयमानावधारणमेतत् । तथाप्यसति नास्तितैवेति न कार्यम्, अवधारणेन गतार्थत्वात् । न च तुल्ये सद्भाव एवेत्यवधारणं युक्तम्, सपक्षैकदेशवृत्तेरपि गमकत्वाभ्युपगमात् । अथासत्येव नास्तीत्यवधारणार्थं पदम्, तथापि विपक्षैकदेशवृत्तेर्गमकत्वप्रसङ्गः । तस्य हि विपक्ष एव नास्तितेति । असति नास्त्येवेत्यवधारणम् । तथापि नास्तितायां विपक्षव्यतिरेकेणान्यत्रापि सद्भावो लभ्यत इत्यसाधारणादेर्गमकत्वप्रसङ्गः । तस्मात्सर्वं वाक्यं सावधारणमिति पक्षे दूषणमेतदनिवार्यम् । विस्तरेण चावधारणपक्षोऽस्मद्गुरुभिर्निरस्त इति नेह प्रतन्यते ।

अथास्त्ववधारणं विनैव सहचरितपदात् भागासिद्धिव्युदासः । तथाप्येतद्रूपं विरुद्धासाधारणयोरस्तीति तद्व्यवच्छेदार्थं प्रसिद्धं च तदन्वित इति । तेनानुमेयसमानधर्मेणान्वितो युक्तः तस्मिन् तदन्विते प्रसिद्धं तदन्विते प्रसिद्धम् । न चैवं विरुद्धासाधारणाविति । तथाप्यनैकान्तिकस्य पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं चास्तीति तदभावे च नास्त्येवेति पदम् । तस्य साध्यसमानधर्मस्याभावो यस्मिन् धर्मिणि तत्रात्यन्तं नास्त्येवेति । न चैवमनैकान्तिकम् । नन्वेवमपि प्रकरणसमकालात्ययापदिष्टयोस्त्रैलक्षण्योपपत्तेर्गमकत्वप्रसङ्गः । तथा चानुष्णस्तेजोवयवी कृतकत्वात् घटवदिति । सत्यपि त्रैलक्षण्ये प्रत्यक्षेणोष्णताग्राहिणा बाध्यमानत्वात् कालात्ययापदिष्टः । प्रकरणसमस्तावन्नित्यः शब्दोऽनुपलभ्यमानानित्यधर्मकत्वादाकाशादिवत्, अनित्यः शब्दोऽनुपलभ्यमाननित्यधर्मकत्वात् घटवत् । अत्रापि त्रैलक्षण्यसद्भावेऽप्यगमकत्वं सत्प्रतिपक्षत्वात् । अतश्चानयोरयोगव्यवच्छेदार्थमबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं च समानतन्त्रगतमभ्यूह्यम् । चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् ।

अन्ये तु प्रतिज्ञादोषेण गतार्थत्वान्न कालात्ययापदिष्टो हेत्वाभासान्तरम् । तथा च नित्यानित्यविशेषानुपपत्तेः इतरेतराद्यभिप्रायेणासिद्धेऽन्तर्भाव इति ब्रुवते ।

तच्चासत् । प्रतिज्ञादोषसद्भावेऽपि हेतोर्दुष्टपक्षोपन्यासानन्तरमुपन्यासात् कालात्ययापदिष्टत्वमुच्यते । अथ बाधाविनाभावयोर्विरोधान्न प्रत्यक्षेण त्रिलक्षणस्य बाधा अभ्युपगमे वा न त्रैलक्षण्यमिति । तन्न तेजोऽवयविनोऽनुष्णत्वे साध्ये कृतकत्वस्य हेतोस्त्रैलक्षण्य-

सद्भावेऽपि पक्षेण विपरीतार्थोपस्थापनात् बाधितविषयत्वेनाविनाभावस्यैवाप्रसिद्धेः। प्रत्यक्षव्यवस्थापितेन च वपुषा सर्वप्राणभृतामर्थक्रियाजनकोऽग्निर्न रूपान्तरेणेति स्वविषयसहकारि प्रत्यक्षम्। न चैवमनुमानमिति बाध्यते। अथ दुष्टस्यैवानुमानस्य प्रत्यक्षेणैव बाधनाद्येन दोषेण दुष्टं तदेवास्तु दूषणमलं प्रत्यक्षबाधया। न। प्रत्यक्षेण दूषणस्यैव ज्ञापनात्, तथाहि–विपरीतार्थमुपस्थापयता प्रत्यक्षेणोपदर्शितं बाधितविषयमेतदनुमानमिति। अथ कार्यस्यानुष्णत्वे साध्ये तैजसपरमाणूनामुष्णानुष्णत्वे प्रमाणाभावात्सन्दिग्धव्यतिरेकित्वेन कृतकत्वस्यागमकत्वं न कालात्ययापदिष्टत्वादिति चेत्। नैतदेवम्। यो हि परमाणुषूष्णत्वमभ्युपगम्य तत्कार्येनुष्णत्वं प्रसाधयेत् तं प्रति व्यतिरेकनिश्चयोपपत्तेः। न च सन्दिग्धव्यतिरेकस्यापि उष्णपक्षोपन्यासानन्तरमभिधानात् कालात्ययापदिष्टत्वं विरुध्यते। न चायं नियमो यत्रैकं दूषणं तत्रान्यन्नास्तीति। यथानेकविशेषणासिद्धत्वादिहेतोरिति। यच्चेदं–तत्त्वानुपलब्धेरितरेतरवाद्यभिप्रायेणासिद्धत्वम्–इत्युक्तम्। तदसत्। उभयोः सन्दिग्धत्वात्। तथाहि–सामान्योपलम्भादिसद्भावे सति विशेषानुपलम्भाद्वादिप्रतिवादिनोः पूर्वमुपजातः संशयस्तत्रैकः सन्दिग्धः परप्रतारणाभिप्रायेण संशयहेतुमेव धर्मिनिर्णयार्थमुपादत्ते, तथेतरोऽपि सन्दिग्धः। तदेवमुभयोः संशयाज्ञान्यतरस्याप्यसिद्धतोद्भावने सामर्थ्यमिति। यदि चान्यतरोपि नित्यानित्यविशेषोपलम्भं प्रमाणेन ब्रूयात्। तदाऽसिद्धत्वमेव न प्रकरणसमत्वमिति। न च सन्दिग्धावस्थायां विरुद्धाव्यभिचारिणः प्रयोग इति तस्माद्व्यतिरेकः। नापि विरुद्धाव्यभिचारी सम्भवतीति वक्ष्यामः। तदेवमनयोर्व्यवच्छेदार्थमबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षितत्वं च रूपान्तरमभ्युपगन्तव्यम, अन्यथा हि प्रत्यवयवं वाक्यं स्यात् न पञ्चावयवमवयवद्वयस्यैतद्व्यवच्छेदार्थपरत्वादिति। नन्वेवमपि न्यूनं लक्षणवाक्यं, केवलान्वयिनः केवलव्यतिरेकिणश्चाव्यापनादिति। अहित च तयोः साध्यसाधनत्वम्। तथाच यत्र सामान्यमेव साध्यं तत्र सामान्यमेव हेतुः। यथाभिधेयो विशेषः प्रमेयत्वात् सामान्यवदिति। विशेषाणामभिधेयत्वे साध्येऽनभिधेयस्य वस्तुनोऽसम्भवात् विपक्षाभावः। प्रमाणेन हि विपक्षमुपलभ्य तस्माद्व्यतिरेकं वदने-

नोपपाद्यतस्तत्राभिधेयत्वप्रमेयत्वयोः प्रात्तिस्तस्य सपक्षत्वमेव स्यादिति न विपक्षाद्व्यतिरेकोऽस्त्यतोऽन्वयाव्यभिचारेणैव गमकत्वम् । तथा जीवच्छरीरं निरात्मकं न भवत्यप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गाद्यद्यन्निरात्मकं तत्तदप्राणादिमद्यथा घटादि, न च तथा जीवच्छरीरम् , तस्मान्निरात्मकं न भवतीति, सर्वस्य निरात्मकत्वाभ्युपगमाज्जीवच्छरीरस्य नैरात्म्यप्रतिषेधे साध्ये न सपक्षोऽस्ति । प्राणादिमत्त्वं च विपक्षादेवात्यन्तव्यावृत्तम् । अतो व्यतिरेकाव्यभिचारेणैव गमकत्वम् । न चैवमसाधारणम् ,तस्य विपक्षादिवत्सपक्षादपि व्यावृत्तेर्व्यभिचारेणागमकत्वात् । अथ नैरात्म्यप्रतिषेधेनात्र सात्मकत्वं विवक्षितम् , न चात्मा प्रसिद्ध इत्यप्रसिद्धविशेषणः पक्षः। तन्नैरात्म्येऽपि समानमप्रसिद्धत्वादात्मनः कथं तत्प्रतिषेधः । न च कल्पनासमारोपितस्य प्रतिषेधः, वास्तवत्वेन प्रतिपादनात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणैश्चात्मा प्रतिपादकस्य प्रसिद्धस्तदपेक्षया नाप्रसिद्धविशेषणता पक्षदोषः । प्रतिपाद्यापेक्षया तु नैतद्दूषणम् , अप्रतिपन्नतत्त्वस्य प्रतिपाद्यत्वात् । सपक्षे त्वप्रसिद्धत्वं न व्यतिरेकिणो दूषणम् । तस्य व्यतिरेकाव्यभिचारेणैव गमकत्वात् । अयं सपक्षाभाव एव सपक्षस्तस्मिन्ननुवृत्तावन्वयोपपत्तिर्व्यावृत्ते त्वसाधारणत्वमेव । तदुक्तम्—

> निवृत्तिर्यदि तस्मिन्नहेतोः वृत्तिः किमिष्यते ।
> सापि नः प्रतिषेधोयं निवृत्तिः किं निषिध्यते ॥ इति ॥

अस्यार्थः। तस्मिन् सपक्षाभावे हेतोर्यदि निवृत्तिर्नास्ति वृत्तिः स्यात् , तद्व्यावृत्तिरूपत्वात् । वृत्तिप्रतिषेधे तु निवृत्तिरेव स्यादिति । न च विधिप्रतिषेधव्यतिरेकेणापरः शाब्दो व्यवहारः सम्भवतीति मूकताप्रसङ्गः । तदेतदसत् । पक्षाभावस्यापि साध्यानधिकरणत्वेन विपक्षत्वात् । तस्माच्च निवृत्तिरेवाप्राणादिमत्त्वादिति हेतोः । न च कल्पनासमारोपितत्वात् पक्षादिव्यवस्थायाः कल्पिते सपक्षे हेतोर्वृत्तावन्वयव्यतिरेकित्वं व्यावृत्तौ त्वसाधारणत्वमिति दूषणम् । वास्तवत्वात् पक्षादिव्यवस्थायाः, कल्पितत्वे तु कथं हेतुतदाभासव्यवस्था, कल्पनायाः सर्वत्राविशेषात् । अथ घटादौ किं सात्मकत्वव्यावृत्त्या प्राणादिमत्त्वव्यावृत्तिः उत वस्तुस्वाभाव्यादिति सन्दिग्धो व्यतिरेकः । न च घटादौ सात्मकत्वस्य सदसत्त्वे प्रमाणमस्ति । नैतदेवम् । प्राणादिमत्त्वस्य कार्यविशेषस्याभावेन तत्का-

रणविशेषस्य सात्मकत्वस्य तत्र व्यावृत्तिप्रसिद्धेः। तथाहि—प्राणादिमति शरीरे प्राणाद्युत्पादनसमर्थात्मसम्बन्धविशेषः सात्मकत्वं साधयति । तदभावस्तु प्राणादिकार्याभावेनैव ज्ञायते घटादाविति। नन्वेवं कार्यस्य कारणपूर्वकत्वेनोपलम्भत्वादन्वयोपपत्तेः कथं केवलव्यतिरेकित्वम् । न । कार्यविशेषेण कारणविशेषे साध्येऽन्वयाभावात्। जीवच्छरीरे हि प्राणाद्युत्पादनसमर्थात्मसम्बन्धविशेषः साध्यस्तेन चान्वयाभाव एव । यस्य तु सर्वं निरात्मकमिति पक्षः स कथं घटादौ किं सात्मकत्वं व्यावृत्तं न वेति सन्देहं ब्रूयात् । नापि बुध्यादिनिवृत्तावेव प्राणादिनिवृत्तिर्घटादाविति वाच्यम् । आदिशब्देन सर्वेषामवरोधात् । तदुत्पादनसमर्थश्चात्मसम्बन्धविशेषः साध्यः तदभावे तु कथं बुद्ध्यादीनामुत्पत्तिः जीवच्छरीरे कारणाभावेन कार्यस्याभावप्रसङ्गात् । क्षणिकत्वे च सति कार्यकारणभावः पूर्वं प्रतिषिद्ध इति न बाधात् बुद्ध्यादीनामुत्पत्तिः । तदेवं प्राणादिकार्यविशेषः कारणविशेषे साध्ये व्यतिरेकाव्यभिचारेणैव गमक इति । ननु शशविषाणादिवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वेन साध्यं स्यादिति दूषणम् । तदभावायत्तव्यावृत्तेः प्रतिपत्तुमशक्यत्वादिति । प्राणाद्युत्पत्तौ च कारणत्वाभ्युपगमेन कार्यविशेषव्यावृत्त्या यदि कारणविशेषव्यावृत्तिरिष्येत संज्ञाभेदमात्रं स्यात् विपर्यये तु स न स्यात् तदभावायत्तप्रतिपत्त्यभाव इत्यलम् ।

नन्वेवं कथमनयोर्लक्षणवाक्येनावरोधः वाक्यभेदेन, तथाहि—यदनुमेयेन सम्बद्धं विपक्षाभावे च तदन्वित एव प्रसिद्धमिति केवलान्वयी । पक्षधर्मत्वे सति सपक्षाभावात्तदभाव एव नास्त्येवेति केवलव्यतिरेकी । सामान्यलक्षणं तु सति साधने साध्यस्यावश्यंभावनियमः साध्यसाधनत्वमनुमापकत्वपदेनोक्तमिति ।

लिङ्गाभासनिरूपणार्थमाह—

विपरीतमतो यत्स्यादेकेन द्वितयेन वा ।
विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत् ॥ इति ॥

अत इत्युक्तरूपाल्लिङ्गाद्यद्विपरीतमेकेन धर्मेण धर्मद्वितयेन, वाशब्दात्त्रिभिश्चेति तदलिङ्गं लिङ्गप्रतिरूपकमिति काश्यपोऽब्रवीत् । विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमिति विशेषसंज्ञानिर्देशः । तत्र धर्मद्वयसद्भावेपि सन्दिग्धो न विपक्षाद्व्यावृत्त इत्येकेन धर्मेण विपरीतः । विरुद्धस्तु प·

क्षधर्मत्वसद्भावेऽपि न सपक्षे वर्तते नापि विपक्षाद्व्यावृत्त इति धर्मद्वयेन विपरीतः। असिद्धस्त्वेकेन द्वाभ्यां त्रिभिश्च विपरीतो भवतीति। तत्र नित्यः शब्दः सामान्यवत्त्वे सति चाक्षुषत्वादित्येकेन विपरीतः, तथा चास्य सपक्षे घटादौ सद्भावेऽपि विपक्षाच्च सामान्यादेर्व्यावृत्तावपि न पक्षधर्मत्वमस्तीति। तथा नित्यः शब्दो अप्रमेयत्वादिति द्वितयेन विपरीतोऽ प्रमेयत्वस्य हि विपक्षादेव व्यावृत्तिर्न सपक्षे सद्भावो नापि पक्ष इति। त्रिभिश्च विपरीतो यथाऽनित्यः शब्दोऽकार्यत्वादित्यस्य हि न शब्दे पक्षे सद्भावो न सपक्षे घटादौ नापि विपक्षाद्व्यावृत्तिरिति।

पूर्वस्य संग्रहवाक्यस्य स्पष्टार्थं विवरणमाह--यदनुमेयेनार्थेनेत्यादि। अनुमेयेन सम्बद्धमित्यस्य विवरणमनुमेयेनार्थेन परिच्छिद्यमानेन सहचरितमजहद्वृत्तीति। देशविशेषे कालविशेषे वा सर्वस्मिन्देशे सर्वस्मिश्च काल इति। तदन्विते प्रसिद्ध इत्यस्य विवरणम्–अनुमेयधर्मान्विते चान्यत्र सर्वस्मिन्नेकदेशे वा प्रसिद्धमिति। अनुमेयः सपक्षस्तस्मिन् सर्वत्रैकदेशे वा प्रसिद्ध इत्यादि नियमः। तदभावे च नास्त्येवेत्यस्य विवरणम्–अनुमेयविपरीते च सर्वस्मिन् प्रमाणतोऽसदेवेति। अनुमेयविपरीतोऽनुमेयधर्मरहितो विपक्षः, तस्मिन् सर्वत्रासदेव। प्रमाणत इति प्रमाणेन साध्यव्यावृत्त्या साधनव्यावृत्तिर्बोध्येत्युपदर्शयति। अनुमापक इत्यस्य विवरणम्—यदेतदुक्तरूपं लिङ्गं तदप्रसिद्धस्यानुमापकं भवतीति।

द्वितीयस्य संग्रहवाक्यस्य विवरणम्--यत्तु यथोक्तात्त्रिरूपाल्लिङ्गादिति, अबाधितविषयत्वात्सत्प्रतिपक्षत्वसहितादेकेन धर्मेण द्वाभ्यां वा धर्माभ्यां त्रिभिश्च विपरीतं तदनुमेयस्याधिगमे कर्तव्ये लिङ्गं न भवतीति। एतदेवाह–सूत्रकारः–'अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्च' इति सूत्रितत्वोपदर्शनम्। अप्रसिद्धोऽनपदेश इति विरुद्धावरोधः, तस्य सपक्षेऽप्रसिद्धत्वात्। असन्नित्यसिद्धः, तस्य हि पक्षधर्मत्वेनासत्त्वात्। सन्दिग्धश्चानपदेश इत्यनैकान्तिकसङ्ग्रहः। कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमयोश्चाप्रसिद्धपदेनैवावरोधः, तयोर्बाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वेनाप्रसिद्धत्वात्। समानतन्त्रन्यायेन वा सङ्ग्रहः।

यथोक्तरूपं लिङ्गं नागृहीताविनाभावस्य गमकमित्यविनाभावस्वरूपोपदर्शनार्थम्–विधिस्तु यत्र यत्र धूम–इत्यादि वाक्यम्। विधि·

व्याप्तिरविनाभाव इति । अथ यदि सामान्ययोरविनाभावः सिद्धसाधनम्, अपास्तविशेषस्य सामान्यस्य सिद्धत्वात्रियतदेशावच्छेदेन विशेषार्थिनां प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावप्रसङ्गः । न च विशेषयोरविनाभावः, तेषामानन्त्येनाप्रसिद्धेस्तदाश्रयस्याविनाभावस्याप्रसिद्धेः, मनुष्यधर्माणां च सर्व एव विशेषाः प्रतिपत्तुं न शक्यन्ते इति । यावतामुपलम्भस्तावत्स्वेवाविनाभावग्रहणे च नागृहीताविनाभावस्य विशेषान्तरस्योपलम्भादनुमानं स्यात् । नैतद्दूषणम् । सामान्यवतोरविनाभावग्रहणाभ्युपगमात् । यद्यप्यग्निविशेषा धूमविशेषाश्चानन्त्येनावस्थिताः, तथापि तेष्वेवावस्थितमग्नित्वं धूमत्वं च सामान्यमुपग्राहकमस्तीति तदुपग्राहकवशात् भूयोदर्शनबलादग्निधूमयोर्देशादिव्यभिचारेऽप्यव्यभिचारग्रहणम् । तथाहि—प्रातर्मध्याह्नादिभेदेन कालस्य भेदे समविषमादिभेदेन च देशभेदे धूमस्याग्निना साहचर्योपलब्धेः देशान्तरे कालान्तरे च धूमोऽग्निं विनापि भविष्यतीत्याशङ्का न स्यात्। अत एव न कुलालस्य रासभेन व्याप्तिग्रहणप्रसङ्गः, कालान्तरे च तेन विनाप्युपलम्भात् ।

अन्ये तु व्याप्तिग्रहणकाले प्रतिपत्तुर्योगिन इवाशेषविषयं परिज्ञानमस्तीति ब्रुवते । अन्यथा हि सर्वो धूमोऽग्निं विना न भवतीति व्याप्तिस्मरणं न स्यात्, विवेकेन चाप्रतिभासः समानाभिव्याहारात् । यथा धान्यराशिनिक्षिप्तायां धान्यव्यक्तेरिति । तदेवं यत्र यत्रेति वीप्सार्थस्य विवक्षितत्वात् यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरग्न्यभावे च धूमो न भवतीत्येवं प्रसिद्धसमयस्य गृहीताविनाभावस्य प्रतिपत्तुरसन्दिग्धधूमदर्शनानन्तरं साहचर्यानुस्मरणम्—यत्र यत्राहं धूममद्राक्षं तत्र तत्राग्निरस्तीति, साहचर्यानुस्मरणाच्चानन्तरमग्निरध्यवसीयतेऽनेनेत्यग्न्यध्यवसायः परामर्शज्ञानम् । तस्माच्चाग्निप्रतिपत्तिरिति ।

अन्ये तु परामर्शज्ञानस्याभावमेव ब्रुवते । तच्चासत् । अविनाभावसम्बन्धस्मरणस्यानियतत्वान्नियतप्रदेशेऽग्निप्रतिपत्तिर्न स्यात् । उपनयवैयर्थ्यं चोपनयार्थस्यानभ्युपगमात् । तस्माद्व्युत्पत्त्योपचारेण वाऽग्न्यध्यवसायः परामर्शज्ञानं व्याख्येयमिति ।

अन्ये तु कार्यकारणभावात् स्वभावाच्च नियामकादविनाभावग्रहणमिति मन्यन्ते । तच्चासत् । कार्यकारणभावेऽप्यवश्यं भूयोदर्शन-

बलादेवाविनाभावग्रहणमिति वाच्यम्। अन्यथा हि देशान्तरे कालान्तरे वाऽग्निं विनापि धूमो भविष्यतीत्याशङ्का स्यात्। अथाग्निधूमयोः कार्यकारणभावावगतौ कथमग्निं विना धूमस्य सम्भव इत्याशङ्का, तस्य निर्हेतुकत्वप्रतिषेधेनावश्यं स्वकारणादेवोत्पत्तेरिति। सत्यमेतत्। यदि नाम सर्वो धूमोऽग्निकार्य इति ज्ञानमपि भूयोदर्शनं विना न भवतीति तदभ्युपगन्तव्यम्। न चाग्नेरसाधारणं कार्यं धूमस्तस्य धूमान्तरादप्युत्पत्त्यभ्युपगमात्। तथाहि—गोपालघुटिकादिषु चिरनिवृत्ते वह्नौ धूमक्षणादेव धूमोत्पत्तिरिति कथमतत्कार्यस्य धूमस्योपलब्धेरग्न्यनुमानम्। अथाग्निकार्यस्योपलम्भादनुमानमिति चेत्। न। अग्निप्रतिपत्तिं विना धूमे तज्जन्यत्वविनिश्चयस्यासम्भवात्, प्रतिपत्तौ वा किमनुमानेन। धूमस्वरूपप्रतिपत्तिवद्गृहीतानलस्य नारिकेरद्वीपवासिनो धूमेऽग्निजन्यत्वप्रतिपत्तिर्दृष्टा। तथा प्रयोगानुपपत्तेश्च। तथाहि—पर्वतस्याग्निमत्त्वे साध्ये कार्यत्वमनैकान्तिकमेव। अथ धूमस्याग्निमत्त्वं साध्येत, तत्रापि कार्यत्वमनैकान्तिकमेव। धूमत्वे सति कार्यत्वं हेतुः, तर्हि धूमत्वमेव समर्थमिति व्यर्थविशेष्यता हेतोर्दोषः। न चाग्निकार्यत्वं धूमस्य अग्निसम्बन्धात्, पूर्वद्रव्यनिवृत्तावुत्पन्नपाकजद्व्यणुकादिप्रक्रमेणोत्पत्तेरित्यलम्।

तथा वृक्षत्वशिंशपात्वयोर्न तादात्म्यप्रतिबन्धः, साध्यसाधनभावानुपपत्तिप्रसङ्गात्। तथाहि—धर्मिण्युपलब्धेः तत्तादात्म्यादुभयोरप्युपलम्भे कथं साध्यसाधनभावः। तदुपलम्भेऽप्यनुपलब्धौ तु तादात्म्यं न स्यादिति। अथ सामान्यविशेषवत्त्वादनुमानस्य समारोपव्यावृत्त्योर्गम्यगमकभावः। तत्र च तादात्म्यतदुत्पत्त्योरसम्भव एव। तादात्म्याभ्युपगमेऽपि न साध्यसाधनत्वमेकताप्रसङ्गादिति। तथोभयोस्तादात्म्याविशेषेऽपि शिंशपात्वेन वृक्षस्य प्रतिपत्तिवत् वृक्षत्वेन शिंशपात्वप्रतिपत्तिरपि स्यात्। न च तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्धाभ्युपगमे रूपदर्शनात् स्पर्शानुमानम्, उदयास्तमयप्रतिपत्तिः कृत्तिकोदयाच्च रोहिण्यनुमानं न स्यात्, तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावात्। अथैकसामग्र्यधीनतया रूपात्स्पर्शानुमानम्। तदसत्। समानक्षणयोर्गम्यगमकभावोपलब्धेः। तथाहि—रूपक्षणात् समानकालः स्पर्शोऽनुमीयते, न पूर्वः। तत्र चैकसामग्र्यधीनत्वासम्भव एव। न च रूपस्पर्शयोः परस्परोत्पत्तौ कारणत्वे प्रमाणमस्ति, इतरान्वयस्येत-

रूपानुपलब्धेरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

एवं सर्वत्र देशकालाविनाभूतमितरस्य साध्यस्य लिङ्गमित्युपसंहारः। देशाविनाभूतं यथा केदारगिरिमारोहतां कलकलाशब्दश्रवणादशनिपातानुमानमिति । अथास्य सूत्रेणासङ्ग्रहः । तथाच सूत्रम्–'अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि समवायि विरोधि चेति' लैङ्गिकम् । न च कलकलाशब्दोऽशनिपातकार्यः, तदन्तरेणापि स्वकारणादेवोत्पत्तेः । नापि कारणमशनिपातस्य, प्रतिबन्धकाभावविशिष्टगुरुत्वकार्यत्वात् । उभयोश्चाद्रव्यत्वान्न संयोगित्वम् । परस्परमेकस्मिन्नर्थे समवायाभावात् स्वात्मन्यनारम्भकत्वान्न समवायित्वम् । परस्परविरोधाभावाच्चाविरोधित्वमित्यर्थान्तरत्वम् । अथ कार्यादेः कथं लिङ्गत्वम्? अविनाभूतत्वात्, तथाहि—कार्यं कारणपूर्वकत्वेनोपलम्भादुपलभ्यमानं सत् गमकम् । यथाहि विशिष्टनदीपूरोपलम्भादुपरिष्टाद्वृष्टो देव इति । तथाच बहुलस्वरूपफेनफेनिलपर्णकाष्ठादिवहनविशिष्टस्य नदीपूरस्य वृष्टिकार्यत्वेन पूर्वमुपलम्भात् पुनस्तदुपलम्भे सति युक्तमनुमानम्–अयं नदीपूरो वृष्टिकार्यो विशिष्टनदीपूरत्वात् पूर्वोपलब्धनदीपूरवदिति । पूरस्तूभयतटव्यापकोदकसंयोगः । स पारम्पर्येण वृष्टिकार्य इति कारणमपि कार्यजनकत्वेन पूर्वमुपलब्धेरुपलभ्यमानं तल्लिङ्गम् । यथा च विशिष्टमेघोन्नतिर्वर्षकर्मण इति । अथ कारणस्यावश्यं कार्यजनकत्वेनानुपलम्भात् कार्याणां चानियतात् कारणादुत्पत्तेर्व्यभिचारः । तथाहि–मेघोन्नतिसद्भावेऽप्येकदा वृष्टिर्न दृष्टा । कार्यं चानियतात् कारणादुत्पद्यमानं दृष्टम् । यथा वृश्चिकाद्वृश्चिको जायते गोमयात्सर्पाच्चेति । एवमन्यथाप्यनियतं कारणमभ्यूह्यम् इति कथं कार्यात् कारणविशेषप्रतिपत्तिः कारणाच्च कार्यविशेषस्येति । नैतदेवम् । कारणविशेषस्य कार्यविशेषगमकत्वमित्यभ्युपगमात् । यस्तु विद्यमानमपि विशेषं नावबुध्यते तस्यापराधो नानुमानस्येत्यदोषः । तथा धूमोऽग्नेः संयोगी । अथ संयोगस्योभयनिष्ठत्वाविशेषे कथमेकं नियमेन साधनमितरच्च साध्यमिति व्यवस्था । तदविनाभावेऽपि समानम्, तस्याप्युभयनिष्ठत्वात् कथमेषा व्यवस्था स्यात् । अथ यस्योपलम्भादनुमेये प्रतिपत्तिस्तदेव साधनं भाग्यदिति चेत् । संयोगित्वेऽपि समानमेतत् । अविनाभूतस्याथान्तरविशेषनिरूपणात् । समवायी चोष्णस्प·

र्शो वारिस्थं तेजो गमयतीति । विरोधी च यथाहिर्विस्फूर्जनविशिष्टो नकुलादेर्लिङ्गमिति ।

अथ सूत्रे कार्यादिग्रहणमुदाहरणार्थमवधारणार्थं वेत्याह—शास्त्रे कार्यादिग्रहणं निदर्शनार्थं कृतं नावधारणार्थम् । कथमेतत् ज्ञायते ? व्यतिरेकदर्शनात् । तद्यथा अध्वर्युरो श्रावयन् व्यवहितस्य होतुर्लिङ्गमिति । न च होतुरोश्रावयेति शब्दः कारणं कार्यं वा, अन्वयव्यतिरेकाभावात् । तथा च होतारं विनैवोपपत्तिर्होतुश्चानेन विनापीति संयोगादिष्वन्यन्तर्भावानुपपत्तिः । न च यागभूमावेवास्याविनाभावः, न च देशान्तर इति । तथा चायमध्वर्युरपि दूरदेशेन होत्रा तद्वानौश्रावयेतिशब्दकर्तृत्वात् पूर्वोपलब्धाध्वर्युवत् । चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेः कुमुदविकासस्य च लिङ्गम् । समुद्रस्य च वृद्धिरवयवोपचयः, स च स्वावयवेभ्यो निष्पद्यते न चन्द्रोदयात् । कुमुदविकासोऽप्यवयवानामारब्धकार्याणां परस्परं विभागो द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिक्रियाकार्य इति । कारणं चात्राभिव्यञ्जकस्य जनकं विवक्षितं न प्रतिपत्तेः, सर्वेषां कारणभाव एवान्तर्भावप्रसङ्गात् । शरदि जलप्रसादश्चागस्त्योदयस्य लिङ्गमस्यापि तत्कार्यादिष्वन्तर्भावः। शरदि जलप्रसादोऽगस्त्योदयवान् जलप्रसादत्वात् पूर्वोपलब्धैवंविधजलप्रसादवत् । इत्येवमादीत्यादिपदेनोदयादिरस्तादेर्लिङ्गमित्यूह्यम् । अथ कथमेषां सूत्रेण सङ्ग्रहः । तदाह – तत्सर्वमस्येदमिति सम्बन्धमात्रवचनात्सिद्धम् । तथाहि–इदमस्य गमकमिदमस्य गम्यमिति सामान्येन सर्वलिङ्गपरिग्रहः । विशेषापेक्षया त्विदमस्य कार्यं कारणमित्यादि योज्यम् ।

अन्ये त्ववधारणार्थमेतत्सूत्रमिति मन्यन्ते । शास्त्रे कार्यादिग्रहणं निदर्शनार्थमिति च वाक्यमन्यथा व्याख्यायते । तथाहि–तदुक्तं परैर्व्यतिरेकदर्शनाच्छास्त्रे कार्यादिग्रहणं निदर्शनार्थं कृतमिति ज्ञायत इत्येतच्च, किन्त्ववधारणार्थं सर्वेषामत्रैवान्तर्भावेन व्यतिरेकदर्शनस्यासिद्धत्वात् । तथा च होतरि सन्निहितेऽध्वर्युरो श्रावयेति शब्दमुच्चारयति यागभूमौ न तेन विनापीति कथं न तस्य कारणत्वम् । एवं चन्द्रोदयोऽपि समुद्रवृद्धेः कारणमन्वयव्यतिरेकवत्त्वात् । तथा च तेन सता जलनिधेर्वृद्धिर्न तदभाव इति कार्येण मेघपटलान्तरितश्चन्द्रोऽनुमीयते । वृद्धातव्यासिकस्य देशान्तर-

पि चन्द्रोदयोपलम्भादम्भोनिधेर्वृद्ध्यनुमानम्। एवं कुमुदविकासेऽपीति। यदि वा रश्मिद्वारेण संयोगित्वमेव। तथाऽगस्त्योदयोपि जलप्रसादस्य कारणम्। संयोगि वा रश्मिद्वारेणेति। पक्षद्वये च गुणदोषनिरूपणं स्वत एव कार्यं परीक्षकैरिति।

भेदमाह—तदनुमानं द्विविधम्। केन रूपेण? दृष्टं सामान्यतो दृष्टं चेति।

तत्र दृष्टं प्रसिद्धसाध्ययोर्जात्यभेदेऽनुमानमिति। प्रसिद्धश्च साध्यश्चेति प्रसिद्धसाध्यौ तयोः प्रसिद्धसाध्ययोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्जात्यभेदे सति यदनुमानं तद्दृष्टम्। यथाहि–साध्यधर्मो दृष्टान्तधर्मिणि प्रत्यक्षाहः तथा दार्ष्टान्तिकेऽपीति साध्यधर्माभेदः, नतु जातेः सामान्यस्य. तथाहि–ब्राह्मणकर्तृकं चित्रादिकार्यं प्रतिपाद्य पुनः क्षत्रियादिकर्तृकस्याप्युपलम्भात् केनचित् कर्त्रा सम्पादितमेतत् चित्रादिकार्यत्वात् पूर्वोपलब्धैवंविधचित्रादिकार्यवदित्यनुमानम् जातेः सामान्यस्य भेदेऽपि दृष्टमेव, साध्यधर्मस्यानुमानात्पूर्वं ऊर्ध्वं च प्रत्यक्षग्रहणार्थत्वात्।

अन्येतु प्रसिद्धौ च तौ साध्यौ चेति प्रसिद्धसाध्याविति समासं कुर्वते। तत्र दृष्टान्तधर्मी प्रसिद्धत्वात्साध्यो न भवति दार्ष्टान्तिकश्च न प्रसिद्ध इति कथमेतत्। उपचारस्य विवक्षितत्वाददोषः। तथाहि–दृष्टान्तधर्मा साध्यसमानाधर्माधिकरणत्वादुपचारेण साध्यो दार्ष्टान्तिकस्त्वनुमानादूर्ध्वं प्रसिद्धिं यास्यतीति पूर्वमपि प्रसिद्धः। शेषं पूर्ववदिति। अस्योदाहरणम्—यथा गव्येव सास्नामुपलभ्य पुनर्देशान्तरे गोपिण्डव्यवधानेऽपि सास्नादर्शनात् गवि प्रतिपत्तिः–गौरियं सास्नावत्त्वात् पूर्वोपलब्धसास्नादिवत्–इति।

सामान्यतोदृष्टं च प्रसिद्धसाध्ययोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तं सर्वथा जातिभेदे साध्यधर्मभेदेऽनुमानम्। तथाच साध्यधर्मोनुमानात्पूर्वमूर्ध्वं च सर्वदा अप्रसिद्ध एवेति। अथ साध्यधर्मस्य भेदेऽविनाभावस्यैवाप्रसिद्धेः कथमनुमानमित्याह—लिङ्गानुमेयधर्मसामान्यानुवृत्तित इति। लिङ्गं चानुमेयधर्मश्च तयोः सामान्येनानुवृत्तिः, यत्र यत्रेदं साधनसामान्यं तत्र तत्रेदं साध्यसामान्यमिति, तद्ग्रहणेऽनुमानं प्रवर्त्तत एव। यथा कर्षकवणिग्राजपुरुषाणां प्रवृत्तेरभिप्रेतफलत्वेन फलवत्त्वमुपलभ्य वर्णाश्रमिणामपि, किंविशिष्टानाम्?

दृष्टं भिक्षालाभादिकं प्रयोजनमनुद्दिश्य प्रवर्त्तमानानामभिप्रेतफलानुमानम् । तथाहि--वर्णाश्रमिणां च प्रवृत्तिरभिप्रेतफलेन फलवती प्रेक्षापूर्वकारिप्रवृत्तित्वात् कर्षकादिप्रवृत्तिवत् । न च दृष्टप्रयोजनापेक्षया सिद्धसाधनमिति दूषणम् । दृष्टं प्रयोजनमनुद्दिश्येति पक्षविशेषणेन निरस्तत्वात् । ये तु दृष्टमेवोद्दिश्य प्रवर्त्तन्ते न ते पक्षीक्रियन्त इति । नाप्यदृष्टफलेन फलवत्त्वं साध्यते, येन दृष्टान्तः साध्यविकलो हेतुश्च विरुद्धः स्यात् । किं तर्हि ? सामान्येनाभिप्रेतफलेन फलवत्त्वं साध्यते, तच्च कर्षकादिप्रवृत्तावस्त्येवेति न दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं विरुद्धत्वं वा हेतोर्दोषः । सर्वानुमानेषु समानं च विशेषविरुद्धानुमानमित्यनुमानमात्रस्योच्छेदप्रसङ्गः । अथेष्यत एवानुमानस्याप्रामाण्यम् । तथा च सामान्ये सिद्धसाधनं विशेषेऽनुगमाभावः । धर्मिणोश्च समुदाये साध्ये न हेतोः पक्षधर्मत्वम् न चान्वयः समुदायस्यान्यत्रावृत्तेः । अथ समुदायैकदेशेऽपि वर्त्तमानः समुदाये वर्त्तत इत्युपचर्यते । तर्हि प्रमाणस्य गौणत्वादनुमानार्थनिश्चयो दुर्लभः । तथाहि–प्रमाणं प्रत्यक्षं गौणमनुमानं वोपचरितपक्षधर्मापेक्षित्वात् । गौणमित्यप्रमाणम् । धर्मस्यापि साध्यत्वेऽन्वयसद्भावेऽपि न पक्षधर्मत्वं समुदायस्यान्यत्र । अथ प्रतिपाद्यमानधर्मविशिष्टो धर्मी साध्यस्तेन चान्वयाभाव एवेति सर्वमनुमानमप्रमाणम् । तदेतदसत् । प्रतिपाद्यधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः साध्यत्वे पक्षधर्मत्वोपपत्तेः । अन्वयस्तु साध्यसमानधर्मिण तद्यत्र देशे हेतोर्वृत्तिः,व्यतिरेकस्तु तदभावे व्यावृत्तिरिति । लिङ्गोपलम्भाच्च साध्यधर्मिणि प्रतिपत्तेर्दृष्टत्वादित्थम्भूतान्वयपरिकल्पना क्रियते । अनभ्युपगमे वा व्यभिचारिज्ञानमेव न स्यात् तच्च दृष्टमिति विशेषः । विरुद्धेन तु विशेषप्रतिषेधे विशेषान्तरोपगमः स्यात् । समस्तविशेषप्रतिषेधे तु तन्नियतस्य सामान्यस्याप्यसिद्धिः । साधनसामान्यव्यापकं वाऽवश्यं सामान्यं सिध्यतीति । अतः सामान्यस्यैवाक्षिप्तविशेषस्यैवानुमानात्प्रसिद्धेर्वर्णाश्रमिणां फलवत्त्वमदृष्टं विशेषातीतमेव सिध्यतीति ।

शिष्यव्युत्पादनाय प्रमाणफलविभागं दर्शयति–तत्र लिङ्गदर्शनं प्रमाणज्ञानं अनुमेयं फलं प्रमेयोऽग्निः प्रमातात्मेति । ननु लिङ्गदर्शनं व्यधिकरणत्वात् कथमग्निज्ञानोत्पत्तौ प्रमाणम्, व्यापारापेक्षया तद्विषयत्वात् । यथाहि-धूमज्ञानं धूमविषयमात्मलाभा-

पेक्षया तथाग्निप्रतिपत्तौ व्यापारापेक्षयाऽग्निविषयमपीति । स्वावयवसमवेतस्य चक्षुषः समुत्पादे व्यापारापेक्षया रूपविषयत्वमिवेति । नचैवमेकस्मिन्विषये व्यापारापेक्षया करणादिव्यवस्थाऽनुपपत्तिर्विभिन्नलक्षणयोगित्वेन तदभावात्, तथाहि-प्रमाधारत्वं प्रमातुर्लक्षणमुक्तम्, एवं प्रमितेर्विषयः प्रमेयं, तद्व्यतिरिक्तं च प्रमाजनकं प्रमाणं, तत्साध्यं च फलमित्येवं लक्षणभेदादेषां भेद इति ।

अथवेति प्रमाणफलविभागे प्रकारान्तरमाह । अग्निज्ञानमेव प्रमाणं प्रमितिरग्नौ गुणदोषमाध्यस्थ्यदर्शनमिति । अग्निज्ञाने सत्यविनाभावसम्बन्धस्मरणात् परामर्शज्ञानात् सुखसाधनत्वावबोधे सत्युपादेयज्ञानं दुःखसाधनत्वावबोधे च हेयज्ञानं यस्य नेदं सुखसाधनं नापि दुःखसाधनमित्येवम्बोधः तस्योपेक्षणीयज्ञानमिति । अग्निज्ञानफलत्वं चोपादेयादिज्ञानस्य पारम्पर्येणेति पूर्ववद्वाच्यम् । इत्येतत्स्वनिश्चयार्थमनुमानमित्युपसंहारः परार्थानुमानसंसूचकः ॥

अथेदानीं प्रमाणविभागस्य न्यूनतापरिहाराय तत्सामान्यलक्षणस्य व्यभिचारपरिहारार्थं शब्दादीनामप्यनुमानेऽन्तर्भाव इत्यादिप्रकरणम् ।

(भा०)शब्दादीनामप्यनुमानेऽन्तर्भावः समानविधित्वात् । यथा प्रसिद्धसमयस्यासन्दिग्धलिङ्गदर्शनप्रसिद्ध्यनुस्मरणाभ्यामतीन्द्रियेऽर्थे भवत्यनुमानमेवं शब्दादिभ्योऽपीति । श्रुतिस्मृतिलक्षणोऽप्याम्नायो वक्तृप्रामाण्यापेक्षः, तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यम् । लिङ्गाच्चानित्यो-बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे 'बुद्धिपूर्वो ददातिः' इत्युक्तत्वात् ॥

प्रसिद्धाभिनयस्य चेष्टया प्रतिपत्तिदर्शनात् तदप्यनुमानमेव ॥

आप्तेनाप्रसिद्धस्य गवयस्य गवा गवयप्रतिपादनादुपमानमाप्तवचनमेव ॥

दर्शनार्थादर्थापत्तिर्विरोध्येव श्रवणादनुमितानुमानम् ।

सम्भवोऽप्यविनाभावित्वादनुमानमेव ॥

अभावोऽप्यनुमानमेव । यथोत्पन्नं कार्यं कारणसद्भावे लिङ्गम्, एवमनुत्पन्नं कार्यं कारणासद्भावे लिङ्गम् ॥

तथैवैतिह्यमप्यवितथमाप्तोपदेश एवेति ॥

पञ्चावयवेन वाक्येन स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं परार्थानुमानम् । पञ्चावयवेनैव वाक्येन संशयितविपर्यस्ताव्युत्पन्नानां परेषां स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं परार्थानुमानं विज्ञेयम् ॥

(व्यो०) ननु पूर्वमप्येषामनुमानेऽन्तर्भावस्यानुक्तत्वादपिशब्दवैयर्थ्यम् । न । अनुमानपदेनाभिसम्बन्धात् । न परं प्रत्यक्ष एवानुमानेऽप्यन्तर्भाव इति । प्रमाणविभागश्च विद्याविभागपरेणापि वाक्येन पूर्वमुपदर्शित एव । तत्र च शब्दादीनामपि प्रमाणानां सद्भावादनुपपन्नोऽयमित्याशङ्का तद्व्युदासार्थमन्तर्भावप्रकरणम् । तथा शब्दादेः कारकजातस्यानुमानसामग्र्यामन्तर्भावे तत्फलस्यापि फलेऽन्तर्भावो ज्ञात एव । तत्र शब्द आदौ येषां तानि तथोक्तानि अतस्तेषामनुमानेऽन्तर्भावो लक्षणैक्यमिति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्यभ्युपगमे शब्दस्याप्यनुमानेऽन्तर्भावः । अतद्गुणसंविज्ञाने शब्दं विना अपरेषामिति । अन्तर्भावव्यवहारे च समानविधित्वात्समानलक्षणयोगित्वादिति हेतूपन्यासः ? कथं साध्यान्न विशिष्यते । लक्षणैकत्वस्य तद्व्यवहारादन्यत्वात् । समानो विधिरुपायो लक्षणं येषां तानि तथोक्तानि तेषां भावस्तत्त्वं तस्मादिति । तदेवाह–यथा लिङ्गदर्शनप्रसिद्ध्यनुस्मरणाभ्यामतीन्द्रियेऽर्थे भवत्यनुमानमेवं शब्दादिभ्योऽपीति । यथाहि गृहीतसम्बन्धस्य लिङ्गदर्शनानन्तरमविनाभावसम्बन्धस्मरणन्ताभ्यामतीन्द्रियेऽर्थे परिच्छेद्ये भवत्यनुमानमनुमीयतेऽनेनेति परामर्शज्ञानमेवोपचारेण व्युत्पत्त्या वा तद्विवक्षितम् । एवं शब्दादिभ्योपीति दार्ष्टान्तिकव्याख्यानम् ।

अन्ये तु परामर्शज्ञानस्यासत्त्वमेवेति मन्यन्ते । तच्चासत् । अविनाभावसम्बन्धस्मरणस्यानियतत्वान्नियतदेशे प्रतिपत्तिर्न स्यात्,

उपनयवैयर्थ्यं चेत्युक्तमतः पूर्वमेव न्याय्यम् । अत्र तद्गुणसंविज्ञानपक्षे शब्दस्याप्यनुमानेऽन्तर्भावः । तथाच शब्दश्रवणात् समयानुस्मरणे सति परामर्शज्ञानं तस्मात्परोक्षार्थप्रतिपत्तिरिति । अयं गोशब्दः ककुदादिमदर्थवान् गोशब्दत्वात् पूर्वोपलब्धैवंविधगोशब्दवदिति, सम्बन्धावगमेनार्थप्रतिपादकत्वाच्च धूमवत् । तदेतदसत् । गोशब्दस्य ककुदादिमदर्थवत्तायाः प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्, तथाहि-शब्दस्यार्थेनान्यसम्बन्धाभावात् वाच्यवाचकत्वेनार्थप्रतिपादकत्वे साध्ये गोशब्दत्वमहेतुः, प्रतिपादकत्वस्य प्रतिपत्त्यवसेयत्वात्स्वाभाविकसम्बन्धानुपपत्तेश्च । धूमो हि स्वाभाविकसम्बन्धेन सर्वप्राणभृतामनुमेयार्थप्रतिपादकः । नैवं शब्दः, पुरुषेच्छासम्पादितसमयापेक्षस्यार्थप्रतिपादकत्वात् । स्वाभाविकसम्बन्धे हि विनापि सङ्केतं म्लेच्छादिशब्दश्रवणादर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । सङ्केतापेक्षस्य त्वर्थप्रतिपादकत्वे स एवास्तबलं नित्यसम्बन्धेनेति । न च नित्यसम्बन्धाभावेऽतिप्रसङ्गः, नैमित्तिकशब्दानां द्रव्यत्वादिनिमित्तसद्भावे सत्येव सङ्केतात्, यादृच्छिकशब्दानां तु पुरुषेच्छाविधानादिति । यत्र च विशिष्टानुपूर्वीत्वसद्भावस्तदेव नियमेन वाचकम् इतरच्च वाच्यमिति व्यवस्था सङ्केतज्ञानस्योभयनिष्ठत्वाविशेषादपीति । सङ्केतस्तु शब्दावृद्धव्यवहारतश्च प्रतीयते । तथाहि-इदमस्य वाचकमिदमस्य वाच्यमिति वाक्यात्सङ्केतप्रतिपत्तिः वृद्धव्यवहारात् । यथा देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेति प्रयोगाद्व्युत्पन्नोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां देवदत्तादिशब्देषु सङ्केतं प्रतिपद्यते । वृद्धव्यवहर्तॄणामपि सङ्केतप्रतिपत्तिरन्यतो व्यवहारादित्यनादित्वं परिहारः । यद्वा आदिपुरुषः साक्षाद्द्रष्टा केषांचित्सङ्केतकर्त्ताऽस्तीति । वाक्यरूपस्तु शब्दोऽर्थप्रतिपत्तौ समयमपि नापेक्षत इति सम्बन्धबलेनार्थप्रतिपादकत्वमसिद्धम । न च शब्दस्यानुमानत्वमेव निषिध्यते । विवक्षाकाशाधिगमे लिङ्गत्वात् । यथा ह्याकाशाधिगमे सर्वः शब्दोऽनुमानं विवक्षाकार्यस्तु विवक्षाधिगमेपीति । न च शब्दज्ञानवल्लैङ्गिकज्ञानमाप्तोक्तत्वमपेक्षते । तथाहि—शाब्दज्ञाने किमिदं सम्यक् मिथ्या वेति संशयोत्पत्तावाप्तोक्तत्वमनाप्तोक्तत्वं चान्वीक्षते लैङ्गिकन्तु पक्षधर्मत्वादिकमिति व्यतिरेकः । तदाह—श्रुतिस्मृतिलक्षणोऽप्याम्नायो वक्तृप्रामाण्यापेक्ष इति । न च परं लौकिकः शब्दो वक्तृप्रामाण्यम-

पेक्षते । श्रुतिस्मृतिलक्षणेऽपीति ।

ननु वक्तृप्रामाण्येनाम्नायप्रामाण्याभ्युपगमे बहूनामन्योन्याश्रयत्वं स्यात् । तथाहि—अर्थप्राप्त्याऽऽप्तोक्तत्वं शब्दे निश्चीयते निश्चयाच्चार्थावबोधे सति प्रवर्त्तमानस्यार्थप्राप्तिरिति । नथा पौरुषेये वचसि सत्यासत्यत्वोपलब्धेर्वेदेऽपि पुरुषानुप्रवेशे तदाशङ्कायामप्रामाण्यमेव स्यात् । न च साक्षाद्दतीन्द्रियार्थद्रष्टा पुरुषः सम्भवतीति कथं तद्वाचकानि वचांसि तत्पूर्वकाणि इति । यदि वान्यस्मात् वेदवाक्यादर्थं प्रतिपद्य वचनरचनां कुर्यात्तस्यापि नित्यत्वे न किञ्चित् बाधितं स्यात् । अनित्यत्वे तु तत्कर्तुरप्यन्यस्माद्वाक्यादर्थावबोध इत्यनवस्था स्यात् । न चानित्यत्वं वेदवाक्यानां प्रमाणप्रसिद्धमिति कथं वक्तृविशेषापेक्षं प्रामाण्यम् । अर्थप्रतिपत्तौ च शब्दस्य स्वाभिधाशक्तिबलेनैव व्यापारो नाप्तोक्तत्वमपेक्षमाणस्येति । सा च तस्य स्वात्मभूतैव न पश्चात् परेण सम्पाद्यत इति स्वत एव प्रामाण्यम् । न चाप्तोक्तत्वं शक्यते प्रतिपत्तुम्, प्रतिपक्षादेरविषयत्वात् अप्रामाण्यं तु दुष्टपुरुषप्रणीतत्वापेक्षमिति परतः । तथा सर्वप्रमाणानामपि प्रामाण्ये न परापेक्षिता सम्भवति, स्वकारणेभ्योऽर्थावबोधस्वरूपाणामुत्पत्तेः । यदि चाविद्यमानमर्थपरिच्छेदकत्वं परिनिष्पन्ने विज्ञाने कारकान्तरादुत्पद्येत, प्रतिपद्येमहि परतः प्रामाण्यम्, न चैतदस्तीत्याह—

> स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गृह्यताम् ।
> नहि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यते ॥

न च ज्ञानस्यार्थपरिच्छेदकत्वं कारणगुणपूर्वकम् इन्द्रियेषु तदभावात्, तदाह—

> व्यापारः कारकाणां हि दृष्टो जन्मातिरेकतः ।
> प्रमाणेऽपि तथा माभूदिति जन्म विवक्ष्यते ॥

यथाहीन्द्रियाणां जन्मव्यतिरेकेणापरो व्यापारो, नैवं ज्ञानस्य अनन्तरमेव फलसम्पादकत्वात् । दृष्टं च परेणापि विशेषणादिज्ञानस्य विशेष्यादिज्ञानजन्मनि प्रामाण्यमिति । अथोपजातमपि ज्ञानं न कारकपरिशुद्धेर्बोधं विनार्थपरिच्छेदकत्वभाक्, तर्हि तत्रापि कारकपरिशुद्धिग्रहणं वाच्यमित्यनवस्था । तदाह—

> जातेपि यदि विज्ञाने तावन्नार्थोऽवधार्यते ।

यावत् कारणशुद्धत्वं न प्रमाणान्तराद् गतम् ॥
तत्र ज्ञानान्तरोत्पादः प्रतीक्ष्यः कारणान्तरात् ।
यावद्धि न परिच्छिन्ना शुद्धिस्तावदसत्समा ॥
तस्यापि कारणे शुद्धे तज्ज्ञानस्य प्रमाणता ।
तस्याप्येवमितीत्थं च न क्वचिद्व्यवतिष्ठते ॥

अथ विद्यमानमपि प्रमाणस्य प्रामाण्यं न प्रमाणान्तरसम्बन्धं विना प्रमाणव्यवहारकारणम्, तर्हि प्रमाणपरम्परायामुपक्षीणशक्तेः विवक्षितज्ञाने प्रमाणव्यवहारो न स्यात्। तदाह—

सम्मत्या यदि चेष्येत पूर्वपूर्वप्रमाणता ।
प्रमाणान्तरमिच्छन्तो न व्यवस्थां लभेमहि ॥

यदि च कस्यचित् स्वत एव प्रामाण्यमिष्येत परमाद्यस्यैवाऽस्त्वित्याह—

कस्यचित्तु यदीष्येत स्वत एव प्रमाणता ।
प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किंनिबन्धनः ॥

प्रथमोत्तरयोः परस्परापेक्षं प्रामाण्यमित्यभ्युपगमे चेतरेतराश्रयत्वं स्यात्। अतः स्वत एव प्रामाण्यमप्रामाण्यं तु परतः। तथाहि—लौकिकानामेव शब्दानामप्रामाण्यम्, पुरुषदोषानुप्रवेशात्। वैदिकानां तु तदभावादप्रामाण्यशङ्कैव नास्तीति। अथेन्द्रियाणां काचकामलादिदोषवशादप्रामाण्यं न स्वरूपतः, तथाहि—काचकामलादिदोषसद्भावे सति मिथ्याज्ञानजनकत्वं न तदभाव इति। असौ चावबोधकत्वेन मिथ्यामतेरौत्सर्गिकमानत्वं न निवृत्तमिति बाधकप्रत्ययान्मिथ्यात्वावगतौ व्यावर्त्तते। न चास्मत्पक्षे शुक्तिकाज्ञानमपि शुक्तिकाज्ञानस्य बाधायामनवस्था कारकशुद्धिग्रहणपरम्परा वेति वाच्यम्। अवबोधकत्वेनौत्सर्गिकस्य प्रमाणत्वस्य दोषादर्शनमात्रेणैवावस्थानात्। तदाह—

यदा स्वतः प्रमाणत्वं तदाऽन्यन्नैव मृग्यते ।
निवर्त्तते च मिथ्यात्वं दोषाज्ञानादयत्नतः ॥
दोषज्ञाने त्वनुत्पन्ने नाशङ्का निष्प्रमाणिका ।
एवं त्रिचतुरज्ञानं जन्मनो नाधिका मतिः ॥

इत्यनवस्थापरिहारः ॥

तदेतत्सर्वमविदितार्थम्। सर्वप्रमाणानामुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च परापेक्षितोपलब्धेः। तथा ह्याप्तोक्तत्वमपेक्षमाणः शब्दोऽर्थे सम्यक् ज्ञान-

मुपजनयति न तदन्तरेणेति दृष्टम् । यच्च बहूनामन्योन्याश्रयत्व-मुक्तम् । तन्न युक्तम् । आप्तोक्तत्वस्यागृह्यमाणस्यैव शब्दसहकारित्वाभ्युपगमात् । अर्थप्राप्तौ च प्रमाणान्तरेण पश्चात्तद्ग्रहणमिष्यत एव । तथाहि—लौकिकशब्दानामर्थप्राप्त्याऽऽप्तोक्तत्वं निश्चीयते । प्रत्यक्षेणापि गृह्यत इत्यन्ये । तथाच श्रोत्रव्यापाराद्वाक्यश्रवणे सति चाणक्योक्तं कालिदासोक्तं चैतदित्यबाध्यमानः प्रत्ययो दृष्टः । वैदिकवाक्यानां तु प्रधानार्थेषु अविसम्वादादाप्तोक्तत्वनिश्चयः ।यदि पौरुषेये वचसि द्वैविध्योपलब्धेर्वेदेऽपि पुरुषानुप्रवेशे अप्रामाण्याशङ्का स्यादिति दूषणम् । तन्न । तत्कर्तुर्दोषाभावात् । तथाहि—यस्य रागादिदोषोऽस्ति तद्वचनमेवाप्रमाणमित्युपलब्धम् । वेदकर्तुश्च तत्सद्भावे प्रमाणाभावः । साक्षादतीन्द्रियार्थद्रष्टा पुरुषः सम्भवतीत्युक्तमधस्तात् । अतस्तद्वचनादाम्नायस्य वेदराशेः प्रामाण्यमिति सूत्रकारेणोक्तम् ।

अथ शब्दस्यानित्यत्वे सत्याप्तोक्तत्वेन प्रामाण्यं स्यात्, तत्तु नास्तीत्याशङ्क्याह—लिङ्गाच्चानित्य इति । परं प्रत्यक्षेणोच्चारणात् प्रागूर्ध्वं चानुपलम्भादनित्यः शब्द इति प्रतीयते, लिङ्गाच्चेति । तत्तु वक्ष्यामः शब्दपरीक्षायाम् । वेदानां चानित्यत्वेऽनुमानम्—अनित्यानि वेदवाक्यानि वाक्यत्वादुभयाभिमतवाक्यवत् । तथा बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वाक्यरचना वेदे तद्रचनात्वात् उभयाभिमतवाक्यरचनावत् । यच्चेदं वेदरचनायाः सर्वदा तथात्वोपलम्भादिति वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । तत्सर्वानुमानेषु समानमिति । एवं वेदे बुद्धिपूर्वा ददातिशब्दो ददातीत्युक्तत्वादुभयाभिमतददातीतिशब्दवत् । या चेयं पुरुषानुप्रवेशे सत्यप्रामाण्याशङ्का सा नित्यत्वेपि न निवर्त्तते । श्रोतुः पुरुषस्य तत्राप्यनुप्रवेशात् तद्वैगुण्येन चाप्रामाण्योपलब्धेः, तथाहि—श्रोतुरप्रतिभादेर्मिथ्याज्ञानोत्पत्तौ कारणं तदभावश्च सम्यग्ज्ञानोत्पत्तावित्युपलब्धमेव । न च नित्यत्वं वेदानामेकान्तेन प्रामाण्यहेतुस्तद्भावेपि श्रोत्रान्तःकरणयोः प्रतिपन्नदोषानुप्रवेशेन क्वचिदप्रामाण्यात् । स्वाभिधाशक्तिबलेनैव शब्दस्य प्रामाण्यमित्यभ्युपगमे चाङ्गुल्यग्रे करिणशतमस्तीत्येवमादेरप्रामाण्यं न स्यात् । अथानाप्तप्रणीतत्वेन विसम्वादादप्रामाण्यमेषाम्, तर्हि यदाप्तप्रणीतं तदेव प्रमाणमिति प्राप्तम् । यथाहि पुरुषगतस्य रागादेरप्रामाण्येऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यापारः तथा तद्गुणादेः

प्रामाण्येपीत्युभयं परतः। अभिधानस्य च वर्णत्वानुपूर्वीसङ्केतव्यतिरेकेणातीन्द्रिया शक्तिर्न विद्यते, तस्याः पूर्वमेव प्रतिषेधात्। वर्णत्वादिसद्भावे च कार्यकरणात्। स च परत एव, प्रतिनियतजातिसम्बन्धस्यादृष्टकार्यत्वात्। सङ्केतस्याप्यन्यत् कारणमुक्तमिति। यत्तु—साक्षाद्दर्शनादिः पुरुषस्य रागादिविनाशे व्याप्रियते न ज्ञानोत्पत्तौ—इत्युक्तम्। तदसत्। सम्यक्ज्ञानोत्पत्तावन्वयव्यतिरेकोपपत्तेः। यथार्थद्रष्टा तच्छिष्याणामुपदेष्टा चेति समुदितमाप्तलक्षणं यथार्थोपदेशे हेतुस्तदन्तरेणानुपदेशात्। यदि चान्वयव्यतिरेकवतोऽपि यथार्थदर्शित्वादे रागादिविनाश एव व्यापारः, तर्हि रागादेरप्येतद्विनाशकत्वमेवेत्युभयं परतः स्यात्। तस्माद्रागादेरप्रामाण्योत्पत्ताविव यथार्थोपलम्भादेरपि सम्यक्ज्ञानोत्पत्तौ व्यापारोऽभ्युपगन्तव्यः। तथेन्द्रियाणामपि काचकामलादिदोषसद्भावेऽपि मिथ्याज्ञानमिव तदभावे सम्यक्ज्ञानजननात् उभयं परतः। परेणाप्यभावस्य कारणत्वमनेकधेष्टम्। यथा सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकव्यावृत्तेर्मानसज्ञानोत्पत्तौ पक्षधर्मत्वाद्यन्यतमापाये च लिङ्गस्य मिथ्याज्ञानोत्पत्तावित्यादि। अथ काचकामलादेर्दोषस्य मिथ्याज्ञानोत्पत्तौ कारणतोपलब्धेस्तदभावे तस्यैवानुपलब्धिर्न सम्यक्ज्ञानमिति चेत्। न। अन्वयव्यतिरेकवतोऽकारणत्वेऽतिप्रसङ्गात्। यदि च दोषाभावोऽन्वयव्यतिरेकवानपि न सम्यग्ज्ञानोत्पत्तौ कारणं, तत्सद्भावेपि न मिथ्याज्ञानोत्पत्तावित्युभयं स्वतः स्यात्। सर्गश्चेन्द्रियाणामुभयरूपस्य कार्यस्योपलब्धेरुभयार्थमिति ज्ञायते। ननु दोषसद्भावे सतीन्द्रियं मिथ्याज्ञानं जनयति तदभावे च सम्यग्ज्ञानमित्यभ्युपगमादुभयाभावे चोभयविकलं विज्ञानं कुर्यादिति। एतदचोद्यम्। उभयविकलस्येन्द्रियस्यासम्भवात्। यथा हि पूर्वमसतां दोषाणामुत्पत्तिरूर्ध्वं च प्रध्वंस इति नास्त्युभयविकलमिन्द्रियम्। न चोभयविशेषविकलं ज्ञानत्वसामान्यं सम्भवति सामान्यवतो विशेषयोगात् यथा गोत्वसामान्याधारस्य शाबलेयादिर्विशेष इति। यच्चेदं—न कारणगुणपूर्वकं परिच्छेदकत्वम्—तद्दिष्यत एव। अनुभवज्ञानस्येन्द्रियादुत्पन्नस्यार्थपरिच्छित्तिरूपत्वात्। तज्जनकं चेन्द्रियादिकारकं कारकान्तरापेक्षं चेति परतः प्रामाण्यम्। कारकसामग्र्यं तु न पश्चादुभयनिमित्तमपेक्षत इति। तदपेक्षया तूभयं स्वत

इति न मिथ्याज्ञानं परतः स्यात् । अथ ज्ञातृव्यापारो ज्ञानं तच्चार्थपरिच्छेदेऽनपेक्षमिति स्वतः, तन्मिथ्याज्ञानेऽपि समानम् । अथ मिथ्याज्ञानं दोषमपेक्षते, तर्हि सम्यक्ज्ञानमपि तदभावाद्यपेक्षत इति । न च ज्ञातृव्यापारः सम्भाव्यते, अर्थप्रतिपत्तेरन्यथाभावात् । तथाहि-सर्वं कारकं चरमसहकारिसद्भावे सति कार्यं करोतीति न तस्मादन्यो व्यापारः । सद्भावेऽपि नित्यतायां सर्वकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः, तस्यानपेक्षकारणत्वाभ्युपगमात् । अनित्यत्वे तु तदुत्पत्तावपि निर्व्यापारस्य कारणत्वायोगात् अन्यो व्यापारस्तदुत्पत्तावप्यन्य इत्यनवस्था स्यात् । चरमसहकारिरूपे तु व्यापारे नायं दोषः । तत्सद्भावे कार्यकारणं न तदभाव इति । यच्चेदं-कारकगुणग्रहणापेक्षितायां दूषणम्-तदपास्तमनभ्युपगमेनेति । अथ प्रमाणस्य प्रामाण्यं विनैव प्रमाणं विज्ञायत इति । तदसत् । सर्वस्य प्रमेयस्य प्रमाणपरिच्छेद्यत्वोपलब्धेः । तथा च प्रामाण्यं प्रमाणपरिच्छेद्यं प्रमेयत्वात् घटादिवत् । न चानवस्था । सर्वत्रावश्यं प्रामाण्यग्रहणानभ्युपगमात् । यत्र हि ज्ञानोदये सति किमिदं सम्यक् मिथ्या वेति संशयोत्पत्तिस्तत्रैव प्रमाणान्तरापेक्षया अर्थप्राप्तिपर्यन्तव्यवहारसम्भवे वाऽपेक्षाविनिवृत्तेर्नानवस्थादिदोषः । यदि च ज्ञानधर्मत्वात् प्रामाण्यस्य स्वसंवेद्यत्वमिष्येत अप्रामाण्यमप्येवं स्यादिति कथं परतः । तथा मिथ्याज्ञानोत्पादे न प्रवर्तते मिथ्यात्वस्य प्रतिपन्नत्वात् सम्यग्ज्ञानोत्पत्तौ च सम्यक्ताध्यवसाये किमिदं सम्यक् मिथ्या वेति संशयाद्यभावः । यच्चेदमबाधकत्वेन प्रमाणस्य प्रामाण्यं दोषादर्शनमात्रेणावतिष्ठते इत्युक्तम् । तत्र यदि दोषादर्शनं दोषज्ञानानुत्पत्तिर्न तया प्रामाण्यं ज्ञाप्यते नापि क्रियते इति कथमनिश्चितस्थितेरवस्थानवचनम् । अथ दोषदर्शनस्य बाधकप्रत्ययस्य मिथ्यात्वज्ञापकत्वमिव तदभावज्ञानस्य प्रामाण्यज्ञापकत्वमिष्येत, तर्हि तस्यापि प्रामाण्यमन्यस्माद्विज्ञायते इत्यनवस्था स्यात् । अथ ज्ञानोत्पत्तौ संशयं विना न सर्वत्र प्रामाण्यग्रहणापेक्षेति परिहारः । तर्हि न स्वतः प्रामाण्यमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च परापेक्षित्वाभ्युपगमात् । अथेन्द्रियादिकारकेषु विद्यमानं सम्यक्त्वं न कारणगुणप्रक्रमेण ज्ञानेपूत्पद्यत इति स्वतः, तदप्रामाण्येऽपि समानम् । तत्रापि हि विपर्ययादिरूपता नेन्द्रियाविद्यमाना जायत इति । बोधात्मकप्रमाणापेक्षया तु

स्वतः प्रामाण्यं विवक्षितमित्यभ्युपगमस्य चोदनाया वक्तृविशेषापेक्षं प्रामाण्यमित्यभ्युपगमेनाविरोधाद्विवाद एव स्यात् । अस्य हि समर्थनार्थमन्यप्रमाणानां परतः प्रामाण्योपदर्शनात् । न च चोदनायाः स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमे चोदनाजनितं ज्ञानं प्रमाणम् , दोषवर्जितैः कारकैर्जन्यमानत्वाल्लिङ्गात्प्रत्यक्षबुद्धिवदिति परीक्षार्थं प्रयासो घटते । अथापरेषां व्यामोहव्यावर्त्तनद्वारेण सम्यक्ज्ञानसम्पादनार्थं परीक्षावाक्यम् । तज्जनितज्ञानेऽपि व्यामोहे सत्यन्या परीक्षा स्यादित्यनवस्था । सा चोक्तन्यायेनैव परिच्छिद्यत इति कथं न परतः प्रामाण्यस्य प्रामाण्यमुत्पद्यते ज्ञायते वेति । शेषं चात्र दूषणप्रतिसमाधानमस्मद्गुरुभिर्विस्तरेणाभिहितमिति नेहोक्तम् । अतः शब्दस्याप्तोक्तत्वेन प्रामाण्यात्रानुमानेऽन्तर्भावः ।

अथ शब्दानामर्थेन प्रतिबन्धाभावादप्रामाण्यमेव, तथा च दृश्यविकल्प्यावर्थावेकीकृत्य तत्समारोपेण श्रोतुः प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्युक्तम् । योयं विकल्पगत आकारः स एव बाह्योर्थ इति मन्यमानः प्रतिपत्ता प्रवर्त्तते, न बाह्यार्थप्रतिपत्तौ अर्थदर्शने सति विवक्षाक्रमेण शब्दोत्पत्तिकालेऽर्थस्य क्षणिकत्वेनातिक्रान्तत्वात् । प्रत्यक्षानुमानविषयस्यातिरिक्ताविषयाभावाच्च न शब्दः प्रमाणान्तरम् । तथाहि— स्वलक्षणविषयं प्रत्यक्षं सामान्यविषयमनुमानम् । प्रमेयद्वैविध्यात् प्रमाणद्वैविध्यमिति कथं शब्दोर्थान्तरत्वे सति प्रमाणम् । यदि चेन्द्रियेण समानविषयः शब्दो भवेदन्धानन्धयोरविशेषः स्यात् , तदाह—

अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यमन्यः शब्दस्य गोचरः ।
शब्दात् प्रत्येति भिन्नाक्षो न तु प्रत्यक्षमीक्षते ॥

अन्यदेव रूपादि स्वलक्षणमिन्द्रियग्राह्यम् , तस्मादन्यः शब्दस्य गोचरो वोह (?)(विषय) इति गृह्यताम् यतः शब्दात् प्रत्येति भिन्नाक्षः प्रध्वस्तनयनः, न तु प्रत्यक्षं यथा भवति तथेक्षते । समानविषयत्वे वाऽनन्धस्येवान्धस्यापि शब्दादपरोक्षैव प्रतिपत्तिः स्यात् । तथात्वे इन्द्रियाग्निसम्बन्धाद्विदाहशब्दादपि दाहार्थप्रतिपत्तिः स्यादित्याह—

अन्यथैवाग्निसम्बन्धाद्दाहं दग्धोभिमन्यते ।
अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः सम्प्रतीयते ॥

तस्मान्नेन्द्रियेण समानविषयत्वं शब्दस्य । तथा घटादिशब्दस्य

स्वलक्षणविषयत्वे तस्य निर्भागतया शुक्लादिशब्दानामपि पर्यायता भवेत् । अपोहविषयत्वे तु नायं दोषः, विभिन्नानां समारोपव्यवच्छेदपरत्वादिति । वास्तवार्थविषयत्वे च शब्दानां पुरुषेच्छावशेनानियतार्थत्वं न स्यात् । व्यवहारस्तु शब्दान्मया प्रतिपन्नं शब्देन च प्रतिपादयामीति प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोस्तैमिरिकद्वयद्विचन्द्रदर्शनवत् भविष्यतीति । यथैकस्तैमिरिकश्चन्द्रद्वयं प्रतिपद्य प्रतिपादयति, अपरश्च प्रतिपद्यते । तथा सर्वत्र व्यवहर्तॄणामयं शाब्दो व्यवहार इति । अथ परीक्षकास्तर्हि शब्दार्थाध्यवसाये सति मिथ्यात्वं मन्यमानाः प्रवर्त्तन्ते लोकव्यवहारानुसारितया लोकव्यवहारं प्रति 'सदृशौ बालपण्डितौ' इति न्यायात् । मिथ्याज्ञानस्य चार्थप्रतिपादकत्वं क्वचिदुपलब्धम् । यथा मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतोर्मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति । तदेतदसत् । शब्दादर्थाध्यवसाये सति प्रवर्त्तमानस्यार्थाविसम्वादेनाक्षजज्ञानवदभ्रान्तत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः । तथाहि-इन्द्रियज्ञानस्यापि सम्यक्त्वे नार्थाविसंवादं विना प्रमाणान्तरमस्ति । स च शाब्दज्ञानेऽप्यस्तीति कथमप्रमाणम् । प्रतिबन्धोपि कार्यविशेषोपलब्धेरिन्द्रियाणामिव शाब्दस्याप्यर्थेन वाच्यः । स च वाच्यवाचकाल्म्बनं सङ्केतज्ञानमेव, अन्यस्यासम्भवात् । तस्य च विशेषाणामानन्त्येप्येकसामान्यस्योपग्रहादुपपत्तिरित्युक्तमेव । यदि च शब्दानामप्रामाण्यम्, प्रमाणादिस्वरूपावबोधार्थं शास्त्रमनर्थकं स्यात्, प्रमाणादिस्वरूपस्य पारम्पर्येणापि तस्मादप्रतीतेः । यदि च विवक्षासूचकत्वेनैव प्रामाण्यमिष्येत । तर्हि सर्ववाक्यानां तत्राव्यभिचारादविशेषेण प्रामाण्ये वादिप्रतिवादिनोर्विवादे जयपराजयव्यवस्था न स्यात् । अथ यद्वाक्यमर्थप्रतिबन्धां विवक्षां सूचयति तदेव प्रमाणं न सर्वमिति चेत् । न । शब्दवद्विवक्षाणामप्येकान्तेनार्थप्रतिबन्धाभावात् । तथा चार्थदर्शनानुस्मरणक्रमेण विवक्षाकाले नार्थस्यावस्थानमस्तीति । अतो बाह्यार्थाध्यवसाये सत्येव प्रवर्त्तन्ते न दृश्यविकल्पावर्थावेकीकृत्य तत्समारोपेणेति । न च दृश्यस्यानुपलब्धेर्विकल्पेनैकीकरणं युक्तम् । उपलभ्यमानपदार्थे हि चन्द्रादौ द्वित्वादिसमारोपस्यान्यत्रोपलब्धेः शब्दार्थप्रतिपत्तौ बाधकानुपपत्तेश्च मृषैषा कल्पना । यच्चेदं विवक्षाक्रमेण शब्दोत्पत्तिकाले नार्थस्यावस्थानमस्तीति । तदपास्तम्—क्षणिकत्वानभ्युपग-

मेन। अथ सामान्यविशेषव्यतिरिक्तविषयाभावादप्रमाणत्वं शब्दानाम्। तदसत्। एकान्तेन प्रमाणेषु व्यवस्थानभ्युपगमात्। तथा चागमादात्मा प्रतीयते, पुनरुत्पादलिङ्गैर्योगबलाच्च प्रत्यक्षतोपीति संप्लवः। क्वचिद्व्यवस्था च। यथाऽऽगमस्य मेध्यामेध्यप्रतिपत्ताविन्द्रियाणां स्वविषयेष्विति। अतः प्रत्यक्षादिविषयेपि शब्दस्य प्रवृत्तेर्न विषयान्तराभावः तदप्रामाण्ये हेतुरिति। विषयद्वैविध्येन च प्रमाणद्वित्वावधारणे दूषणं गुरुभिर्विस्तरेणाभिहितमिति नेहोच्यते। यत्तु शब्दानां स्वलक्षणविषयत्वेऽन्धानन्धयोरविशेषप्रसङ्ग इत्युक्तम्। तदसत्। विषयैकत्वेऽपि करणभेदेन प्रतिपत्त्योर्भेदात्। अन्धस्य हि शब्दाद्रूपविषयं विज्ञानमुत्पद्यते, न तु चाक्षुषमिति। यस्य चापरोक्षं चाक्षुषं विज्ञानमस्ति असावनन्धः। शब्दो हि व्यवहितमप्यर्थं प्रकाशयति सन्निकृष्टं चेन्द्रियमित्यनयोर्विभिन्नप्रतिपत्तिजनकत्वम्। यत्तु त्वगिन्द्रियाग्निसम्बन्धादिवद्दाहशब्दादपि दाहार्थः सम्प्रतीयेतेत्युक्तम्। तत्र यदि दाहो दुःखं तत्प्रतीयत एव दाहशब्दात्। न चैवं श्रोतुर्दुःखित्वप्रसङ्गो दुःखासमवायात्। यस्य हि दुःखं समवेतमुपजातं स एव दुःखी न तु दाहशब्दादात्मनि समवेतं दुःखमुत्पद्यते। किं तर्हि? परात्मसमवेतमपि ततो विजानातीति। स्फोटादिलक्षणस्तु दाहस्त्वचोऽग्निसम्बन्धादुपजायते न दाहशब्दादिति। तस्मादग्निसम्बन्धादुत्पन्नस्फोटादिकार्यः तज्जनितदुःखमात्मान्तःकरणसम्बन्धादनुभवतीति दुःखीत्यतिदिश्यते। दाहशब्दात्त्वन्यथैवानुत्पन्नस्फोटादिकार्यो दुःखं परात्मगतं प्रतिपद्यते इत्यदूषणमेतत्। न च स्वलक्षणस्य निर्भागतया शुक्लादिशब्दानां पर्यायत्वप्रसङ्गः, धर्मधर्मिणोर्व्यतिरेकात् प्रत्ययभेदस्य भेदलक्षणत्वादित्युक्तम्। तस्मात् भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकार्थत्वेऽपि न पर्यायत्वमिति। न चापोहः शब्दार्थस्तस्यैवासम्भवादिति वक्ष्यामः। यत्तु वास्तवार्थविषयत्वे पुरुषेच्छावशेनानियतार्थत्वं न स्यादिति। तदसत्। नैमित्तिकशब्दानां निमित्तवशेन प्रवृत्तेर्नानियतार्थत्वम्। याद्दच्छिकानान्तु पुरुषेच्छावशेनानियतार्थत्वमिष्यत एव। बाधकानुपपत्तेश्च न तैमिरिकस्य द्विचन्द्रदर्शनवच्छाब्दो व्यवहारः। तथाहि—तैमिरिकस्य द्विचन्द्रदर्शने तिमिरोत्पत्तेः प्रागूर्ध्वं च बाधकमस्ति। अनुपजाततिमिरस्य तु सर्वदा। न चैवं शब्दव्यवहारे। यत्तु—मिथ्याज्ञानाधि-

शेषेप्यर्थक्रियासिद्धिर्यथा मणिप्रदीपप्रभयोः—इत्युक्तम् । तदपरिज्ञानात् । तथाहि—समीपवर्त्तिनो यन्मणावेव विज्ञानं तदेवार्थक्रियाजनकं न प्रभायामिति । शाब्दज्ञानं त्वर्थप्रतिपर्यन्तव्यवहारोपलब्धेरिन्द्रियजज्ञानवत् भ्रान्तं न भवतीति । न च वास्तवसम्बन्धाभावे शब्दानामश्वशब्दादश्वाध्यवसायो गोशब्दाच्च गव्यध्यवसाय इति विकल्पनियमो घटते, दृष्टश्चासाविति । तथाऽश्वशब्दा इति(?)सम्बन्धाग्रहे सम्बन्धिप्रत्ययो न स्यादित्यलमतिविस्तरेण ।

तदेवं तादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिबन्धस्य पूर्वमेव प्रतिषेधाच्छब्दानान्तु समयवशेनार्थप्रतिपादकत्वादुपपन्नमनुमानादर्थान्तरत्वे सति प्रामाण्यमिति ॥

अथ चेष्टा प्रमाणान्तरमिति केचित्तन्निषेधार्थमाह—प्रसिद्धाभिनयस्य चेष्टया प्रतिपत्तिदर्शनात्तदप्यनुमानमेव । प्रसिद्धोऽभिनयश्चेष्टा कायिको व्यापारोऽर्थविशेषाविनाभूतो यस्यासौ तथोक्तस्तस्य चेष्टयाऽर्थविशेषे प्रतिपत्तिः। यथा मुखाञ्जलिसंयोगाद्विशिष्टात्पिपासाप्रतिपत्तिः, तस्य तया पूर्वमविनाभावोपलब्धेः । तथा चायं पिपासान्वितो विशिष्टमुखाञ्जलिसंयोगवत्त्वात् तदन्यैर्वाविधदेवदत्तवत् । अतः पक्षधर्मत्वादिबलेन गमकत्वादेतदप्यनुमानमेवेति । एवमन्यापि चेष्टा नाट्यशास्त्रप्रसिद्धाऽनुमानेऽन्तर्भावनीयेति ॥

अथोपमानं प्रमाणान्तरमिति केचित् । तन्निषेधार्थमाह—आप्तेनाप्रसिद्धगवयस्य गवा गवयप्रतिपादनादुपमानमाप्तवचनमेवेति । आप्तेन प्रसिद्धगोगवयसारूप्येण प्रसिद्धगवयस्य गवा गवयप्रतिपादनादिति । यथा गौरेवं गवय इत्युपमानमिष्टम् । तदाप्तवचनमेव न प्रमाणान्तरमिति । न चास्योपमारूपत्वात् प्रमाणान्तरत्वम् । विध्यर्थवादादिभेदेनापि प्रमाणानन्त्यप्रसङ्गात् । अथ सत्यप्यवान्तरभेदे नामीषामाप्तोपदेशाद्भेदः । तदुपमानेऽपि समानम् । अथ वाक्यादुपलब्धसादृश्यस्याटव्यामटतो गवयार्थिनो मदीया गौरनेन सदृशीति ज्ञानमुपमानम् । असदेतत् । फलाभावात् अज्ञाननिवृत्तिः फलमित्युक्तम् निवृत्तेः प्रध्वंसत्वात् । तथाहि—ज्ञानानुत्पत्तिर्विपरीतं वा ज्ञानमज्ञानमुभयथापि तन्निवृत्तिः प्रध्वंस एव । प्रमाजनकं च प्रमाणम् । न च हेयादिबुद्धयः फलम् । तदपाये सति कालान्तरेण सुखदुःखादिविनिश्चयानन्तरमुत्पत्तेः । न च सादृश्यस्य प्रमेयत्वम् । त-

ज्ञानस्याफलत्वात् अभ्युपगमे वाऽन्यत्प्रमाणं वाच्यमिति । अथ गवयज्ञानमुपमानं मदीया गौरनेन सदृशीति ज्ञानफलं सादृश्यावच्छिन्नः पिण्डस्तदवच्छिन्नं वा सादृश्यं प्रमेयमिति । न चेदं ज्ञानमिन्द्रियजम्, अटव्यां व्यवस्थितस्य गृहावस्थितपिण्डविषयत्वेनोत्पत्तेः । न चानुमानजम्, लिङ्गव्यापारानुपलब्धेः । गोसादृश्यन्तु गवये गृह्यमाणमप्यलिङ्गम्, व्यधिकरणत्वात् । तथाच मदीया गौरनेन सदृशी अस्य तत्सदृशत्वादिति व्यधिकरणतैव । अनुपपद्यमानस्यार्थस्याभावात् नार्थापत्तिजम् । शब्दं विनाप्युत्पत्तेः न शाब्दम् । अभावस्य च नियतविषयत्वम् । न चेदं स्मरणम्, गवयसादृश्यस्य गोपिण्डे पूर्वमननुभूतत्वादतः प्रमाणान्तरफलमेतदित्याशयः परस्य । यदि च गोसादृश्यावच्छिन्नं गवयपिण्डमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादेवोपलभते तदा प्रत्यक्षफलमेव न प्रमाणान्तरफलम् । तत्र किं स्मरणापेक्षमिन्द्रियमेवं ज्ञानं जनयति अनपेक्षं वेति । अनपेक्षस्य ज्ञानजनकत्वे अप्रसिद्धगोपिण्डस्य स्मरणेऽप्येतत्स्यात् । अथ पिण्डमात्रस्मरणेऽश्वादिपिण्डस्मरणे स्यात् । अथ गवयसादृश्यावच्छिन्नस्मरणापेक्षं जनकम्, तत्रापि यदि स्मरणमात्रमपेक्षेत । गजादिस्मरणेपि स्यात् । अथ गोपिण्डस्मरणापेक्षम् । तत्रापि किं गोपिण्डमात्रस्मरणमपेक्षते गवयसादृश्यावच्छिन्नं गोपिण्डस्मरणं वेति । गोपिण्डमात्रस्मरणेऽश्वादिपिण्डस्मरणेपि स्यात् । गवयादिसादृश्यावच्छिन्नगोपिण्डस्मरणापेक्षित्वे पूर्वमेवानुभवो वाच्यः । तदन्तरेण संस्कारानुत्पत्तेः स्मरणस्यैवाभावात् । अतः सविकल्पकज्ञानाभावेऽपि गवयसादृश्यावच्छिन्ने गोपिण्डे पूर्वमनुभवोऽभ्युपगन्तव्यः । येन हि संस्कारोत्पत्तौ स्मरणान्मदीयया गवा सदृशोऽयं गवय इति ज्ञानं स्यात् । पूर्वं च गवयसादृश्यावच्छिन्नगोपिण्डेऽनुभवप्रसिद्धौ गवयोपलम्भान्मदीया गौरनेन सदृशीति कथमेतत् स्मरणं न स्यात् । तथा पृष्टो ब्रवीति एतत्सदृशी मयोपलब्धा, न तु प्रमाणान्तरं निर्दिशतीति मन्यमानः प्रशस्तो भगवानन्तर्भावमाहेति ।

अन्ये तु यथा गौर्गवयस्तथेति वनेचरवाक्यात्सादृश्योपलम्भे सत्युपजातसंस्कारस्याटव्यां परिभ्रमतो गोसादृश्यावच्छिन्नगवयदर्शने सति अविनाभावसम्बन्धस्मरणानन्तरं तथा चायं गोसदृश इति ज्ञानमुपमानं मन्यन्ते, तस्माज्ज्ञानान्तरं गवयनामेति संज्ञासंज्ञिसम्ब-

न्धप्रतिपत्तिः फलं संज्ञासंज्ञिरूपम्, संज्ञावच्छिन्नो वा पिण्डः प्रमेयमिति । नच वाक्यादेव संकेतप्रतिपत्तिः,गवयपिण्डस्य परोक्षत्वात्, 'प्रत्यक्षं संज्ञाकर्मेति, सूत्रव्याघाताच्च । न युक्तमेतत् । वाक्यादेव सङ्केतस्य प्रतीतत्वात् । तथाहि–सादृश्यवाक्यस्यायमर्थो यो गोसदृशः स गवय इत्येवं व्यवहर्त्तव्यः । स च वाक्यादुपलब्धसङ्केतः सादृश्यावच्छिन्नं पिण्डमुपलभमानः परं व्यवहरति–अयं यवय–इति, न तु सङ्केतं प्रतिपद्यते प्रतिपिण्डमन्यत्रापि सङ्केतप्रसङ्गात् । तथाहि–यत्र यत्र गोत्वं पश्यसि तत्र तत्र गोशब्दः प्रयोक्तव्यः, तस्माच्चासावर्थः प्रतिपत्तव्य इति सङ्केतग्रहे सति गोपिण्डोपलम्भादयं गौरिति प्रतिपद्यते, न तु गोनामेति, व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । न तु सूत्रव्याघातः, प्रत्यक्षशब्दस्य दृढप्रमाणोपलक्षणत्वात् । दृढप्रमाणपरिच्छिन्नेऽर्थे संज्ञा प्रवर्त्तते । यथा देशान्तरव्यवस्थितोऽपि पिता स्वपुत्रस्य नाम करोति–यज्ञदत्तनामासौ–इति । अथ जातिशब्दस्य प्रत्यक्ष एवार्थे सङ्केतः, न अतीन्द्रियेष्वसङ्केतप्रसङ्गात् । दृष्टं च मनःशब्दस्यातीन्द्रियेपि मनसि दृढप्रमाणपरिच्छिन्ने सङ्केतः । तथा अयं गवय इति कथं पुनर्भवान् जानातीति परेण पृष्टो वनेचरेण ममाख्यातमिति वचनमेव निर्दिशति, न तु सादृश्यात्प्रतिपन्नमिति । कारकेण च व्यपदेशो यथा चक्षुषा प्रतिपन्नमनुमानाच्च प्रतिपन्नमिति । तथा निर्विषयवाच्यप्रमाणम् । अथास्ति संज्ञासंज्ञिरूपं प्रमेयम् । न । सम्बन्धप्रतिपत्तेः फलत्वं सम्बन्धिनः प्रमेयत्वानुपपत्तेः । अथ सम्बन्ध इव सम्बन्धिनः प्रतिपत्तिरेवोभयनिष्ठतयोपचारेणाभिधीयते । तथापि न संज्ञासंज्ञिरूपं प्रमेयम्, संज्ञायास्तद्राभावात् । अथ स्वयमुच्चार्य शब्दं प्रतिपद्यते । न । विवक्षाक्रमेण शब्दोत्पत्तिकाले सादृश्यज्ञानस्य प्रमाणस्यासम्भवात् । अथ जगतो विस्तीर्णतया क्वचिदुत्पन्नो गवयशब्दः प्रमेयः । न । तस्याश्रूयमाणस्य प्रमेयत्वानुपपत्तेः । अथाप्रतिबन्धसन्तानन्यायेन दूरं तस्यागमने ब्रह्मभाषितस्यागमनं स्यात् । अथ स्मृतिसमारोपितस्य गवयशब्दस्य प्रमेयत्वम् । न । तत्कल्पनायां कारणाभावात् । सादृश्यज्ञानानन्तरमयं गवयनामेति प्रतिपद्यते । न चान्तराले तत्स्मृतेरनुप्रवेशे प्रमाणमस्तीति । संज्ञावच्छिन्नस्य तु पिण्डस्य प्रमेयत्वेन सम्बन्धज्ञानं स्यात्, तस्योभयालम्बनत्वादिति । तथा परेणाप्यनुमानादुपमानस्य भेदमुपदर्शयता यथा तथेत्यु-

पसंहारादुपमानासिद्धेर्नाविशेष इति वाक्यरूपमुपमानमिष्टमेव । तस्य चागमेऽन्तर्भावो न दोषायेति ।

अथार्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भावार्थं दर्शनार्थापत्तिरप्यनुमानमेवेति वाक्यम् । दृश्यत इति दर्शनं तस्मादुपलभ्यमानादर्थादन्यथानुपपद्यमानादर्थस्याप्तिः प्राप्तिः प्रसङ्ग इति । तदुक्तम्—

प्रमाणषट्कविज्ञातो यत्रार्थो नान्यथा भवेत् ।
अदृष्टं कल्पयेदन्या सार्थापत्तिरुदाहृता ॥

इति षड्भेदाऽर्थापत्तिः। तत्र प्रत्यक्षपूर्विका तु यथा स्फोटादिलक्षणं कार्यमुपलभ्य तदन्यथानुपपत्त्या वन्हेर्दाहिका शक्तिः प्रतीयते । न चात्र प्रमाणान्तरेणाविनाभावग्रहणम्,शक्तेः प्रमाणान्तरागोचरत्वात्। अनुपलब्धाविनाभावं च लिङ्गं न भवत्येवातः प्रमाणान्तरमेतत् । अनुमानपूर्विका तु यथा धूमादग्निं प्रतिपद्य तदन्यथानुपपत्त्या तद्विशेषप्रतीतिरिति । उपमानपूर्विका च यथाऽटव्यां गवयदर्शनानन्तरं मदीया गौरनेन सदृशीति गां प्रतिपद्य तदन्यथानुपपत्त्या वाहदाहादिसामर्थ्यप्रतिपत्तिः । अर्थापत्तिपूर्विका तु रूपोपलम्भान्यथानुपपत्त्याऽवगतस्य चक्षुषः परिच्छेदका शक्तिः प्रतीयत इति । आगमपूर्विका तु जीवति देवदत्ते गृहे नास्तीति वाक्यात् गृहे असत्त्वं प्रतिपद्य तदन्यथानुपपत्त्या बहिर्भावप्रतिपत्तिः । न च बहिर्भावाविनाभूतं किञ्चिल्लिङ्गमस्तीति प्रमाणान्तरफलमेतत् । अभावपूर्विका तु यथा सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकव्यावृत्त्या देवदत्तस्य गृहे असत्त्वं प्रतिपद्य तदन्यथानुपपत्त्या बहिर्देशसम्बन्धः प्रतीयते । अन्तर्भावमाह—तदप्यनुमानमेव न प्रमाणान्तरम् । तथा च स्फोटादिकार्येणातीन्द्रिया शक्तिः प्रतीयत इत्यसदेतत् । तस्याश्चरमसहकारिव्यतिरेकेण पूर्वमेव प्रतिषेधात् । प्रतिबन्धकाभावविशिष्टोऽग्निसंयोग एवाग्नेः शक्तिस्तत्सद्भावे कार्यकरणात् । अग्नित्वं तु निजा शक्तिः सापि प्रत्यक्षैव । यच्चानुमानात् सामान्यावबोधे सत्यर्थापत्तितो विशेषावबोध इति । तदपास्तमेव । सामान्यविशेषस्य साध्यत्वादिति वदता । उपमानस्य तु स्मरणाद्भेदेऽपि तत्पूर्विकार्थापत्तिरनुमानमेव, व्याप्तेः पूर्वमेव ग्रहणात् । तथाच सादृश्यावच्छिन्नो गोपिण्डो वाहादिसमर्थः तत्पिण्डत्वापूर्वोपलब्धैवंविधगोपिण्डवत् । अर्थापत्तिपूर्विकाप्यर्थापत्तिरनुमितानुमानमेव । तथा च रूपोपलब्धिः करणकार्या

क्रियात्वात् छिदादिक्रियावदिति । चक्षुः प्रसिद्धं, तच्चानुमितं शक्तिमत् करणत्वाद्वास्यादिवदिति । या चेयं जीवति देवदत्ते गृहे नास्तीत्यन्यथानुपपत्त्या बहिर्भावप्रतिपत्तिः । साप्यनुमानमेव, व्याप्तेः पूर्वमेव ग्रहणात् । तथाहि-देवदत्तो बहिर्देशसम्बन्धी जीवनसम्बन्धित्वे सति गृहेऽनुपलभ्यमानत्वाद्विष्णुमित्रवत् । जीवनसम्बन्धित्वं च देवदत्तस्यार्थापत्त्यादिनाप्यागमादेव प्रतिपत्तव्यम्, अन्यथाऽर्थापत्तिर्न प्रवर्तेत । समानं चैतदभावपूर्विकायामप्यर्थापत्ताविति । प्रमाणपञ्चकाभावेनापि जीवतो देवदत्तस्य गृहे असत्त्वप्रतिपत्तौ बहिर्देशसम्बन्धोऽनुमीयते । एवमन्यदप्युदाहरणमर्थापत्तेरविनाभावोपदर्शनेनानुमान एवान्तर्भावनीयम् । तयोत्पत्तिं विनाऽन्यथानुपपत्तेरुपदर्शयितुमशक्यत्वादिति । अथ विरोधिनः सर्पादेर्विस्फूर्जनादिशब्दश्रवणात्तदनुमितौ विरोधिन्येव नकुलादौ प्रतिपत्तिः प्रमाणान्तरमिष्टं कैश्चित् । तदनुमितानुमानमेव, व्याप्तेः पूर्वमेव ग्रहणात् । प्रयोगस्तु विस्फूर्जनशब्दो भुजङ्गकार्यो विस्फूर्जनशब्दत्वात् पूर्वोपलब्धैवंविधस्फूर्जनशब्दवत् । एवमनुमितः सर्पः सन्निहितेन विरोधिना तद्वान्विस्फूर्जनशब्दकर्तृत्वात्पूर्वोपलब्धैवंविधाहिवदिति ।

सम्भवः प्रमाणान्तरमिष्टं परैः । तन्निषेधार्थं सम्भवोऽप्यविनाभावित्वादनुमानमेवेति वाक्यम् । यत्र हि सहस्रं तत्रावश्यं शतं सम्भवतीत्यविनाभावस्य ग्रहणात् । तथा च सहस्रं स्वसमुदायिशतवत् सहस्रत्वात् पूर्वोपलब्धसहस्रवत् ।

कार्यानुत्पादेन कारणाभावः प्रतीयत इत्यभावरूपतयैव प्रमाणान्तरमिति केचित् । तन्निषेधार्थं न परं सम्भवोऽभावोऽप्यनुमानमेवेति । यथोत्पन्नं कार्यं कारणसद्भावे लिङ्गमविनाभावस्य पूर्वमेव ग्रहणात् । तथा अनुत्पन्नं कारणासद्भावे, कार्यानुत्पादस्य कारणाभावेनाव्यभिचारात् । तथाच कार्यानुत्पत्तिः कारणाभाववती कार्यानुत्पत्तित्वात् उभयाभिमतकार्यानुत्पत्तिवत् । एवं प्रतिबन्धकाभावः प्रत्यक्षादिसामग्रीषु सम्भवतीति प्रत्यक्षादिष्वप्यन्तर्भावोऽभावस्येति द्रष्टव्यम् । अथ सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकव्यावृत्त्या वस्तुनोऽभावस्य ग्रहणमिति प्रमाणान्तरमभावः । यथाहि भावांशपरिच्छेदे भावस्य व्यापारस्तथा तदभावपरिच्छेदे अभावस्याप्यभ्युपगन्तव्यः । तदुक्तम्—

प्रत्यक्षाद्यवतारस्तु भावांशो गृह्यते यदा ।
व्यापारस्तदभावस्याप्यभावांशे जिघृक्षिते ॥

तथाहि—न प्रत्यक्षेणाभावस्य ग्रहणं तेन सम्बन्धाभावात् ।

सम्बद्धं वर्त्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना ॥

प्रत्यक्षाभावादनुमानस्याप्यवृत्तिः, तस्य सम्बन्धिग्रहणापेक्षित्वात् । एवं शब्दस्यापि । उपमानार्थापत्त्योश्चाव्यापारात् प्रमाणपञ्चकाभावेनैव प्रमेयाभावस्य ग्रहणमिति । तदुक्तम्—

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥

नन्वेवं तर्हि व्यवहितेऽप्यर्थे प्रमाणपञ्चकव्यावृत्तेः सद्भावादभावग्रहणप्रसङ्गः । न वस्तुग्रहणप्रतियोगिस्मरणादेरपि व्यापारात् । तदुक्तम्—

गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया ।

वस्तुनो भूतलादेः सद्भावं गृहीत्वा प्रतियोगिनं घटं च स्मृत्वा इन्द्रियव्यापारं विनैव मनसा प्रतिपद्यते—नेह भूतले घटोऽस्ति इति । तथा देवकुलं दृष्ट्वा बहिर्निर्गतो देशान्तरव्यवधानादिन्द्रियसम्बन्धं विनापि परेण नास्तितां पृष्टः तदैव प्रतिपद्यते । तदुक्तम्—

वस्तुमात्रं गृहीत्वापि पश्चात् किञ्चित् स्मरन्नपि ।

तत्रान्येनास्तितां पृष्टस्तदैव प्रतिपद्यते ॥ तथा—

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ।

सात्मनः परिणामो वा विज्ञानं वाऽन्यवस्तुनि ॥ इति ।

सर्वमेतदसत् । प्रत्यक्षादिनैवाभावस्य प्रतीतेः । तथा चाक्षव्यापारादिह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानमपरोक्षमुत्पद्यमानं दृष्टम् । अथेन्द्रियाणां भूतलग्रहणे व्यापारो नाभाव इति चेत् । न । भूतलग्रहणे प्रमाणाभावात् । विशेषणस्य हि पूर्वं ग्रहणं पश्चाद्विशेष्यस्य भूतलं च विशेष्यमिति न तस्य पूर्वं ग्रहणे प्रमाणमस्ति । उपेत्यवादेन तूच्यते । यदि वस्तुमात्रग्रहणे सति प्रतियोगिस्मरणम् । घटावरुद्धभूतलोपलम्भेऽपि तत्स्मरणे नास्तिताज्ञानप्रसङ्गः । अथ विशिष्टवस्तुग्रहणे सति प्रतियोगिस्मरणम्, तर्हि येन विशेषणेन विशिष्टं वस्तु तद्वस्तु पूर्वं प्रतिपत्तव्यमिति किमिन्द्रियादेव प्रतीयते प्रमाणान्तराद्वेति । इन्द्रियादेव प्रतिपत्त्यभ्युपगमे कथं नाभावः प्रत्यक्षविषयो विशिष्टतायास्तद्रूपत्वात् । न चानुमानादेर्व्यापारे प्रमाणमस्ति ।

यदि चान्यया प्रमाणपञ्चकव्यावृत्त्यैव विशिष्टता प्रतीयते, तत्राप्यन्यवस्तुग्रहणाभ्युपगमे विशिष्टताग्रहणमेवाभ्युपेयमित्यनवस्था स्यात् । तस्मादिन्द्रियेणैवेतरपदार्थविविक्तं भूतलमुपलभ्य प्रतियोगिनं स्मरतीत्यभ्युपगमे घटाभावस्य प्रतीतत्वादलं प्रमाणपञ्चकव्यावृत्त्येति । सदंशप्रकाशकस्यैवासदंशेऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यापारोपलब्धेर्न प्रमाणपञ्चकापरिच्छेद्ये वस्तुन्यभावस्य प्रमाणतेति वाच्यम् । न चेन्द्रियेण सम्बन्धाभावादग्रहणम् । तस्य कार्येणैव सद्भावसिद्धेः । तथा च परेणाप्यपरोक्षज्ञानसद्भावेनेन्द्रियार्थयोर्योग्यतालक्षणः सम्बन्धोऽभ्युपगतः । स च रूपादाविवाभावेऽप्युपगन्तव्यः, कार्यस्योभयत्राविशेषात् । यथा वैशेषिकैरप्यपरोक्षज्ञानसद्भावेनेन्द्रियार्थयोः षोढा सम्बन्धोऽभ्युपगत इत्यभावेन विशेषणविशेष्यभावोऽस्त्येव । तेन हि सता अपरोक्षज्ञानोत्पत्तेः । न हि सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकव्यावृत्त्या त्वभावग्रहणे कथं षडेव प्रमाणानीत्यवधारणम् । प्रमाणाग्रहे तस्यानुपपत्तेः । नहि सदुपलम्भकप्रमाणाभावस्य परिच्छेदमन्तरेणान्यत्तस्य परिच्छेदकं प्रमाणमस्ति । अथ प्रमाणपञ्चकाभावस्यानेकत्वात् कश्चित् कस्यचित् ग्राहको भवति, एवं तर्हि तस्याप्यन्येन ग्रहणं तस्याप्यन्येनेत्यनवस्था स्यात् । न च प्रमाणव्यक्तेरनेकत्वात्तदग्रहणे तन्निष्ठस्य षड्त्वेत्यवधारणस्य सम्भव स्यात् । वैशेषिकाणान्तु प्रमाणव्यक्तीनामानन्त्येऽप्येकं लक्षणमुपग्राहकमस्तीति युक्तं प्रमाणग्रहणे सत्यवधारणमिति । यच्चोक्तं–देवकुलमात्रं दृष्ट्वा निष्क्रान्तोऽन्येन पृष्टस्तदैव हस्त्यादेर्नास्तितां प्रतिपद्यत–इत्युक्तम् । तन्न अस्य स्मरणत्वात् । यद्यपि पूर्वं हस्ती नास्तीत्यादि सविकल्पकं ज्ञानं नोत्पन्नम्, तथापि हस्त्याद्यभावविशिष्टे देवकुले निर्विकल्पकं ज्ञानमुत्पन्नम् । अन्यथा हि यदाहं देवकुलमद्राक्षं न तदा तं समीपवर्त्तिन हस्तिनमिति प्रश्नानन्तरं स्मरणं न स्यात् । तत्तु दृष्टम् । यस्य वस्तुनः पूर्वं नाभावः परिच्छिन्नः तत्र परप्रश्नानन्तरं संशेते । न निरीक्षितं मया । किं तत्र देवदत्तोऽस्त्युत हस्तीति । न चेदानीमभावं निश्चिनोति आगमस्यापि प्रमाणान्तरेणार्थतथाभावप्रतिपत्तिः । नाप्तोपदेशेन कदाचित् सम्भवात् । अतः पूर्वमेव हस्त्याद्यभावस्य प्रतीतेर्युक्तमेतत् स्मरणं–न मया तत्र हस्ती दृष्ट–इत्यादि । अभावस्य च प्रमेयत्वं क्षणभङ्गावसरे व्यवस्थापितमेवेति ॥

अथानिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यं यथेह वटे यक्षः प्रतिवसतीति। अस्यापि यदि प्रमाणान्तरेणार्थतथाभावप्रतिपत्तिः नाप्तोपदेशादर्थान्तरत्वमित्याह तथैतिह्यमवितथमाप्तोपदेश एव। तथाहि पूर्वप्रमाणानि नार्थान्तरं तथैतिह्यमप्यवितथं यथार्थमाप्तोपदेश एव न प्रमाणान्तरम्। विपर्यये त्वप्रामाण्यमिति।

अथ प्राक् सूचितस्य परार्थानुमानस्य व्याकरणार्थं पञ्चावयवेनेत्यादिप्रकरणम्। परार्थानुमिति लक्ष्यनिर्देशः। पञ्चावयवेन वाक्येन स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनमिति लक्षणम्। स्वनिश्चितार्थः साध्यः प्रतिपाद्यतेऽनेनेति स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं लिङ्गं तत्पञ्चावयवेन वाक्येन सहितं परार्थमनुमानम्। प्रतिपत्तिर्वा प्रतिपादनं स्वनिश्चितार्थविषयं ज्ञानं पञ्चावयवेन वाक्येन जनितं यतः कारकसमूहात् भवति तत्परार्थमनुमानमिति साध्यार्थवाक्यार्थवादिनां व्याख्यानम्। लिङ्गवाक्यार्थपक्षे त्वयंतेऽनेनेत्यर्थो लिङ्गं प्रतिपाद्यत इति प्रतिपादनं पञ्चावयवेन प्रतिपाद्यमानं लिङ्गं परार्थानुमानमिति। यदि वा स्वनिश्चितार्थप्रतिपत्तिः प्रतिपादनं, तच्च पञ्चावयवेन वाक्येन जनितं परार्थमनुमानमिति। नन्वेतस्मिन्पक्षे कथं स्वार्थाद्विशिष्यते परार्थानुमानम्। चक्षुरादिना शब्देन वा लिङ्गं प्रतिपद्य तस्मात्साध्यं प्रतिपद्यत इति कुतः स्वार्थपरार्थे इति भेद इति। न च परसम्पादितात्छब्दाल्लिङ्गं प्रतिपद्यत इति विशेषः, चक्षुरादेरपि परसम्पादितत्वात्। शब्दरूपतावैलक्षण्यं तु वैधर्म्यमात्रमेव। अतः साध्यवाक्यार्थपक्षो दोषानुपपत्तेर्ग्राह्य इति। तथा च केवलं लिङ्गं चक्षुरादिना प्रतिपन्नं साध्यप्रतिपत्तौ स्वार्थानुमानमशब्दसहितम्। शब्दसहितं तु परार्थानुमानमिति विशेषः। तस्मादित्यनेन समर्थलिङ्गपरामर्शानन्तरमनित्य एवायमिति साध्यप्रतिपत्तेः संवेदनाच्च साध्यमेव वाक्यार्थः। तस्मादित्येवमन्तमेव वाक्यम्। शेषं चाभिप्रायनिवेदनमिति। न त्वार्थं साध्यवाक्यार्थपक्षे बाधकानुपपत्तेरित्यलमतिविस्तरेण।

पूर्वस्य सङ्ग्रहवाक्यस्य विवरणम्–पञ्चावयवेनैव वाक्येन, न ह्यवयवेन दशावयवेन चेति। केषाम्? संशयितविपरीताव्युत्पन्नानां स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं परार्थमनुमानं विज्ञेयम्।

अथ निरवयवत्वाद्वाक्यस्यानुपपन्नमेतत् पञ्चावयवेनेति। तथा च वर्णानां न समुदितानामर्थप्रतिपादकत्वम्, क्रमभाविनामाशुविना·

शित्वेन समुदायासम्भवात् । न व्यस्तानाम्, एकस्मादेवार्थप्रतीतावन्येषामुच्चारणवैयर्थ्यात् । उपलभ्यते च शब्दादुच्चारितार्थप्रतिपत्तिः । अतस्तदन्यथानुपपत्त्या वर्णकलापादतिरिच्यमानः स्फोटात्मा प्रतीयत इति । तथा गौरिति शब्दोच्चारणादभिन्नाकारं विज्ञानं श्रोत्रव्यापारादुत्पद्यमानं दृष्टम् । न चेदं संशयविपर्ययव्यतिरेकादवयविज्ञानवदभिन्नमर्थं विना भवतीति । वर्णोच्चारणं तु स्फोटस्वरूपाभिव्यक्तये क्रियत इति न व्यर्थम् ।

असदेतत् । पूर्ववर्णानुगृहीतस्यान्त्यवर्णस्य स्वानुभवसहकारिणोऽर्थप्रतिपादकत्वात् । तथा चैकस्मिन् वर्णे ज्ञाते तेन क्रियते संस्कारः, पुनर्द्वितीयवर्णे ज्ञानं तेनापि पूर्ववर्णसंस्कारसहकारिणा संस्कार इति क्रमेणान्त्यवर्णज्ञानम् तस्मात् पूर्वसंस्काराभिव्यक्तावशेषवर्णानुस्मरणे सत्यन्त्यवर्णादर्थप्रतिपत्तिः । न चैवं घटाद्यनुभवजनितसंस्कारस्यानुभवान्तरसहकारिणः संस्कारारम्भकत्वेनातिप्रसङ्गः । तत्र विशिष्टादृष्टाभावात् तदभावस्तु कार्याभावेनैव ज्ञायत इति । अत्र च कार्यस्य सद्भावाद्विशिष्टोऽदृष्टः कारणत्वेन कल्प्यत इति ।

अन्ये तु शब्दार्थोपभोगप्रापकादृष्टनियमिताः पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्काराः पूर्ववर्णेष्वेकं स्मरणमारभन्ते, तत्सहकारी चान्त्यो वर्णः पदम् । यदि वा संस्कारमेकं त्रिचित्रमारभन्ते, तस्माच्च पूर्ववर्णेष्वेकं स्मरणमिति ।

अन्ये तु पूर्ववर्णानां तज्ज्ञानानां चातीतानामप्यन्त्यवर्णसहकारित्वमन्वयव्यतिरेकोपपत्तेः, यथाहि वर्त्तमानस्य कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विज्ञातमेवमतीतस्यापीति । यदि वा पूर्ववर्णविनाशास्तज्ज्ञानप्रध्वंसाश्च समीपवर्त्तिनोऽन्त्यवर्णसहकारिण इति श्रीणार्थापत्तिः । एवंविधकल्पनानभ्युपगमे च वर्णोच्चारणवैयर्थ्यमेव स्यात् । न च स्फोटाभिव्यक्तमुच्चारणम्, समस्तव्यस्तविकल्पानुपपत्तेः । न समस्तैरभिव्यज्यते, समुदायानभ्युपगमात् । न व्यस्तैः, एकेनैवाभिव्यक्तौ शेषोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अथ कल्पनाऽऽश्रीयते सार्थप्रतिपत्तावपि समर्थेत्यलं स्फोटपरिकल्पनया । अभिन्नाकारं च ज्ञानमन्त्यवर्णविषयं वर्णत्वविषयं वा । यदि वा घनावस्थितिप्रत्यक्षेष्विव वर्णेषु भ्रान्तमभिन्नाकारं विज्ञानमिति न स्फोटसिद्धिः । शब्दाभिव्यक्ताविव स्फोटाभिव्यक्तावपि दोषा इति समान-

तया शब्दपरीक्षायामेवाभिधास्यन्त इत्यलम् । वाक्यकल्पना त्वेकस्मिन् पदे ज्ञानस्योत्पादः संस्कारस्य सङ्केतस्मरणस्य चोत्पद्यमानता ततः संस्कारस्य सङ्केतस्मरणस्य चोत्पादः पदार्थप्रतिपत्तेरुत्पद्यमानता पदज्ञानस्य विनश्यत्ता ततः पदार्थप्रतिपत्तेरुत्पत्तिः स्मरणस्य विनश्यत्ता पदज्ञानस्य विनाशः संस्कारस्य द्वितीयपदज्ञानस्य चोत्पद्यमानता ततो द्वितीयपदज्ञानस्योत्पादः पूर्वसंस्कारसाचिव्येन पदार्थज्ञानेन संस्कारस्योत्पादः संस्कारान्तरस्योत्पद्यमानता सङ्केतस्मरणस्याप्युत्पद्यमानता पदार्थप्रतिपत्तेर्विनश्यत्ता पूर्वसङ्केतस्मरणस्य विनाशः ततो द्वितीयपदज्ञानसंस्कारस्योत्पादः सङ्केतस्मरणस्याप्युत्पादः पदज्ञानस्य विनश्यत्ता पदार्थप्रतिपत्तेरुत्पद्यमानता पूर्वपदार्थप्रतिपत्तेर्विनाश इत्ययं न्यायः तावद्यावदन्त्यपदे ज्ञानम् । तेन च कल्पनया तत्संस्काराभिव्यक्तेरशेषपदार्थविषयं स्मरणं जन्यते । तेन च स्वानुभवेन च विशिष्टमन्त्यपदमेव वाक्यम, तस्माच्च वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति । ननु पदज्ञानोत्पत्तेः पूर्वमदृष्टवशात्पदार्थविषयस्मरणोत्पादाभ्युपगमे तस्य पदज्ञानात्सङ्केतस्मरणकाले नावस्थानमिति पदार्थप्रतिपत्तेरूर्ध्वं कथं वाक्यार्थप्रतिपत्तिः । न च पदार्थप्रतिपत्तिं विनैव वाक्यार्थप्रतिपत्तिः, अदर्शनात् । अथ पदज्ञानादूर्ध्वं कल्पनया तत्संस्कारेण स्मरणं जन्यते, ततः पदज्ञानस्य विनश्यत्तेति सङ्केतस्मरणकाले तस्यानवस्थानात् पदार्थप्रतिपत्त्यभावे न वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति दूषणं तदवस्थमेव । असदेतत् । वाक्ये सङ्केतानुपपत्तेः । अन्त्यपदं वाक्यमेव । तदन्तार्थस्तु वाक्यार्थ इति । यदा च पूर्ववर्णतज्ज्ञानादूर्ध्वं कल्पनया तत्संस्कारेण स्मरणं जन्यते ततः पदज्ञानस्य विनश्यत्तेति सङ्केतस्मरणभावविशिष्टोऽन्त्यो वर्णः पदम् । तदेवा वाक्यकल्पना । अन्यथा पूर्ववर्णेषु ज्ञानद्वारेण संस्काराद्विचित्रस्मरणानुगृहीतोऽन्त्यो वर्णः पदमित्यभ्युपगमेन पदार्थज्ञानानन्तरं पदज्ञानं स्यात्, वर्णज्ञानव्यवधानात् ।

अन्ये तु पूर्वार्थस्य प्रतिप्रतिसमाधानार्थमन्त्यपदज्ञानानन्तरं कल्पनया तत्संस्कारः सङ्केतानुभवजनितसंस्कारश्चैकं स्मरणमारभते । ततः पदार्थज्ञानस्योत्पादः पदज्ञानस्य विनश्यत्ता स्मरणानुभवयोश्चार्थबोधः इति । ततः स्मरणानुभवविशिष्टादन्त्यपदाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति ।

अन्ये तु यद्यप्यन्त्यपदज्ञानानन्तरं सङ्केतस्मरणात्पदार्थावबोधे सति पदज्ञानं विनष्टं, तथापि पुनस्तस्मिन्नेव ज्ञानमुत्पद्यते ततः कल्पनाया तत्संस्कारात् स्मरणोत्पादे सत्यन्त्यपदाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति।

असदेतत्। शब्दस्य विरम्य व्यापारप्रतिषेधात्। एकदा पदं स्वविषयज्ञानं कृत्वा पुनर्न करोतीति।

अन्ये तु प्रतिज्ञादिपदस्य पदान्तरोच्चारणकालेऽप्याकाशे पदान्तरारम्भकत्वेनावस्थानं तावद्यावदन्त्यपदम्, ततः पञ्चभिः पदैः श्रोत्रदेशे वाक्यमवयविभूतमारभ्यते, ततो वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति। निरस्तं चैतदनुभवेन। न हि पूर्वपूर्वपदस्योत्तरोत्तरपदकाले सर्वेषां च वाक्यकालेऽनुभवोऽस्तीति।

अन्ये त्वेकस्मिन् पदे ज्ञानं तेन क्रियते। संस्कारः पुनर्द्वितीयपदज्ञानं तेन प्राक्तनेन संस्कारेणान्यः संस्कार इति तावद्यावदन्त्यपदे ज्ञानमिति। ततः प्राक्तनसंस्काराभिव्यक्तौ पदचतुष्टयविषयं स्मरणमुत्पद्यते। तद्विशिष्टं चान्त्यपदं वाक्यमिति। न चात्रानुभवेन विरोधः, कारणांशस्यैव कीर्त्तनात्।

अन्ये स्मरणानानुभावस्याविरोधं मन्यमानाः कल्पनामाश्रयन्ते। पदज्ञानात् सङ्केतस्मरणस्योत्पादः पदार्थप्रतिपत्तेरुत्पद्यमानता ततः पदार्थज्ञानस्योत्पादः पूर्वपदज्ञानस्य विनश्यत्ता द्वितीयपदज्ञानस्योत्पद्यमानता ततो द्वितीयपदज्ञानस्योत्पादः पदार्थज्ञानस्य विनश्यत्ता पदज्ञानस्य विनाशः सङ्केतस्मरणस्योत्पद्यमानतेत्यनेन क्रमेणान्त्यपदज्ञाने सति वाक्यार्थप्रतिपत्तिः। न चात्र पूर्वपदपदार्थानुस्मरणेन प्रयोजनमस्ति। तत्कार्यस्य विनश्यदवस्थपदज्ञानेनैव कृतत्वात्। पूर्वपदानुरक्ते हि द्वितीयपदे ज्ञानमुत्पन्नं तदनुरक्तं तृतीयपदमित्यशेषपदानुरक्तमन्त्यपदमिति वाक्यम्।

एतच्चासत्। यथाहि दण्डीति ज्ञानं दण्डानुरक्तमेव नैवं द्वितीयादिपदज्ञानं पूर्वपदानुरक्तमिति। न चायं नियमः सम्भवति—पूर्वपदानन्तरमेव द्वितीयादिपदोच्चारणं कतिपयकालव्यवधानेऽप्युच्चारणेऽर्थप्रतिपत्तिदर्शनादिति पूर्वैव कल्पना न्याय्या। अथास्त्वेवं वाक्यपरिकल्पना वाचकत्वं तु निषिध्यते अन्वयव्यतिरेकाभावात्, पदार्थेभ्यस्तु वाक्यार्थप्रतिपत्तिः। यत्र हि प्रमाणान्तरेणापि पदार्थ-

प्रसिद्धिस्तत्रान्तरेणापि वाक्यं वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्दृष्टा । यथा—

पश्यतश्चक्षुषा रूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ।
खुरनिक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥

तथाच दूराच्चक्षुषा श्वेतं रूपमुपलभ्य हेषाशब्देन वाऽश्वत्वजातिमनुमिनोति खुरनिक्षेपशब्देन च धावनक्रियामवगत्य वाक्यं विनापि वाक्यार्थं प्रतिपद्यते । सत्यपि च वाक्ये पदार्थानामप्रतिपत्तेर्न वाक्यार्थप्रतिपत्तिः, यथा प्रसिद्धपदार्थैः कविभिर्विरचिते वाक्य इति । तस्मादभिहितपदार्थानां आकांक्षायोग्यतासन्निधिद्वारेण वाक्यार्थगमकत्वमिति । न युक्तमेतत् । शब्दस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तथा च पदरूपस्य तावदप्रामाण्यमनुवादकत्वात् । तदुक्तम्—

पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते ।
यच्चाधिक्यं भवेदेतत् स पदस्य न गोचरः ॥

वाक्यन्तु पारम्पर्येणाप्यवाचकमिति कथं शब्दः प्रमाणं स्यात् । अथ पदैरभिहितानां च पदार्थानां गमकत्वादिति पारम्पर्येण शब्दः प्रमाणम् । तर्हि श्रोत्रपरिच्छिन्नस्य शब्दस्यार्थपरिच्छेदे व्यापारादिति पारम्पर्येण प्रत्यक्षस्यापि चोदनाविषये सन्निभिप्रामाण्योपपत्तेः कथं चोदनैव धर्मे प्रमाणम् प्रमाणमेव चोदनेति नास्यावधारणस्य व्याघातः । वाक्यस्यार्थपरिच्छेदकत्वानभ्युपगमे च प्रमाणान्तरासम्भवात् पदार्थानां प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भावश्चिन्तनीयः । तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षेण सह व्यापारानुपलब्धेर्न प्रत्यक्षेऽन्तर्भावः । अविनाभावस्यानुपपत्तेर्नानुमाने । अनुपपद्यमानार्थासम्भवान्नार्थापत्तौ । उपमानाभावयोश्च नियतविषयत्वमेव । प्रमाणान्तरस्य चानभ्युपगमादयुक्तमेतत् । न च पदानां स्वार्थप्रतिपत्तावेव चरितार्थत्वम् । उक्तन्यायेन वाक्यार्थप्रतिपत्तावपि व्यापारात् । विरम्य व्यापारस्त्वेकमर्थं प्रतिपाद्य पुनस्तमेव प्रतिपादयन्तीति प्रतिषिद्धः । यच्चेदं विनापि वाक्येन वाक्यार्थप्रतिपत्तिरित्युक्तम् । तदपरिज्ञानात् । वाक्येन हि जनिता वाक्यार्थप्रतिपत्तिः, प्रत्यक्षानुमानसम्पादिताः श्वेतोऽश्वो धावतीति बुद्धयः । यदपीदं पदार्थाप्रतिपत्तौ सत्यपि वाक्येन वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति । तदसत् । पूर्वपदपदार्थस्मरणानुगृहीतस्यान्त्यपदस्य वाक्यत्वाच्चावश्यमर्थप्रतिपादकत्वमिति व्यभिचाराभावः । अन्विताभिधानन्तु न सर्वपदानाम्, एकेनैव क्रियाकारकसंसर्गान्वित-

स्य पदार्थस्याभिधाने शेषपदोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अथान्त्यं पदमन्विताभिधायकम् , तस्यापि पूर्वपदानपेक्षित्वे तदुच्चारणवैयर्थ्यम् । सापेक्षित्वे तु नास्मत्सिद्धान्ताद्भेदः ॥

के पुनरवयवाः तदाह—

(भा०) अवयवाः पुनः-प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसन्धानप्रत्याम्नायाः । तत्रानुमेयोद्देशोऽविरोधी प्रतिज्ञा । प्रतिपिपादयिषितधर्मविशिष्टस्य धर्मिणोऽपदेशविषयमापादयितुमुद्देशमात्रं प्रतिज्ञा । यथा द्रव्यं वायुरिति ।

अविरोधिग्रहणात् प्रत्यक्षानुमानाभ्युपगतस्वशास्त्रस्ववचनविरोधिनो निरस्ता भवन्ति । यथाऽनुष्णोऽग्निरिति प्रत्यक्षविरोधी, घनमम्बरमित्यनुमानविरोधी, ब्राह्मणेन सुरा पेयेत्यागमविरोधी, वैशेषिकस्य सत्कार्यमिति ब्रुवतः स्वशास्त्रविरोधी, न शब्दोऽर्थप्रत्यायक इति स्ववचनविरोधी ।

(व्यो०) प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसन्धानप्रत्याम्नायाः, वाक्यैकदेशत्वात् , न पुनः परोपगता जिज्ञासादयः, तेषामशब्दरूपत्वात् ।

ततोऽपदेशक्रमेणावसरप्राप्तायाः प्रतिज्ञायास्तावल्लक्षणमुच्यते— अनुमेयोद्देशोऽविरोधी प्रतिज्ञेति । अनुमेयः प्रतिपिपादयिषितधर्मविशिष्टो धर्मी । धर्मविशिष्टता ह्यस्तित्वाद्यपेक्षया सर्वपदार्थेष्विति प्रतिपिपादयिषितपदम् । यो हि धर्मः प्रतिपादयितुमिष्टः तद्विशिष्टो धर्मी पक्षः । तस्योद्देशमात्रं प्रत्यक्षाद्यविरुद्धम् परेषामनिश्चितार्थाभिधायकं वचनं प्रतिज्ञेति । अपदेशस्य हेतोर्विषयापादनमर्थः प्रयोजनमस्येति प्रयोजनोपन्यासः । प्रयोगस्तु—प्रतिज्ञा इतरस्मात् भिद्यते प्रत्यक्षाद्यविरुद्धानुमेयोद्देशत्वात् । यस्तु न भिद्यते न चासावेवं यथोदाहरणादिरिति । अनुमेयोद्देशो वा प्रतिज्ञेति व्यवहर्त्तव्यम् यथोक्तानुमेयोद्देशत्वात्, यश्चैवं न व्यवह्रियते न चासावेवम्,

यथापदेश इति । उदाहरणन्तु यथा द्रव्यं वायुरिति । ननु चाभ्याधनाङ्गं प्रतिज्ञावचनं तदन्तरेणापि सम्बन्धवचनमात्रादर्थप्रतीतेः । तथाहि–यद्यत् कृतकन्तत्तदनित्यं दृष्टं यथा घटः तथाच कृतकः शब्द इत्यत्र सामर्थ्यादेव प्रतिज्ञार्थसिद्धेर्व्यर्थं तदभिधानम् । अत्र च प्रमेयस्य प्रमाणेनैव सिद्धेः सामर्थ्यं किंरूपमिति चिन्त्यम् । न प्रत्यक्षस्वरूपम्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण विप्रतिपत्तिविषयस्यापरिच्छेदात् । एवमागमेनापीति । अथानुमानमेव सामर्थ्यं तदवश्यमर्थप्रतिपत्तौ पक्षधर्मत्वादिकम् अपेक्षत इति । प्रतिज्ञावचनमन्तरेण सपक्षासपक्षाप्रविभागे सति तदर्थाप्रतीतेर्न गमकमिति । अथाभिधीयमानानुमानव्यतिरेकेणान्यदनुमानं प्रस्तुतानुमानसामर्थ्यम् । न । तस्याप्यविनाभावानपेक्षित्वे न गमकत्वम्, प्रतिज्ञावचनं च विना तदर्थाप्रतीतेरिति पूर्वदोषानुषङ्गात् । न चाभिप्रेतार्थप्रतिपादनायानुमानोपन्यासकाले तदर्थसिद्धयेऽनुमानान्तरं पश्यामः । न च कृतकत्वानित्यत्वयोः सामान्येन व्याप्त्यभिधाने । समर्थसाधनस्य शब्द एवोपसंहाराद्विज्ञायते––अत्रैवानित्यत्वमस्याभिप्रेतमिति, सम्बन्धाभिधानस्य विरुद्धाविरुद्धाभिप्रायेणापि समानतया विवेकप्रतिपत्तेरभावप्रसङ्गात् । अथ यद्यत् कृतकन्तन्नित्यं दृष्टमिति व्याप्तिवचने विरुद्धवादी अनित्यत्वेन च कृतकत्वस्य व्याप्तिवचने तत्त्ववादीति विनिश्चयः । तन्न । कृतकत्वनित्यत्वयोः व्याप्तेः प्रतिपादयितुमशक्यात् । तथा च न कृतकेषु घटादिषु नित्यत्वं नित्येषु चाकाशादिषु कृतकत्वमिति दृष्टान्तदोषेण गतार्थत्वात् कथं विरुद्धत्वम् । यदा च नित्यः शब्द इति प्रतिज्ञाय कृतकत्वानित्यत्वयोर्व्याप्तिं ब्रूते । तदाभिप्रेतार्थविपरीतेन व्याप्तिकथनाद्विरुद्धवाद्ययमिति विशेषाध्यवसायो भवत्येव । ननु नित्यानित्याभिप्रायेणैवापि नित्यः शब्द इति वचनसम्भवात् प्रतिज्ञावचने सत्यपि तत्त्वातत्त्ववादिनोरनिश्चय एव । न । वचनेनैवाभिप्रायविशेषप्रसिद्धेः । न हि वक्तॄणां वचनादतेऽभिप्रायावबोधे प्रमाणान्तरमस्तीति नित्यवचनान्नित्याभिप्राय एव निश्चीयते । अभिप्रायान्तरकल्पनायां प्रमाणाभावात् । अत एव वादिप्रतिवादिनोर्जयपराजयव्यवस्था प्राश्निकैः क्रियते । यत्राप्यन्यथा प्रतिपद्यमानाः विचित्राभिप्रायतया प्रकरणार्थमन्यथा ब्रुवते । तत्रापि वचनविशेषेणैवाभिप्रायविशेषोऽनुमेयः । विवक्षान्तराद्वचनान्तरानुत्पत्तेः । अभ्यु-

हरिदास-संस्कृत-सीरिज़ ।

१ पाणिनीयशिक्षादिसंग्रहः । अर्थात् पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता, अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, गणपाठः, वार्त्तिकपाठः, धातुपाठः, परिभाषापाठः, लिङ्गानुशासन, उणादिसूत्रपाठः, फिट्सूत्रपाठः, नवाह्निकभाष्यवार्त्तिकपाठश्चेतद्दशपाठसंग्रहात्मकोऽयं ग्रन्थः मूल्यम् ०-८-०

२ लघुसिद्धान्तकौमुदी । विषमस्थल टिप्पणी सहिता (शिक्षा सूत्रपाठ धातुपाठ-गणपाठ वार्त्तिकपाठ-परिभाषापाठ सहिता) ग्लेज़ कागज मूल्यम् ०-१२-०

" मोटा रफ कागज " ०—१०—०

" पतला रफ कागज " ०—८—०

३ शब्दरूपावलिः । (शतशब्दा) अर्थात् १०० संख्यशब्दानां रूपाणि । " ०—२-०

४ सारस्वतम् । सटिप्पण पूर्वार्द्धम् । " ०—८-०

५ पूर्वपक्षावली । सपरिष्कृता । " ०—३-०

६ वेदान्तपरिभाषा । धर्मराजाध्वरीन्द्रकृता । शिवदत्तपण्डितकृतार्थदीपिकाटीका सहिता । वेदान्ताचार्य भट्ट त्र्यम्बकरामशास्त्रिकृत विषमस्थलावबोधिन्या बृहट्टिपण्या समेता । मूल्यम् १-४-०

७ श्रुतबोधः । महाकवि श्रीकालिदासविरचितः । पं० श्री कनकलाल शर्म्मणा (मैथिलेन) विरचितया परीक्षोपयोगिन्या विमलाख्यया संस्कृत टीकया भाषाटीकया च समलंकृतः । मूल्यम् ०-३-०

८ पुष्टिमार्गीयस्तोत्ररत्नाकरः । पुरुषोत्तमनामसहस्रषोडशग्रन्थसर्वोत्तमस्तोत्रप्रभृति (८५) स्तोत्रग्रन्थसमूहात्मकः । मूल्यम् ०-१२-०

९ कर्पूरस्तवः । श्रीमहाकालप्रणीतः । पण्डितराजगङ्गानाथ विद्वद्विरचित दीपिकाख्यटीकया, तथा साहित्याचार्य पण्डित नारायणशास्त्रि खिस्ते-कृत-परिमल नामकया टीकया च समन्वितः । मूल्यम् ०-६-०

प्रकाशक—

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस, विद्याविलास प्रेस,

गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

काशीसंस्कृतसीरीज़-ग्रन्थमाला ।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते ।

१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १—८

२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् । (वेदान्तं १) रु० ८—०

३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीदुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिकं १) रु० २—०

४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०—६

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः-प्रथम भाग अव्ययीभावान्तः । (व्याकरणं १) रु० ५—०

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमाप्तिपर्यन्तः । द्वितीय भाग (व्याकरणं १) रु० ८—०

६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६—०

७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २) रु० ०—८

८ अलङ्कारप्रदीपः । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । (काव्यं १) रु० ०—८

९ अनङ्गरङ्गः । महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं १) रु० ०—१२

१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १) रु० २—०

११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजनकल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—८

१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १—४

१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १—४

१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम सम्पूर्णम् । (काव्यं २) रु० १—८

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृतभाषाटीकासहितः । (छंदः १) रु० ०—६

१६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटिप्पणा । (न्यायं २) रु० १—०

१७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे हरिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यसहितस्नानत्रिकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवकण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्टोदिवि-शौच-भोजन—कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्पण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डं २) रु० ३—०

१८ संक्षेपशारीरकम् । मधूसूदनीटीकासहितम् संपूर्ण (वेदान्तं४) रु० ८—०

१९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः । (व्याकरणं २) रु० ०—८

२० कात्यीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) रु० १—०

२१ समपाठि श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् । श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्यविरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटीका संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषाबिम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) रु० १—०

२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः । भाषाटीकासहितः । (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८

२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः । (व्याकरणं ३)रु०४—०

२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका । श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) रु० ६—०

२५ मीमांसान्यायप्रकाशः । (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिकृतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः । (मीमांसा १) रु० २—०

२६ पौरोहित्यकर्मसारः । (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमाकान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—४

२७ लघुशब्देन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः अव्ययीभावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीयकृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या०४) रु० ४— ८

२८ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम् । म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं०श्रीकनकलाल ठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम् । (काव्य३) रु० ०-१२

२९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य, सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम०२) यन्त्रस्थ

३० न्यायकुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः । म० म० रुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासित म० म० वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः । (न्यायं ४) रु० ६—०

३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः । म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या—तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ५) यन्त्रस्थ

३२ अर्थसंग्रहः। पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः। श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षुविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः।(मीमां०२)रु०१—०

३३ न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम् । परमर्षिभारद्वाजोद्द्योतकरविरचितम् । महर्षि-गोतमादिचरितसम्वलितबृहत्भूमिकासहितम् । (न्यायं वि० ५) रु० ६—०

३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया । श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता । (भाग १–२–३–४)(वैदिकं ३) रु० ८—०

३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता । १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वैदिकं ४) रु० ६—०

३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः । (वेदान्तं ४) रु० ६—०

३७ काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विद्वद्वर-वामन-जयादित्यविनिर्मिता । (व्याकरणं ६) रु० ६—०

३८ प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ७) रु० १—४

३९ जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । भाषानुवादसमेतः । (वेदान्तं ६) रु० २—०

४० श्रीनारदीयसंहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिषग्रन्थः । (ज्यौतिषं २) रु० ०—६

४१ मेदिनीकोशः मेदिनीकारविरचितः । (कोशं १) रु० १—८

४२ मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् । सपूर्णम् । (भाग१—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०

४३ न्यायदर्शनम् । श्रीगोतममुनीप्रणीतम् । श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणीतभाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम (न्यायं ६) रु० ३—०

४४ दानमयूखः। विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः। (धर्मशास्त्रं१) रु० १—८

४५ कालमाधवः । विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः। (धर्मशास्त्रं२) रु० १—८

४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभूषण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण भाषाटीकाभ्यां सहिता । (ज्योतिषं ३) रु० २—०

४७ फक्किकाप्रकाशः । उपाध्यायोपाह्ववैयाकरणकेसरीबिरुदाङ्कितमथिलेन्द्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या विभूषितः । (व्याकरणं ८) रु० १—४

४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या--श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामिकृता । शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च । (वेदा०७) रु० १—४

४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचितः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा मैथिलेन [illegible] ।(काव्य०४) रु० ४—०

५० अधिकरण [illegible] १—०

५१ रघुवंशम [illegible]
कृतस [illegible]
भाव [illegible] ० १—४

५२ काथबोध [illegible] ०—८

५३ रसचन्द्रि [illegible] १—०

५४ अलङ्कारमु [illegible] ०-१२-०

५५ वृत्तर [illegible] १—८

५६ अल [illegible] १-४

५७ शां [illegible] २-०

५८ प्रौढ [illegible] —०

५९ आ [illegible] —०

६० नाट्यशास्त्रम्। भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम) साहित्योपाध्याय एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्म्मणा तथा साहित्यशास्त्रि एम.ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन च सम्पादितम्। (नाट्यशास्त्र वि० १) यन्त्रस्थ

६१ काव्यालङ्कारः। श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः। काशीविश्वविद्यालयाध्यापकाभ्यां पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० साहित्योपाध्यायः तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए० साहित्यशास्त्री इत्येताभ्यां भूमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पादितः, काशी विश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभूषयद्भिः श्रीमदाचार्यप्रवरैः आनन्दशङ्कर ध्रुव महोदयैः लिखितेन प्राक्कथनेन सनाथीकृतः। (अलङ्कार वि० २) रु० १-८

६२ ब्रह्मवादः। गोस्वामि श्रीहरिरायजी महाराज विरचितः। श्रीगोपालकृष्णभट्ट विरचित विवरणाख्यव्याख्यासमलङ्कृतः। तथा गोस्वामी श्रीव्रजनाथविरचितो ब्रह्मवादः। तथा शुद्धाद्वैतपरिष्कारः श्रीमद्रामकृष्णभट्ट विरचितः। श्रीरघुनाथशास्त्रि विरचित शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम्। श्रीहरिशङ्कर शास्त्रि-वेदान्तविशारदेन विस्तृत भूमिकया विविधपारिशिष्टैर्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः। (शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० १) रु० १—०

६३ प्रेमरसायनम्। श्रीविश्वनाथपण्डितरचितम् (का०वि० ८)रु० १—०

६४ व्याप्तिपञ्चकरहस्यम् सिंहव्याघ्रलक्षणरहस्यं च। श्रीमथुरानाथतर्कवागीशकृतम्। न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च। (न्या० वि० ८) रु० ०—१२

६५ सिद्धान्तबिन्दुः। श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचितः। श्रीभगवान्शङ्कराचार्य विरचित दशश्लोकव्याख्यारूपः श्रीगौड ब्रह्मानन्दविरचित न्यायरत्नावली-नारायणतीर्थ विरचित लघुव्याख्या टिप्पणीसहितः। (वेदान्त वि० ८) रु० ५—०

६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः। प्रेतकर्मप्रभृतियतिकर्मनिरूपणात्मकः, महामहोपाध्याय पं० श्री नित्यानन्दपन्तपर्वतीय विरचितः। (कर्मकाण्ड वि० ६) रु० १—८

६७ सांख्यदर्शनम्। श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम्। (सांख्य वि० १) रु० २—०

६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः। आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः। (कोश वि० २) रु० २—०

६९ शिशुपालवधम्। श्रीमन्माघकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया सन्देहविषौषधिव्याख्यया महोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतया सर्वङ्कषाव्याख्यया समेतम्। (सम्पूर्णम्) रु० ३—८

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,

गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक बनारस सिटी।